

KOROK, KULTÚRÁK, LELŐHELYEK

2022

KOROK, KULTÚRÁK, LELŐHELYEK

2022

Tornyai János Múzeum

Korok, kultúrák, lelőhelyek

A Tornyai János Múzeum 2021/2022. évi régészeti előadásainak kiadványa

ISSN 2631-1747

Sorozatszerkesztő:
Csányi Viktor

Grafikai tervezés, képszerkesztés, tördelés, nyomdai előkészítés:
Göbölös Mihály

Szakmai felelős:
Dr. habil. Miklós Péter szakmai tanácsadó

Felelős kiadó:
Megyesi Beáta főigazgató

Tornyai János Múzeum, Könyvtár és Művelődési Központ
(6800 Hódmezővásárhely, Dr. Rapcsák András út 16-18.)

Nyomdai munkák: Innovariant Nyomdaipari Kft.

Az előadássorozatot és a kiadvány megjelenését támogatta:

TARTALOMJEGYZÉK

MEGYESI BEÁTA	
<i>Köszöntő</i>	5
MIKLÓS PÉTER	
<i>Előszó</i>	6
BERTA ADRIÁN	
<i>Régészeti topográfiai munkák Hódmezővásárhely határában</i>	7
V. SZABÓ GÁBOR	
<i>„A krízisek évszázada.” Háborús fenyegetettség és az első lovasnomádok érkezése a Kárpát-medencébe a Kr. e. 9–7. század közötti időszakban</i>	19
MASEK ZSÓFIA	
<i>A gepida kor Hódmezővásárhely térségében II. A kishomoki gepida kori lelőhelyekről</i>	43
TÜRK ATTILA	
<i>A korai magyar történelem régészeti és bioarcheológiai kutatásainak legújabb eredményei napjainkban</i>	59
<i>A Korok, kultúrák, lelőhelyek régészeti sorozat előadásai</i>	95

KÖSZÖNTŐ

Hódmezővásárhely integrált kulturális intézményének vezetőjeként köszöntöm a *Korok, kultúrák, lelőhelyek* című régészeti tanulmánykötet Tisztelt Olvasóit! A 2022. esztendő úgy hoz változást a város kulturális és muzeális életébe, hogy egyben az állandóságot és az értékállóságot is biztosítja. Az ez év januárjával megalakult Tornyai János Múzeum, Könyvtár és Művelődési Központ immár egységes szervezetként, a hagyományosan magas színvonalú tudományos, ismeretterjesztő múzeumi rendezvényeket megtartva és azokat továbbépítve folytatta ezt a nagyszerű régészeti előadássorozatot.

Múltunk, különösen régészeti örökségünk iránt mindig is élénk érdeklődéssel fordulnak a vásárhelyi emberek. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint, hogy a régészeti estekre ellátogatók hónapról-hónapra megtöltötték a Tornyai-múzeum termeit, azonban értékmegőrző és továbbadó szerepvállalásunkat jelen kiadvány erősíti igazán. A kötetet kézbe véve a Tisztelt Olvasó tudományos felfedezésre indulhat Hódmezővásárhely régészeti lelőhelyein — bejárva az északi határrészt, vagy a gepida emlékeket —, s szembesülhet a vaskor kríziseivel és jelenünkkel is párhuzamba állítható kihívásaival, végül a magyar őstörténet-kutatás legújabb eredményeibe nyerhet bepillantást.

A könyv szerzőinek és szerkesztőinek munkáját megköszönve, kívánom, hogy a 2022/23. évadban újra találkozhasson és egymásra találhasson a kutató és az Érdeklődő Közönség, valamint a Tisztelt Olvasó a régészeti sorozat estjein és kiadványának lapjain.

MEGYESI BEÁTA

FŐIGAZGATÓ

ELŐSZÓ

Éppen nyolc éve, 2014 februárjában indult útjára a Tornyai János Múzeumban a *Korok, kultúrák, lelőhelyek* címet viselő régészeti előadássorozat. Az akkor meghatározott céljaink — személyi, szervezeti változásoktól függetlenül — azóta se változtak: miszerint szerteágazó témákban mutassuk be Hódmezővásárhely és környékének régészeti múltját, helyet adva országos érdekességeknek, sőt nemzetközi kitekintést is biztosítsunk. A régészeti kutatások újabb eredményeinek, illetve módszereinek népszerűsítése mellett fontos szakmai célkitűzésnek tekintjük, hogy városunk régészeti értékein keresztül erősítsük a vásárhelyiek lokálpatriotizmusát. Míg az elmúlt két szemeszter teljes egészében a dél-alföldi városra fókuszált, addig a 2021/2022-es évadban, amelyet a járványhelyzet szerencsés alakulása miatt ismét közönség előtt rendezhettünk meg, megjelentek a régió és országhatárainkon túlmutató előadások is.

Kiadványunk Olvasója immár a negyedik kötetet tarthatja kezében, benne az 2021 októbere és 2022 februárja között elhangzott referátumok szerkesztett, jegyzetekkel kibővített és képanyagokkal gazdagon illusztrált cikkeivel.

A főigazgatói köszöntőben említett állandóságot egyrésről a helyszín, másrésről a Nemzeti Kulturális Alap (NKA) támogatása jelenti, hiszen a kezdetektől fogva döntően az NKA biztosítja mind a sorozat megrendezését, mind a tanulmánykötet megjelentetését.

Bízom abban, hogy sorozatunk híre és eredményei túlmutatnak Hódmezővásárhely városának határain és ezeknek a kötet(ek)nek köszönhetően a hazai régészeti szakirodalomba is beágyazódik a Tornyai János Múzeum és partnereinek tevékenysége.

DR. HABIL. MIKLÓS PÉTER

CÍMZETES EGYETEMI TANÁR,
SZAKMAI TANÁCSADÓ

BERTA ADRIÁN

RÉGÉSZETI TOPOGRÁFIAI MUNKÁK HÓDMEZŐVÁSÁRHELY HATÁRÁBAN

Bevezetés

A Hódmezővásárhely északi határrészének feltérképezését célzó kutatási projekt 2016-ban indult a Bölcsészettudományi Kutatóközpont (BTK) Régészeti Intézetének (2019 előtt Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézete) és a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Régészeti Tanszékének tudományos együttműködésében. Még a projekt előkészületi szakaszában csatlakozott hozzá a Csongrád Megyei Kormányhivatal Építésügyi és Örökségvédelmi Főosztálya, a hódmezővásárhelyi Tornyai János Múzeum és a szegedi Móra Ferenc Múzeum is. A Magyarország Régészeti Topográfiája eredményeire és a szegedi egyetem régészhallgatói által készített topográfiai témájú szakdolgozatokra, mint közvetlen előzményekre alapozva kezdődött egy új szemléletmódon alapuló kutatás. Ennek legfőbb célkitűzése a kiválasztott terep-terület feltérképezése mellett, a topográfiai vizsgálatok során alkalmazott adatgyűjtési, terepi és feldolgozási módszerek korszerűsítése volt, valamint annak vizsgálata, hogy a többoldalú intézményi együttműködések keretében az ilyen jellegű feladatok elvégzése hogyan valósítható meg (különös tekintettel arra, hogy a régészhallgatók milyen szinten és hatékonysággal vonhatók be az új szemléletű kutatásokba). Fontos módszertani szempont volt az is, hogy az újonnan kivitelezett terepbejárások során gyűjtött adatok milyen módon vethetők össze a korábbi terepmunkák és a különböző nyilvántartások adataival?

A régészeti topográfia

A *régészeti topográfia* egy kutatási téma, amelynek a régészettudományon belül sajátos célkitűzése és módszertana van, mindkettőt tekintve szorosan kötődik a hatvanas években a Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézete kiemelt projektjeként indult, *Magyarország Régészeti Topográfiája* (MRT) programhoz, amely hosszú időn keresztül meghatározta a témakör kereteit és szempont-rendszerét.

A régészettudomány egyik elsődleges forrásbázisát maguk a *régészeti lelőhelyek* képezik, amelyeknek a legáltalánosabb érvényű tulajdonságuk az, hogy egy-egy adott földrajzi helyhez és/vagy kiterjedéshez kötöttek.¹ Ez a sajátosság, sok más mellett, mind a forrásfeltárás, mind pedig az adatok rendszerezése szempontjából alapvető jelentőségű, így ez határozza meg a régészeti topográfiai kutatások elvi keretét is.²

Már a magyar régészettudomány kialakulásának a kezdetén, Rómer Flóris részéről felvetődött „egy ősrégi leletabrosz” elkészítésének a szükségessége,³ amelynek segítségével az ország területéről ismert lelőhelyek és leletek adatait azok előkerülési helyének (földrajzi helyzetének) megfelelően lehetett volna rendszerezni és közölni.

Ez az elképzelés az elkövetkezendő évtizedekben is napirenden maradt, számos olyan régészeti publikáció született, amelyekben erőteljesen érvényesültek a topográfiai szempontok.⁴ Konkrét tervek az országos szinten történő tényleges megvalósításra csak az 1930-as évek elején készültek, amikor a szegedi Ferenc József Tudományegyetem Régiségtudományi Intézetének munkatársa, Banner János kezdeményezte a *Magyar Régészeti Kataszteri Intézet* felállítását. Az erről készült összefoglalójában⁵ a szervezési és infrastrukturális kérdések mellett a közzététel lehetséges formáival foglalkozott, de a megvalósításra vonatkozó módszertani kérdéseket csak érintette: „Természetes,

¹ RACZKY 2006, 246.

² STIBRÁNYI 2010, 344.

³ RÓMER 1866, 118. A jelzett részt szó szerint idézi: BONDÁR 2017, 106–107.

⁴ Részletesen lásd: BONDÁR 2017, 107–109.

⁵ BANNER 1932

hogy a kataszterben minden lelet, lelőhely s régészeti jelenség helyet kapna s az intézet tudományos személyzetének volna kötelessége a több szempontból is készítendő térképek kidolgozása is.” Emellett többször is hangsúlyozta az irodalmi és a múzeumi anyag gyűjtésénél a teljességre való törekvés igényét. Egyik későbbi közlésében valamivel részletesebben vázolta az alkalmazni kívánt módszereket: a különböző régészeti gyűjtemények anyagának a teljes feldolgozása, oly módon, hogy azokról fényképekkel, rajzokkal és bibliográfiával ellátott „nyilvántartás” készüljön, amelynek az adatait egy 1:75.000-es térképen rögzítik. Az adatok közzétételét folyóiratban, viszonylag rövidebb terjedelemben, „jelentésszerűen” tervezte kivitelezni.⁶ Számos, módszertani szempontból érdekes részlet azonban ezekből a közlésekből nem vált ismertté, például a terepi adatgyűjtés technikája, azok térképi rögzítésének a módja, stb.

Banner János eredeti tervei ugyan nem valósulhattak meg, azonban közel egy évtized múltán, 1940-ben, a szegedi Horthy Miklós Tudományegyetem megalakulását követően egy, az előzőnél kisebb léptékű vállalkozás körvonalazódott: az *Alföldi Régészeti Kataszteri Intézet*. Ez már az országos léptékű tervek helyett, Szeged és Kecskemét városok múzeumainak gyűjtőterületére, továbbá a visszacsatolt Bács-Bodrog vármegyére terjedt ki, de a fentebb már körvonalazott módszertani megközelítés nem változott.⁷ A második világháborút követően azonban ez az intézmény is megszűnt,⁸ majd csak néhány évtized múltán kezdődtek újra a hasonló jellegű munkák.⁹

A topográfiai kutatások országos szintű megvalósításnak terve az 1960-as évek elején formálódhatott meg újra, azonban jelen tudásunk szerint Banner János ebben már nem működött közre.¹⁰ A háborút követő években átszervezett Magyar Tudományos Akadémia (MTA) intézményhálózatát lépcsőről lépcsőre hozták létre, ennek a keretében 1958-ban először az MTA Régészeti Kutatócsoport szerveződött meg, amely 1967-ben alakult át Régészeti Intézetté. A rendelkezésünkre álló adatok szerint a kutatócsoport 1960-ban, saját kezdeményezésére kezdte meg az előkészületeket egy nagy-szabású kutatási program megvalósítására, amely a *Magyarország Régészeti Topográfiája (MRT)* elnevezést kapta.¹¹ A projekt tehát, térbeli és kronológiai szempontjait tekintve országos kiterjedésű, egyetemes és átfogó kutatási témaként indult, amelynek a legfontosabb célkitűzése a régészeti lelőhelyek felfedezése, illetve azok terepi revíziója, a róluk szóló adatok szisztematikus összegyűjtése, rendszerezése és közlése. 1966 és 2012 között összesen 11 kötet jelent meg, amelyek az ország 12,07%-t fedték le.¹² Később ezek a kutatások jelentették a 2000-es években formálódó közhiteles lelőhely-nyilvántartás egyik alapját is.¹³ Ezen idő alatt a régészeti topográfia, mint kutatási terület, a Régészeti Intézet intézményi keretein kívül is, jelentősen kiszélesedett, számos, többé-kevésbé független altémával bővült, további irányokban specializálódott.¹⁴

Nem sokkal az MRT-hez kapcsolódó adatfeldolgozó és terepi munkák megindulása után a szegedi József Attila Tudományegyetem Régészeti Tanszéke a megyei múzeumi szervezettel szorosan együttműködve megkezdte a megye régészeti lelőhelyein a szisztematikus terepi gyűjtést, amit a régészhallgatók végeztek szakdolgozati témák keretében. A térség legnagyobb részének feltérképezése a 2000-es évek végére elkészült, így ez képezhette a területre vonatkozó közhiteles nyilvántartás gerincét is.¹⁵

⁶ BANNER 1942, 46. A jelzett részt szó szerint idézi: BONDÁR 2017, 108.

⁷ BANNER 1942, 46–47.; BANNER 1943

⁸ MAKKAY 1989, 49.

⁹ BERTA et al. 2015

¹⁰ BONDÁR 2017, 114.

¹¹ MIKLÓS 2010; BONDÁR 2017, 103.

¹² JANKOVICH 2010, 885.; BONDÁR 2017, 121.

¹³ JANKOVICH 2010, 890–893.

¹⁴ Ezekről részletesen lásd: BENKŐ et al. 2015; BENKŐ et al. 2017.

¹⁵ BERTA et al. 2015

1. kép: A Magyarország régészeti topográfiája-sorozat 11 megjelent kötete. Fotó: Hámori Péter. BONDÁR 2017, 104.

Ezeknek az előzményeknek az ismeretében a *Magyarország Régészeti Topográfiája* munkálatainak a kiterjesztése Csongrád megyére és az érintett intézmények ilyen irányú kutatásainak az összehangolása indokoltnak látszott.¹⁶

A topográfiai munkák előzményei és megszervezése a hódmezővásárhelyi teszterületen

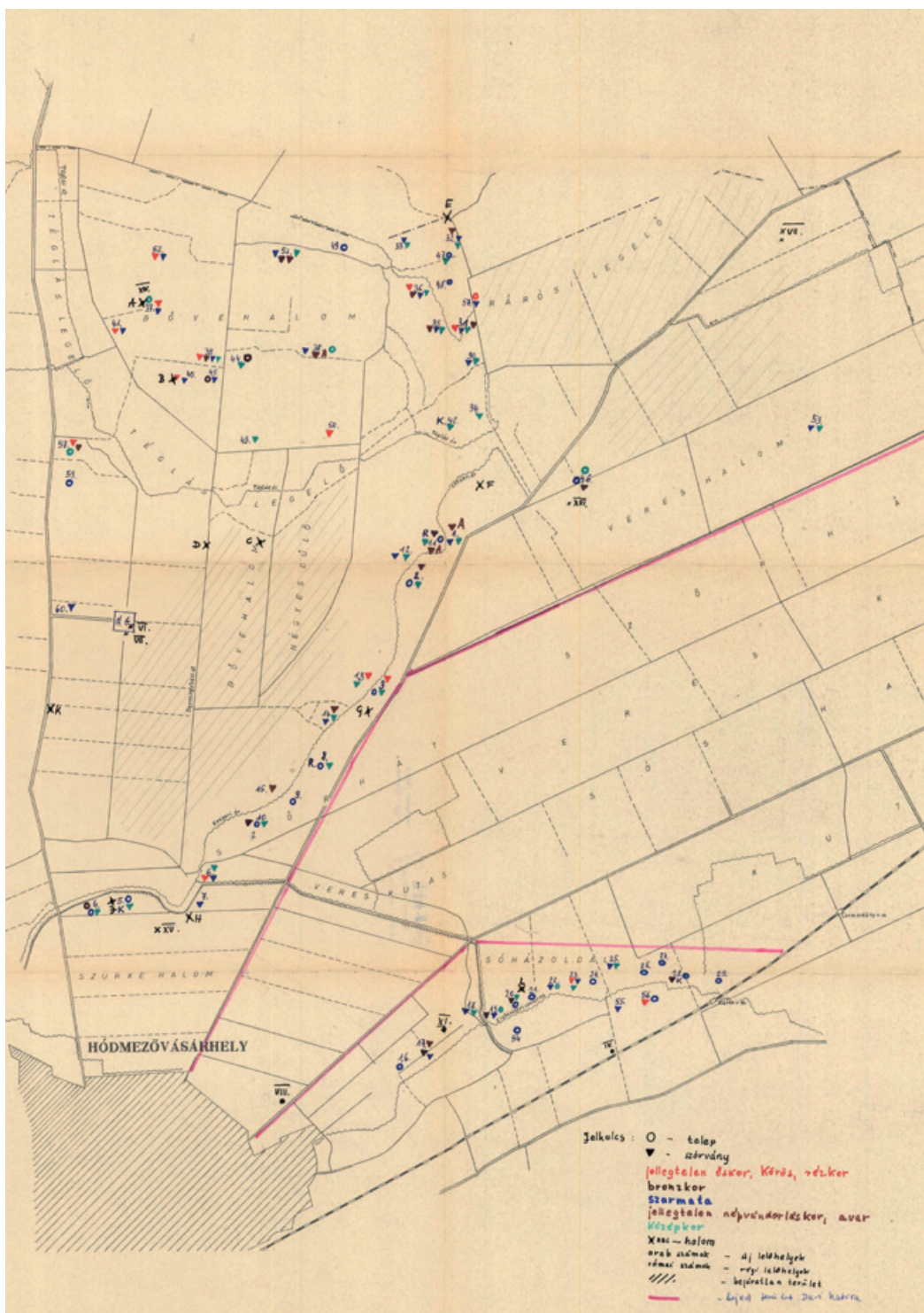
Hódmezővásárhely külterületét 1977-ben kezdték el régészeti szempontból szisztematikusan feltérképezni, a munka több mint egy évtized múltán zárult le. Összesen nyolc szakdolgozat készült el, amelyekkel lefedték a város teljes határát, a belterület kivételével (ezeken kívül egy további szakdolgozat készült még a 2000-es években, amelynek keretében az északkeleti terület terepi revízióját végezték el). Ezek felhasználásával állítottak össze 2008-ban egy hatástanulmányt, valamint a közhiteles nyilvántartás alapját is ez az adatállomány képezte.

Mivel Hódmezővásárhely az ország második legnagyobb közigazgatási határával rendelkező városa, így már a kutatás tervezési szakaszában gyanítható volt, hogy ennek a feltérképezése különböző, elsősorban logisztikai és infrastrukturális akadályokba fog ütközni. Emiatt a település közigazgatási körzetén belül, a fentebb említett diplomamunkák területi lehatárolásához igazodva, egy teszterület kijelölésére került sor. Ennek kiválasztásában többek között szempont volt, hogy egy gondosan összeállított szakdolgozat eredményeit vizsgálhassuk felül. Emellett még az is fontos kitétel volt, hogy a kiválasztott területen legyenek feltérképezetlen részletek is.

A választás a Vályi Katalin által 1976–1977-ben kivitelezett terepi munkák során lefedett északi határrészre esett:¹⁷ nyugaton a Szentesi út (45. számú főút), északon a város mai közigazgatási határa, keleten a Rárósi út, délen pedig a település belterületének a széle határolta. Északkeleten a kutatott terület vizsgálata átnyúlt a Rárósi út túlsó, keleti oldalára, valamint délen a Szeged–Oroszáza vasútvonal és a Kutasi út közötti területre, továbbá a Rárósi út, a Kutasi út és a Körtyöltés által határolt részekre is. Néhány ponton, ahol szükségesnek mutatkozott, és logisztikai szempontból is

¹⁶ BENKŐ 2017, 11.

¹⁷ Vályi Katalin: *Hódmezővásárhely északkeleti határának régészeti topográfiája*. Szakdolgozat. Kézirat. Szeged, 1977.

2. kép: Vályi Katalin összesítő térképe Hódmezővásárhely északi határrészének régészeti lelőhelyeiről (VÁLYI 1977).

kivitelezhető volt, ezek a határvonalak a kutatás során módosultak: egy rövid szakaszon a szentesi út nyugati és a Békéscsaba felé vezető vasútvonal déli oldalán, valamint délen a Kút-völgy keleti és északkeleti részein, végül a Rárós-dűlő keleti, Székkutashoz tartozó folytatásában.

Habár első ránézésre a teszterület modern eredetű jelenségekhez igazodó határvonalakkal körülrajzolt felszín, valójában azonban ez csak részben a nyugati peremére igaz. Északon az egykor a Kék-tó által fedett terület és annak a közvetlen környezete, nyugaton a Kenyere-ér, délkeleten a Kis-tó-hajlat partjai estek a teszterület határain belül. Nyugaton a Szentes felé vezető út már az első katonai felmérés szerint is a mai út nyomvonalán futott.

A Vályi Katalin által feltérképezett 7019,96 hektár kiterjedésű területről a szakdolgozat elkészítése előtt viszonylag kevés, összesen 17 lelőhelyről lehetett tudni. A terepi munkák során a szerző 60 lelőhelyet azonosított (ebből összesen kettő volt megfeleltethető az előző csoportból), valamint 11 halmot katalogizált (ezek közül szintén kettő volt párosítható az előző két kategóriából).¹⁸ A szakdolgozat térképmellékletei alapján a teljes területből körülbelül 1312 hektár nem volt kutatható, valamint ezen kívül a Rárósi út és a Kutasi út közötti szakaszra vonatkozóan nem volt egyértelmű, hogy annak feltérképezése megtörtént-e?¹⁹

A szakdolgozathoz kapcsolódó terepi munkák után az érintett határrészen elsősorban a hódmezővásárhelyi elkerülő út északi szakaszának építése és az ehhez kapcsolódóan nyitott homokbányák, valamint a Nabucco-gázvezeték nyomvonalának terepbejárása során kerültek elő nagyobb számban újabb lelőhelyek, jellemzően a 2000-es évek második felétől. Ezeket a feladatokat a hódmezővásárhelyi és a szegedi múzeum szakemberei, valamint az egykori Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálat különböző utódintézményeinek munkatársai végezték el.

A Régészeti Intézet szervezésében megvalósuló, a területre vonatkozó múzeumi, adattári és irodalmi adatgyűjtés 2016 év elején kezdődött és 2021 őszén zárult, míg a terepi munkák 2017 és 2019 között zajlottak. Az adatgyűjtést és -feldolgozást az intézet munkatársai végezték a megyei kormányhivatal, a hódmezővásárhelyi és a szegedi múzeum munkatársainak közreműködésével. A szegedi egyetem régészhallgatói kötelező tereptani gyakorlat keretében vettek részt a munkában, azonban különféle nehézségek miatt ennek a befejező szakaszát már a Régészeti Intézet és a szegedi Móra Ferenc Múzeum munkatársai végezték el. A tanszék hallgatói a terepen gyűjtött leletanyag megtisztításában, míg az oktatók egy része annak a meghatározásában is segédkezett. A topográfiai kutatások eredményeit összegző kötet kéziratának szerkesztése és kiadásra való előkészítése már folyamatban van a BTK Régészeti Intézetében.

Terepmunkák Hódmezővásárhely északi határrészen

A terepi munkák előkészítő szakaszában az eredeti terv az volt, hogy a közhiteles nyilvántartásban és a hatástanulmányban szereplő lelőhelyek revíziójára kerül majd sor, amelyhez az előbbiben tárolt poligonok jelentették volna az alapot. Az egykori Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálat (ma a Magyar Nemzeti Múzeum Nemzeti Régészeti Intézetéhez kerülő Várkapitányság Nonprofit Zrt. látja el a feladatait) munkatársai által kifejlesztett,²⁰ és a Régészeti Intézet kutatói által is alkalmazott osztottsávós módszer elég nagyfokú variációs lehetőséget enged meg, így könnyen használható akár nagyobb területek feltérképezésére, akár egyes lelőhelyek revíziójára, vagy valamilyen speciális probléma megoldására, ezért esett erre a leletgyűjtési technikára a választás. Az egyes lelőhelyek poligonja köré 100 m széles pufferezónát szerkesztettünk, és az így kijelölt területre az EOV koordináta-rendszerhez igazodó, 100x100 m-es cellákból álló négyzetrácsot illesztettünk.

¹⁸ Vö. PÁVAI 1989, 1–6.

¹⁹ A régi lelőhelyek közül a VIII. számú szerepel mind a szövegben, mind az összesítő térképen, azonban ez utóbbi a kutatott terület határain kívül esik.

²⁰ MESTERHÁZY 2013, 271.

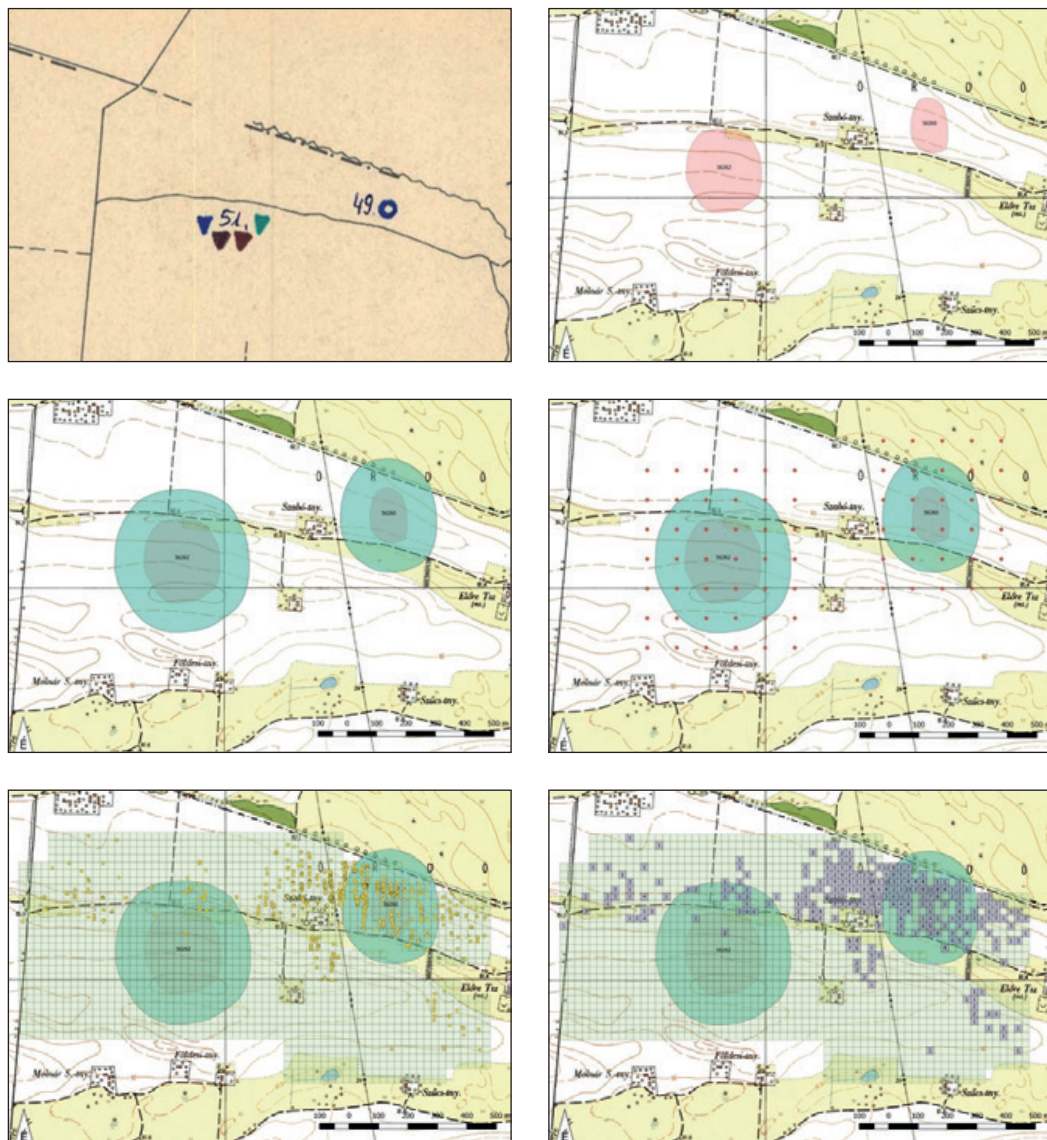
Az így keletkezett egységeket további, 25x25 m-es cellákra osztottuk, amelyeknek a bejárása az említett osztottsávós módszerrel történt. A célkitűzés a lelőhelyek pontos helyének és kiterjedésének pontosítása volt, valamint az összegyűjtött leletanyag alapján a korszakok ellenőrzése, esetleg finomítása. Az osztottsávós módszer továbbá lehetővé tette, hogy egy-egy lelőhelyen belül a különböző korszakokat elkülöníthessük.

A terepbejárást a teszterület északi részén kezdtük meg, a város közigazgatási határa és a Tégláséri-alsó-csatorna közötti sávban. Az első terepi idény során vált nyilvánvalóvá, hogy ez az előzetesen kidolgozott módszer nem lesz alkalmas a kitűzött feladat megvalósítására, ugyanis a poligonok (lelőhelyek) elhelyezkedése és a terepen gyűjtött felszíni leletanyagszóródás egymástól eltérő mintázatot mutatott. Ennek több lehetséges magyarázata is van. Ezek közül ki kell emelni az elmúlt közel fél évszázad során lezajlott intenzív mezőgazdasági művelést, amely erőteljesen megváltoztatta a felszíni viszonyokat; valamint azt, hogy a szakdolgozat készítése során a pontos helymeghatározáshoz még az adott korszak lehetőségeihez viszonyítva is csak korlátozott lehetőségek álltak a hallgatók rendelkezésére. Az természetes, hogy a műholdas helymeghatározó rendszerek akkor még nem voltak hozzáférhetőek; de a terepbejárók még topográfiai térképet sem használhattak, így kézzel átrajzolt térképekkel voltak kénytelenek dolgozni.

Az első szezon során szerzett tapasztalatok alapján szükségessé vált a kitűzött célok újragondolása és a feladatok kivitelezési lehetőségeinek az újratervezése. Így a teszterület északi részét leszámítva, ahol a terepi munkákat az eredeti tervek alapján végeztük, a terepbejárások szisztematikusan történtek, oly módon, hogy minden hozzáférhető terület feltérképezésre kerüljön. A terepbejárás technikáján (25x25 m-es négyzetháló, osztottsávós módszerrel) nem változtattunk. A felszínborítottság miatt nagyobb részek maradtak ki északkeleten, a Rárósi legelőn, a szentesi és a Rárósi út között (növényzet, legelő), az egykori barattyosi tehenészet környékén, valamint a Kutasi út déli oldalán (beépítettség). A Zöld-halom és a Kéktói Ménes telephelye közötti szakasz az 1970-es években még szántóföld volt, így a terepbejárások során több lelőhelyet is sikerült felfedezni ezen a területen, azonban jelenleg legelő borítja azt, így a bejárás nem vezetett eredményre (az alkalmazott módszerrel történő bejárás során csak néhány szórvány kerámialelet került elő). Ha a bejárás időpontjában zajló mezőgazdasági tevékenység vagy a növényzet miatt nem lehetett terepi munkákat kivitelezni, akkor annak a pótlására valamelyik rákövetkező szezonban került sor (néhány esetben azonban ilyen kiegészítésre már nem volt lehetőség).

3. kép: Szegedi régészhallgatók terepbejárása 2018 őszén a Kenyere, Téglás II. lelőhelyen.

4. kép: A régészeti lelőhelyek terepi revíziójára kidolgozott egyik sablon, és a térképezés során megfigyelt jelenségeknek a korábbi adatokkal való térbeli viszonya.

Adatfeldolgozás

Elméleti és módszertani megfontolások alapján az a munkahipotézis körvonalazódott, hogy a korábbi hat évtized gyakorlata során alkalmazott, a lelőhelyeket pontszerűen vagy poligonként rögzítő metódusok²¹ nem alkalmasak arra, hogy a felszíni leletanyag alapvető jellegzetességeit²² megfelelően visszatükrözzék. Ezért a feldolgozás menetét négy olyan lépésre kellett felosztani, amelyek segítségével erre a problémára is megoldás kínálkozott: 1. a nyers adat tárolása és csoportosítása; 2. a

²¹ Összefoglalóan lásd: JANKOVICH 2011, 20–24.

²² A problémával kapcsolatban magyar nyelven lásd: HOLL 2017.

nyers adatból történő információ-kinyerés; 3. a kapott információk értelmezésének az első szintje, 4. az értelmezés második szintje. Ez utóbbi lett végül a nyers adatok és a belőlük kinyert információk csoportosításának a kiindulópontja. Ezzel a négy lépésből álló feldolgozási modellel sikerült olyan keretrendszert létrehozni, amely áttekinthető módon tárolja és jeleníti meg a vizsgálat tárgyát jelentő „lelőhelyeket” a terepen gyűjtött nyers adattól egészen az utómunkák során belőlük levont következtetéseikig. Ennek a megközelítésmódnak több előnye is van, a hagyományos módszerhez képest, de talán a legfontosabb az, hogy a teljes feldolgozási folyamat mindegyik lépése önállóan megjelenítésre kerül, valamint annak bármelyik pontjától visszafejthető, ilyen módon ellenőrizhető és szükség esetén az adott lépés korrigálható is.

A nyers adatok két nagyobb csoportot alkottak: részben a terepen felvett digitális adatokat (elmentett nyomvonalak, felvett pontok, a terepi viszonyokra vonatkozó adatok, stb.), részben pedig a terepen gyűjtött leletanyagból származtatott digitális adatokat (mintavételezési egység/összes lelet száma).

A következő lépés a nyers adatokból történő információk kinyerése volt, ami a leletanyag szisztematikusan meghatározásával és feldolgozásával történt: ez az egyes leletek kategóriákba rendezését jelentette, amely valójában meghatározott kritériumok szerinti vegyes, elsősorban a leletek készítési sajátosságait figyelembe vevő kronológia-technológiai csoportokba történő besorolás volt. Ezek a kategóriák lefedték az összegyűjtött körülbelül 25 000 leletet. A több mint egy évig tartó feldolgozó munka eredményeként összesen 44 kategória született a régészeti korú leletek meghatározásához, amelyek közül 16 őskori, 11 szarmata, 5 népvándorlás kori és 12 középkori-kora újkori volt.

Az elemzés során felvetődött szempontokhoz igazodva, egyes kategóriákat utólag különböző csoportokba össze is lehetett vonni (11 őskori, 4 szarmata kori, 4 népvándorlás kori és 13 középkori-kora újkori kategóriák újra csoportosítása történt meg). Ezeken túl további 12 kategória a terepi munka során összegyűjtött néprajzi és jelenkori „leletek” rendszerezésére szolgált.

A feldolgozás következő pontján, amely az információk értelmezésének első szintjét jelentette, a nyers adatok már két lépésnyi távolságra kerültek. Itt az előzőleg kinyert információk rendszere-

5. kép: A hódmezővásárhelyi terepmunkák során gyűjtött leletanyag meghatározása 2019 tavaszán a Régészeti Intézetben.

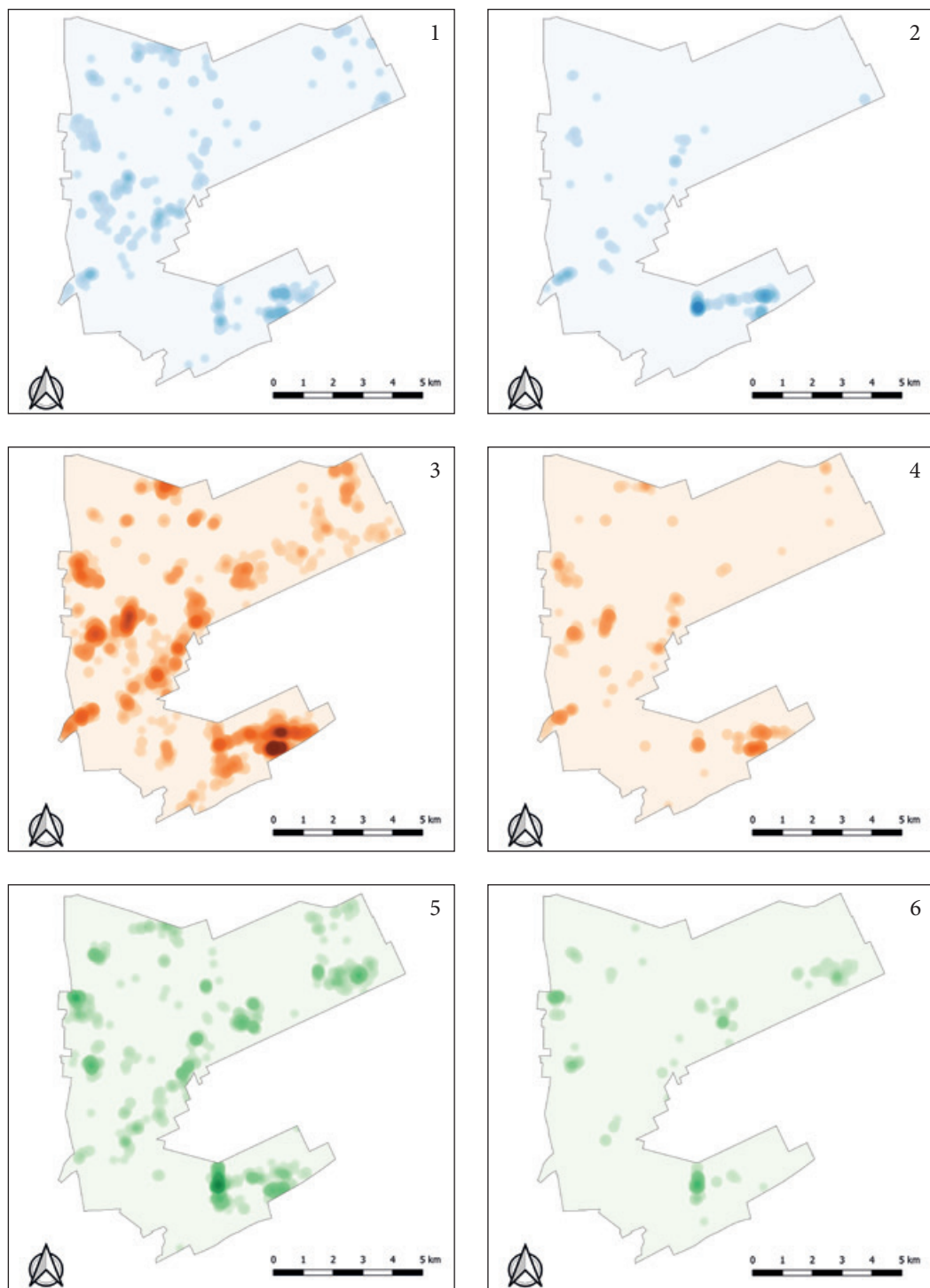
6. kép: A korábbi ismert lelőhelyek leletanyagának a revíziója 2021-ben a hódmezővásárhelyi Tornyai János Múzeumban.

zéséhez és elsődleges elemzéséhez egy olyan geostatistikai függvényt alkalmaztunk, amely elsősorban a vizsgált jelenség (felszíni leletanyag) jellegzetességeit és a terepi kutatás során alkalmazott módszerből adódó sajátosságokat tükrözte. A kapott eredményeket hőtérkép formájában tudtuk megjeleníteni. A módszernek nyilvánvaló hátránya az volt, hogy nem reflektált a (természetföldrajzi) környezetre. Ez azért nem volt jelentős probléma, mert módszerünkkel a feldolgozás egyes szintjeit egyértelműen szétválasztottuk, így bármikor visszatérhettünk a nyers adatokhoz, vagy az azokból kinyert információkhoz. Ettől függetlenül ennek segítségével elkülöníthetőkké váltak az egyes korszakok vagy a korszakokon belüli leletkategóriák, továbbá azok elterjedési és szóródási mintázatai egymással összehasonlíthatóvá váltak, így kiindulópontját képezhetik például a mikroregionális vizsgálatoknak is.

Az értelmezés második szintjén már az egyes korszakokkal foglalkozó munkatársaink végeztek el a feldolgozás előző lépése során kapott, a leleteloszlást tartalmazó és megjelenítő eredmények értékelését. Az összes régészeti korú lelet szóródása alapján meghatározott sűrűségértékek, pontosabban az azok alapján történt lehatárolások jelentették az alapját a nyers adatok és a belőlük kinyert információk rendezési elvének. Ennél a szintnél az automatizálás mellőzése tudatos döntés eredménye volt, az egyes korszakok leletszóródásainak értelmezésénél és azok egymástól való elválasztásánál is. Az egyes korszakokban megjelenő mintázatok és azok kapcsolatrendszerének a meghatározásában az adott korszakkal foglalkozó kolléga szaktudása volt a döntő mozzanat.

Előzetes eredmények

A 2016 és 2021 között lezajlott múzeumi és adattári gyűjtőmunka során a vizsgált teszterületen közel 120, a neolitikumtól a középkor végéig terjedő időszakokra keltezhető, korábbi ismert lelőhelyről sikerült adatokat gyűjteni és rendszerezni (az összevonások és archiválások következtében a közhiteles nyilvántartásban jelenleg 96 lelőhelyet tartanak számon ezeken a határokon belül). A 2017 és 2019 között kivitelezett terepi munkák során a 7844,62 hektár kiterjedésű terület feltérké-

7. kép: A felszíni leletanyag eloszlása a teszterületen a 2017 és 2019 között kivitelezett terepbejárások eredményei alapján (1: jellegtelen őskori kerámia és neolitikum; 2: bronzkor; 3: szarmata sziürke kerámia; 4: szarmata kézzel formált kerámia; 5: Árpád-kori kerámia; 6: Árpád-kori bográcsstöredékek).

pezése során kirajzolódó kép alapján több mint 1260 hektár volt érintett régészeti szempontból (77 egymástól elkülönülő felszíni sűrűsödési zónába tömörülve). A legnagyobb kiterjedésű és intenzitású leletsűrűsödések az egykori Kistó-hajlás és a Kenyere-ér partján, valamint Barattyosi-major tágabb környékén és a Rárósi-út mentén volt megfigyelhető. Fontos célkitűzés volt, hogy pontos és leellenőrizhető adatokat szolgáltatassunk a majdani felhasználó részére, legyen az régész, örökségvédelmi szakember vagy beruházó. A készülő kötetben a régi lelőhelyek és az újonnan feltérképezett leletsűrűsödések részletes ismertetése mellett, az egyes korszakokról, a módszertani újításokról, valamint több kapcsolódó témáról is összefoglaló tanulmányok kapnak helyet.

Irodalom

- BANNER 1932 Banner J.: *A Magyar Régészeti Kataszteri Intézet szervezéséről*. Dolgozatok 8 (1932) 266–270.
- BANNER 1942 Banner J.: *Régészeti feladatok a Délvidéken*. Délvidéki Szemle 1 (1942) 45–51.
- BANNER 1943 Banner J.: *A Horthy Miklós-Tudományegyetem Alföldi Régészeti Kataszteri Intézete*. Dolgozatok 19 (1943) 214–216.
- BENKŐ et al. 2015 Benkő E. – Bondár M. – Kolláth Á. (szerk.): *Magyarország régészeti topográfiája. Múlt-jelen-jövő. A 2015. május 11–13. között, Budapesten rendezett konferencia előadásainak és poszttereinek kivonatai*. Budapest, 2015.
- BENKŐ 2017 Benkő E.: *Magyarország Régészeti Topográfiája. Múlt, jelen, jövő. — Archaeological Topography of Hungary. Past, present and future*. In: *Magyarország Régészeti Topográfiája. Múlt-jelen-jövő*. Szerk.: Benkő E. – Bondár M. – Kolláth Á. Budapest, 2017. 9–26.
- BENKŐ et al. 2017 Benkő E. – Bondár M. – Kolláth Á. (szerk.): *Magyarország Régészeti Topográfiája. Múlt-jelen-jövő*. Budapest, 2017.
- BERTA et al. 2015 Berta A. – Mészáros P. – Pópty D.: *Régészeti topográfiai munkák múltja, jelene és jövője Csongrád megyében. Eredmények, lehetőségek*. In: *Magyarország régészeti topográfiája. Múlt-jelen-jövő. A 2015. május 11–13. között, Budapesten rendezett konferencia előadásainak és poszttereinek kivonatai*. Szerk.: Benkő E. – Bondár M. – Kolláth Á. Budapest, 2015. 23.
- BONDÁR 2017 Bondár M.: *A topográfia előzményei és kezdetei. A topográfia a Régészeti Intézetben. — The dawn of topographic studies in Hungary. Topography in the Archaeological Institute*. In: *Magyarország Régészeti Topográfiája. Múlt-jelen-jövő*. Szerk.: Benkő E. – Bondár M. – Kolláth Á. Budapest, 2017. 103–124.
- HOLL 2017 Holl B.: *Határtalan lelőhelyek – régészeti lelőhelyek határai. — Boundless sites – The boundaries of archaeological sites*. In: *Magyarország Régészeti Topográfiája. Múlt-jelen-jövő*. Szerk.: Benkő E. – Bondár M. – Kolláth Á. Budapest, 2017. 175–184.
- JANKOVICH 2010 Jankovich B. D.: *A régészeti topográfia helyzete és jövője. — The Condition and Future of Archaeological Topography*. In: *A középkor és kora újkor régészete Magyarországon II*. Szerk.: Benkő E. – Kovács Gy. Budapest, 2010. 885–894.
- JANKOVICH 2011 Jankovich-Bésán D.: *Terepbejárás*. In: *Régészeti kézikönyv*. Főszerk.: Müller R. Budapest, 2011. 17–28.
- MAKKAY 1989 Makkay J.: *Néhány – talán fontos – apróság Banner Jánosról*. In: *Banner János emlékezete*. Szerk.: Szabó F. Békéscsaba – Szeged, 1989. 42–54.
- MESTERHÁZY 2013 Mesterházy G.: *Regionális léptékű terepbejárás módszertani lehetőségeinek vizsgálata Magyarországon. — Methodology and potentials of field surveys on a regional scale in Hungary*. *Archaeológiai Értesítő* 138 (2013) 265–279.
- MIKLÓS 2010 Miklós, Zs.: *The Archaeological Topography of Hungary*. In: *Fifty years of the Archaeological Institute of the Hungarian Academy of Science*. Ed.: Darázs, B. Budapest, 2010. 136–138.
- PÁVAI 1989 Pávai É.: *Hódmezővásárhely határának összesített lelőhely-jegyzéke. A Móra Ferenc Múzeum Régészeti Adattárában található szakdolgozatok alapján*. Kézirat. Szeged, 1989.
- RACZKY 2006 Raczky P.: *A régészeti lelőhely fogalmának tudományfilozófiai alapon történő axiomatikus meghatározása*. *Archaeológiai Értesítő* 131 (2006) 246–247.
- RÓMER 1866 Römer F.: *Műrégészeti kalauz különös tekintettel Magyarországra. I. rész. Őskori műrégészet*. Pest, 1866.
- STIBRÁNYI 2010 Stibrányi M.: *Gondolatok a régészeti topográfia lehetőségeiről*. In: *Évkönyv és jelentés a Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálat 2008. évi feltárásairól*. Szerk.: Kvassay J. Budapest, 2010. 343–359.

V. SZABÓ GÁBOR

„A KRÍZISEK ÉVSZÁZADA.” HÁBORÚS FENYEGETETTSÉG ÉS AZ ELSŐ LOVASNOMÁDOK ÉRKEZÉSE A KÁRPÁT-MEDENCÉBE A KR. E. 9–7. SZÁZAD KÖZÖTTI IDŐSZAKBAN

Bevezetés

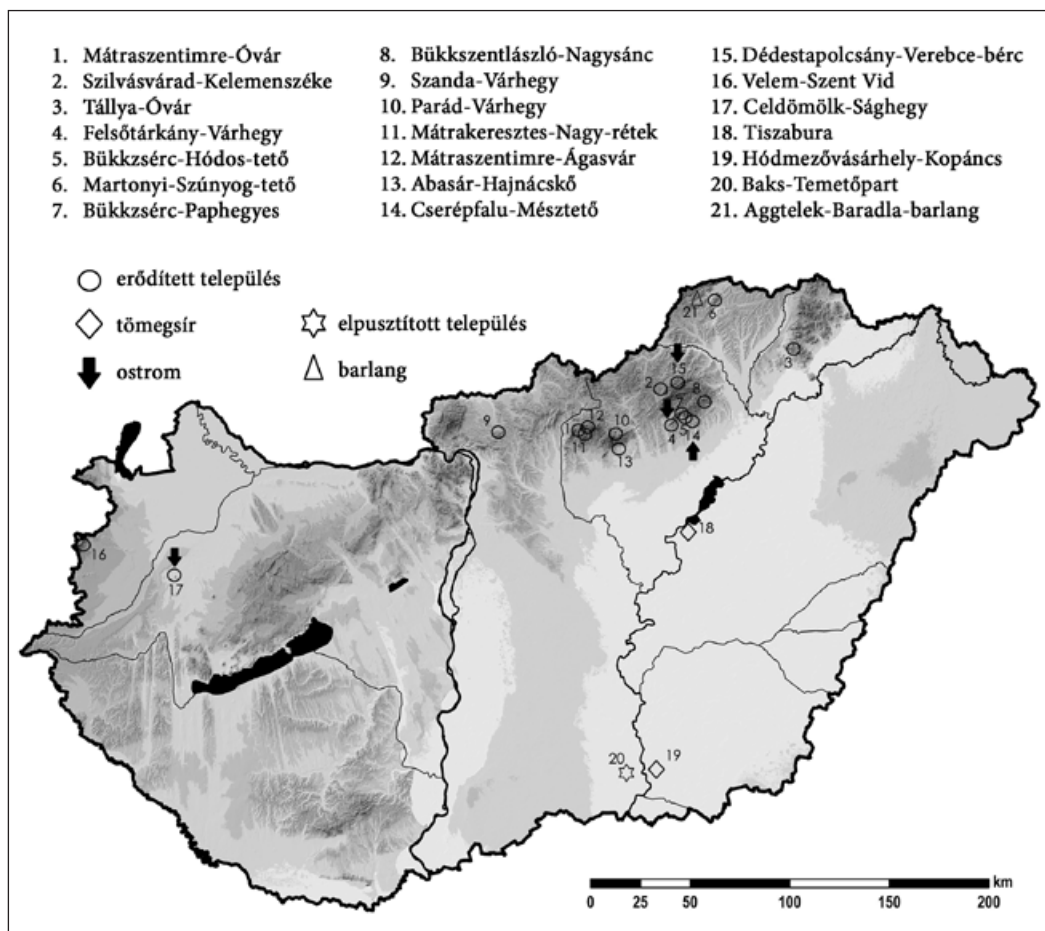
A magyarországi régészeti anyagban a késő bronzkor és a kora vaskor átmeneti időszakától (a HaB2–3 periódustól, körülbelül Kr. e. 920–780) a vaskor középső időszakáig (HaC1–2 periódus, körülbelül Kr. e. 780–620) több jele ismerhető fel annak, hogy az itt élő közösségek életét krízisek sorozata befolyásolja. Az elmúlt évek kutatásainak köszönhetően (1. kép) egyre több bizonyíték utal arra, hogy a Kárpát-medence központi térségeit egy kiterjedt, hosszan elhúzódó, meg-megújuló háborús fenyegetettség érinti. Nem zárható ki, hogy ezzel párhuzamosan pusztító járványok megjelenésével is számolhatunk és adataink vannak környezeti változásokkal összefüggő katasztrófákról is.

Változások Európában

A Kr. e. 9. század eleje és a Kr. e. 7. század vége közötti három évszázad egy olyan, Európa szerte folyamatos változásokkal jellemezhető időszak, amely radikálisan alakította át az eurázsiai térségben élő közösségek társadalmát, gazdasági rendszereit és kapcsolataik struktúráját.

Ebben a két évszázadban formálódott ki az újasszír birodalom, amely a Közel-Kelet addig ismert legnagyobb méretű államalakulatát és befolyási övezetét hozta létre. Az Égeikumban kialakultak a későbbi nagy hatalmú városállamok előzményei, kiformálódott a sokszínű geometrikus majd a Közel-Kelet és Egyiptom felé forduló orientalizáló művészet, és ekkor zajlott a távoli területeket a görög világ hatókörébe vonó nagy kolonizáció is. Itália központi területein az etruszk civilizáció előzményeként számontartott Villanova-kultúra bontakozott ki, majd következett a Kr. e. 720-as évektől az urbanizációval és az orientalizációval jellemzett etruszk fejedelemségek kora, amely egyre erősebb befolyást gyakorolt a tőle északra eső közép- és nyugat-európai területeken élő népek világára. A dél-európai civilizációkkal kibővülő interakciók következtében az európai kontinens központi és nyugati területein is átalakul a földművelés technológiája és a termesztett növények spektruma, új étkezési és italozási szokások terjednek el és megváltozik a társadalom szerkezete is: egy, a korábbiaknál sokkal látványosabban reprezentáló elit tűnik fel, új rituálékkal és új típusú presztízstárgyakkal.

A Kárpát-medencében élő közösségek kulturális és hatalmi viszonyaira ettől az időszaktól kezdve meghatározó hatással bírtak a kelet-európai sztyeppi és erdős sztyeppi régióban létrejött hatalmi alakulatok is. Az eurázsiai sztyeppe övben a Kr. e. első évezredtől kezdődően látványos és dinamikus átalakulás indult meg: ekkortól formálódik ki a rendkívül sikeres gazdasági és katonai modelleket létrehozó lovasnomadizmus, az új, luxusjavak tömegét igénylő elitnek soha nem látott gazdagságú temetkezései jelennek meg és harcos közösségeik ekkortól a nagy birodalmakra — például Urartu, AsszírIA, Perzsia, Kína — is egyre komolyabb fenyegetést jelentenek. A sztyeppeni nagyállattartók újításai és innovációi — például a biztos lovaglást lehetővé tevő fémzablák és nyereghasználat, lovasíjászat — távoli területekre eljutnak: Kína térségébe csakúgy, mint a nyugat-európai területekre. A kora vaskori sztyeppi nomádok legfontosabb hatása az, hogy mobilitásuknak és szervezettségüknek köszönhetően robbanásszerűen gyorsulnak fel a térség interakciói és közösségeik a távoli, eltérő arculatú világok közti információcserében katalizátor szerepet kapnak: közvetítésükkel technológiák, divatok, tárgyak áramlanak és cserélődnek kelet és nyugat, valamint észak és dél között.

1. kép: A szövegben szereplő magyarországi lelőhelyek térképe.

Változások a Kárpát-medence keleti térségében a vaskor kezdetén

A vaskor első évszázadaiban tapasztalható változássorozatnak a Kárpát-medence központi területein is számos jele ismerhető fel.

A Kr. e. 9. és 8. század folyamán, a megelőző másfél évezredben kizárólagos nyersanyagnak tekinthető bronz egy viszonylag rövid, alig százéves átmeneti perióduson belül átadja a helyét egy addig csaknem ismeretlen nyersanyagnak, a vasnak.¹ A Kr. e. 7. századtól, a középső vaskortól a munkaeszközök és fegyverek nagy része már vasból készül, a bronz elsősorban az ékszerek és a lószerszámdíszek nyersanyagá lesz.

A tárgyi kultúra tanúbizonysága szerint a Dunától keletre eső térség interakcióinak az iránya a késő bronzkor utolsó évszázadaiban (Kr. e. 11–10. század), a Gáva-kultúra időszakától egyre erősebben keleti és délkeleti irányba tolódik.² A Kr. e. 9. századtól, a vaskor elejétől ez a keleti irányultság még hangsúlyosabbá válik: egyre több, a sztyeppevidék lovasnomád kultúráiban kialakult tárgytípus — főként lószerszámok és fegyverek — tűnik fel.³

¹ BOROFFKA 1991; MIKETTA 2017; PARE 2017

² V. SZABÓ 2017a, 236–237., 260.

³ METZNER-NEBELSICK 1998, 362–386.; KEMENCZEI 2005

Ezzel egyidőben, a Kr. e. 9. század második felében és a 8. század elején a Kelet-Kárpát-medence közlekedés stratégiai csomópontjain, a Tisza–Maros torkolatban, az Északi-középhegység előterében és a Duna mentén új, az itteni hagyományoktól teljesen eltérő — kelet-európai — tradíciót hordozó, temetkezési közösségek (Mezőcsát-kultúra) jelennek meg.⁴

A késő bronzkor végén kialakult regionális kerámiastílusok (például Gáva- és Kyjatice-kultúra) megváltoznak és egy heterogén, hibrid elemekkel jellemezhető, erőteljes keleti (erdőssztyepei) és déli (Al-Duna vidéki) hatásokat mutató fazekasság válik uralkodóvá.⁵

A korszakban induló változások egyik leglátványosabb és legkorábban felismert bizonyítéka az észak-pontusi, kaukázusi kapcsolótú tárgyakat tartalmazó kincsegyüttesek megjelenése, amelyeket a korábbi kutatás trák-kimmér, preszkíta, újabban pedig keletkárpáti-típusú fémleletek gyűjtőnéven foglalnak össze. Noha az ide sorolható magyarországi tárgyakról az elmúlt 20 évben két monografikus feldolgozás is született,⁶ arra máig nincs magyarázat, hogy a depóleletek összetétele és területi eloszlása miért tér el a korábbi időszakban tapasztaltaktól.

A térség régészeti anyagában a következő karakteres módosulás a Kr. e. 7. század folyamán figyelhető meg, amikor először erdélyi temetkezésekben, majd a század második felében Magyarországon keleti területein is feltűnnek a sztyepei korai szkíta leletanyaggal párhuzamosítható tárgytípusok (például állatalakos szíjelosztók, falerák, nyílhegyek). Ezt a korai szkíta jellegű anyagot Magyarországon egyelőre csak temetőkből ismerjük,⁷ ám újabban településekről (például *Dédestapolcsány-Verebce-tető*) is előkerültek ilyen korú nyílhegyek, illetve lőszerszámdíszek (erről részletesebben lásd alább).

Mi okozza a változásokat?

A bronzkor és vaskor határán történő radikális változásokat a magyar régészeti kutatás már az 1930-as évek végén felismerte és keletről érkező csoportok bevándorlásával magyarázta,⁸ ám a háttérben álló okokról és az átalakulás részleteiről a 2000-es évek elejéig nem sikerült összetettebb képet felrajzolni. Az utóbbi évtizedben a korábbi, leegyszerűsített vándorlási modelleket⁹ komplexebb történeti narratívák váltották fel. A tömeges bevándorlást elvetve egy újabb modell a Kárpát-medence kora vaskori kulturális változásait és a keleti hatások terjedését a kelet-európai régiókkal megélénkítő interakciókkal és kisebb harcoscsoportok beszivárgásával magyarázta.¹⁰ Ezzel párhuzamosan egyre több adat utal arra, hogy a kora vaskor folyamán a kétségtelenül keleti kapcsolótú Mezőcsát-kultúra temetkezési közösségei mellett szinte változatlan formában élnek tovább a késő bronzkori Gáva- és Kyjatice-kerámiastílust használó települések.¹¹ A kora vaskori változásokat befolyásoló tényezők közt felmerült a lehetősége az emberi tevékenységekhez (legeltetés, erdőirtás stb.) kapcsolódó környezeti hatásoknak, illetve az éghajlat megváltozásának.¹²

A komplexebb kép kialakítását az is megnehezítette, hogy nagyon kevés információ áll rendelkezésre a korszak településeiről: az alföldi térségben csak két ilyen lelőhelyet tudunk ebbe a 250 éves időintervallumba helyezni,¹³ az ide köthető hegyvidéki erődített települések közül pedig mindössze négyet kutattak kisebb ásatásokkal az 1960-as években. Ez a szám különösen alacsony akkor, ha

⁴ KEMENCZEI 2001, 9–12.; METZNER-NEBELSICK 1998

⁵ METZNER-NEBELSICK 1998; METZNER-NEBELSICK 2010, 132–141.; V. SZABÓ 2017a, 256–257.

⁶ METZNER-NEBELSICK 2002; KEMENCZEI 2005

⁷ TÓTH 2012, 75.; KOZUBOVÁ 2019, 57–58.; MOGYORÓS–BAKOS 2021

⁸ GALLUS–HORVÁTH 1939

⁹ KEMENCZEI 1984, 94–95.; CHOCHOROWSKI 1993; CHOCHOROWSKI 2014; KEMENCZEI 2001, 9–12.

¹⁰ METZNER-NEBELSICK 2010, 132–136., 142–143.

¹¹ METZNER-NEBELSICK 2010, 132.; V. SZABÓ 2017a, 256–261.

¹² METZNER-NEBELSICK 1998, 398–404.; CHAPMAN–MAGYARI–GAYDARSKA 2009

¹³ V. SZABÓ 2017a, 257.

figyelembe vesszük, hogy a megelőző Gáva-időszak alföldi lelőhelyeinek, illetve a Kr. e. 6. századtól induló szkíta korba keltezhető települések száma több százas nagyságrendű.

Az elmúlt évben egy új, a korszak erősített településeit felderítő projekt keretén belül a kora vaskor időszakában lezajló változások nyomába eredtünk. A kutatás a következő, a preszkíta és korai szkíta időszakot érintő kérdések megválaszolását tűzte ki céljául:

1. Mi okozza a kora vaskor idején bekövetkező változásokat? Egy hirtelen lezajló krízissel lehet számolni vagy egy szakaszos, már a késő bronzkorban induló lassú átalakulás körvonalazható? Az idegen „preszkíta”, illetve „szkíta” közösségek megjelenése robbantja ki az átalakulást vagy egy belső válságra, esetleg környezeti változásra adott válasz az új jelenségek terjedése? Mennyiben alakítja ezt a változássorozatot az új innovációk — például lovasnomadizmus, vastechnológia — feltűnése?

2. Hogyan váltja fel az új fém, a vas a bronzot és milyen az elterjedésének a dinamikája? Milyen mértékben és milyen ütemben kerülnek be vastárgyak a településeken élők háztartásaiba? Meddig presztíztárgy és mikortól a háztartások mindennapi eszköze a vas?

3. Hogyan és miért változnak meg a deponálási szokások a kora vaskorban és miért szorul vissza ez a gyakorlat a korszak végére?

4. Meghatározható-e ez a két kulturális csomag (preszkíta/korai szkíta), mely az érintett korszak társadalmi és gazdasági változásainak aktív szereplője?

5. Kik és milyen célra használják a kora vaskor idejére keltezhető erősített településeket? Az erősített településeken élő közösségeknek milyen a viszonyuk a megelőző Gáva- és a Kyjatice-kerámiaművességet használó késő bronzkori csoportokkal, illetve a hegylábaknál temetkező Mezőcsát-kultúrával és a preszkíta jellegű fémtárgyakat deponáló közösségekkel?

6. Számolhatunk-e háborús eseményekkel a korszakban? Az északkelet-magyarországi és az alföldi régióban több olyan települést ismerünk, amelynek végét pusztulási horizont zárja, vagy megostromolják őket. Milyen eseményekkel kapcsolhatók ezek össze?

Az alábbiakban a kora vaskori háborús fenyegetettség régészeti módszerekkel megfogható jeleit mutatjuk be.

Háborús fenyegetettség közvetett jelei 1: magaslati erősített települések kiépülése

A fenyegetettség jeleinek egyike, hogy a kora vaskor kezdetétől az északkelet-magyarországi hegyvidéken az erősített települések száma látványosan megugrik: a már korábban is meglévő, nagyobb alapterületű, központi helyként funkcionáló települések mellett kisméretű, alacsony leletintenzitással jellemezhető erősített helyek épülnek ki. Ezzel párhuzamosan a nagyméretű, intenzíven betelepült települések erősítéseinek szerkezete jóval összetettebbé válik.

A magaslati erősített települések tényleges szerepének értelmezését¹⁴ megnehezíti, hogy egyelőre csak bizonytalanul tudjuk meghatározni azt, hogy az egyes lelőhelyek pontosan hogyan és mikor települnek be, mikor épülnek ki és milyen ütemben bővülnek erősítési rendszereik. Az általunk végzett szisztematikus fémkeresős kutatás során az elmúlt időszakban egyértelművé vált, hogy a régió magaslati erősített településeinek túlnyomó része a kora vaskor kezdetén (HaB2–3 periódus) keletkezett, de úgy tűnik, ebben az időszakban a korábban alapított földvárak egy részét is kibővítik és strukturáltabb rendszerben építik át.¹⁵ Ezek alapján a késő bronzkor végén vagy a késő bronzkor és kora vaskor átmeneti időszakában (HaB1–B2–3 periódus) alapított településnek vélhető a martonyi-szűnyog-tetői, a bükkzsérc-hódos-tetői¹⁶. A parádi,¹⁷ a mátrakeresztes-nagy-réteki,¹⁸ a

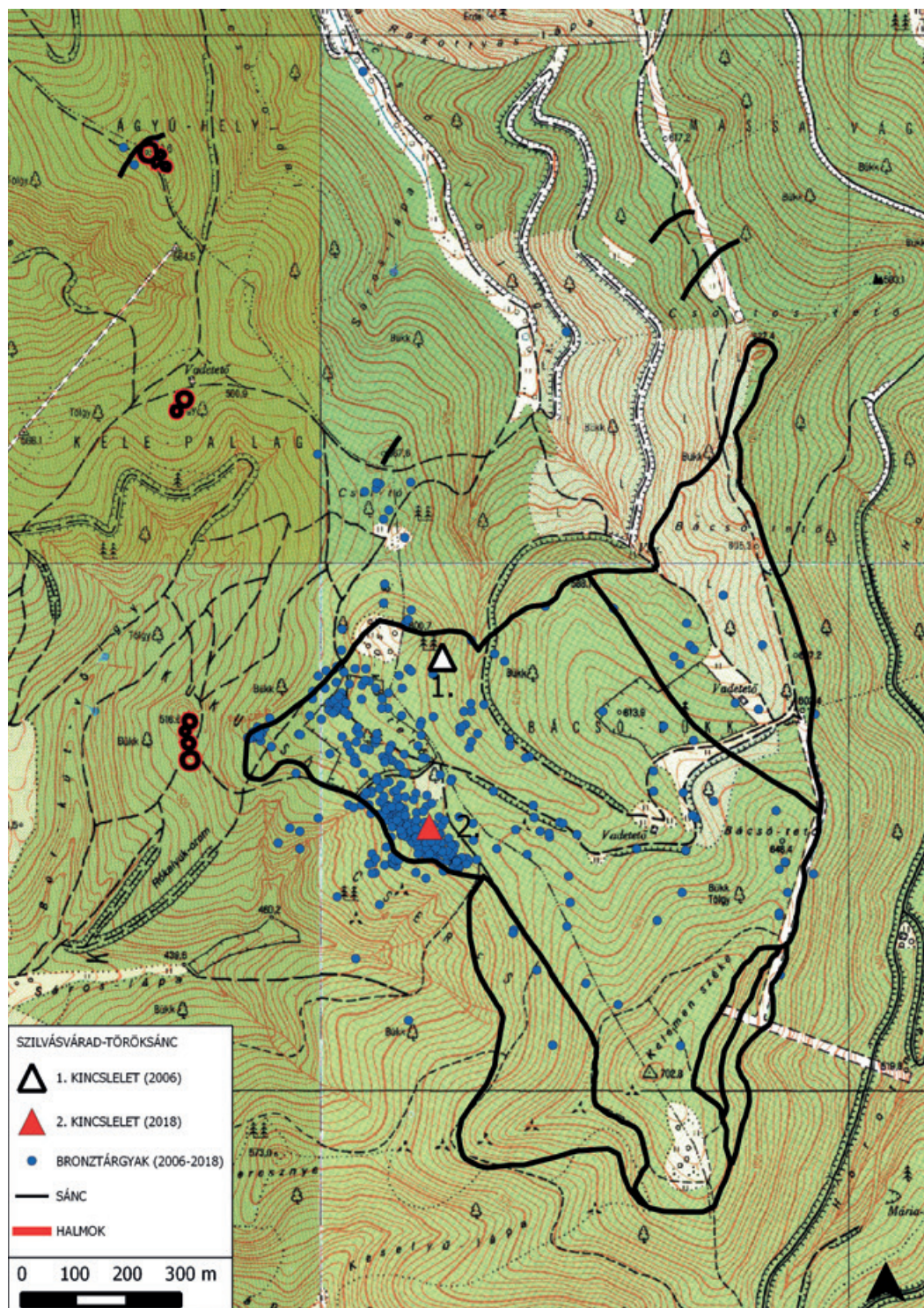
¹⁴ NAKOINZ et al. 2019, 6–1.

¹⁵ Az Északi-Középhegység késő bronzkori és kora vaskori erősített településeiről összefoglalóan: MATÚZ–NOVÁKI 2002; METZNER–NEBELSICK 2012; V. SZABÓ 2017b; V. SZABÓ 2019, 109–145.

¹⁶ V. SZABÓ 2019, 116–124.

¹⁷ V. SZABÓ 2019, 131–138.

¹⁸ V. SZABÓ 2017b, 131., Fig. 22.

2. kép: Több részből álló, összetett szerkezetű erődített település példája: Szilvásvárad-Kelemenszéke (V. SZABÓ 2019, Fig. 170.).

cserépfalusi¹⁹ és a dédestapolcsányi²⁰ lelőhelyen nem ismerünk semmilyen késő bronzkori előzményt, úgy tűnik, ezek a már kora vaskor elején a HaB2–3 és a HaC1 periódusban jöttek létre. Hasonló képet mutatnak a nagyobb felületű ásatással és fémkereső műszeres kutatással átvizsgált lelőhelyek: a szilvásvár-kelemenszéki²¹ a HaB1 periódusra, a tállya-óvári,²² a felsőtárkány-várhegyi²³ és a bükkzsztalászlói²⁴ a HaB1 és a HaB2–3 periódusra, míg a mátraszentimre-ágasvári²⁵ erődített települések kerámiaanyaga a HaB2–3 és talán a HaC1 periódusra keltezhető.

A késő bronzkor utolsó évszázadában a HaB periódus során kibővülő, több részből álló, összetettebb szerkezetűvé váló erődítések példája lehet a szilvásvár-kelemenszéki lelőhely is, ahol a régió legkomplexebb erődítési rendszere épült ki. A sáncok készítésének pontos ideje nem ismert,²⁶ de az eddigi ásatások arról tanúskodnak, hogy csak a késő bronzkori megtelepedést követően — körülbelül a Kr. e. 11–10. században — kezdték el őket kiépíteni. Az erődítési rendszert idővel több helyen kibővítették: a délnyugati oldalon egy körülbelül 15 hektár nagyságú területet kerítettek körbe új sáncokkal, a település előterében pedig három helyen is külső sáncok és árkok rendszerét alakították ki (2. kép).

Az eddig felsorolt adatok arra utalnak, hogy a térség erődített településeinek legalább 75%-a a késő bronzkor és kora vaskor átmeneti időszakában (a Kr. e. 9–8. század folyamán) jön létre, vagy ebben az időszakban épülnek ki erődítések és ekkor a legintenzívebb a megtelepedés mértéke bennük (3. kép).

A vizsgált korszakban változás figyelhető meg a magaslati erődített települések struktúrájában, méretében és talán funkciójában is. Ekkortól egy időben, egymás mellett különböző méretű, különböző összetettségű erődítésű és eltérő mértékben betelepült típusaikkal lehet számolni. Léteznek hatalmas kiterjedésű, nagy részükön intenzíven betelepült földvárak (például Szilvásvár-Kelemenszéke,²⁷ Mátraszentimre-Óvár,²⁸ Dédestapolcsány-Verebce-tető²⁹), számolhatunk nagyméretű, de csak kisebb foltokban betelepült erődített településekkel (például Abasár-Rónyabérc³⁰), vannak közepes méretű intenzíven lakott típusok (például Martonyi-Szúnyog-tető,³¹ Bükkzsérc-Hódos-tető,³² Tállya-Óvár³³) és találkozhatunk egészen kisméretű változataikkal is (például Mátrakeresztes-Nagy-rétek,³⁴ Bükkzsérc-Paphegyes³⁵). Külön kategóriát alkotnak az alig vagy egyáltalán nem lakott, feltehetően csak időszakosan használt erődített helyek is (például Parád-Várhegy,³⁶ Abasár-Hajnácskő³⁷). Több olyan lelőhelyet is ismerünk, ahol a teljes értékű védelemhez szükséges sáncok rendszere nem épül ki teljesen: ilyen például a martonyi-szúnyog-tetői település, ahol a sáncok egy része hiányzik, vagy befejezetlen maradt.³⁸

¹⁹ KEMENCZEI 1988, 93., 5. kép 7–12.; MATÚZ–NOVÁKI 2002, 11., Abb. 15.

²⁰ CZAJLIK–REMÉNYI–TÓTH 2014

²¹ MATÚZ 1999; V. SZABÓ 2019, 180–190.

²² V. SZABÓ 2019, 99–108.

²³ MATÚZ 1992

²⁴ MATÚZ 1994; V. SZABÓ 2019, 139–145.

²⁵ MATÚZ–KÁLLAY 1994

²⁶ V. SZABÓ–BÍRÓ 2018; V. SZABÓ 2019, 182–186.

²⁷ V. SZABÓ 2019, 180–190.

²⁸ MATÚZ–NOVÁKI 2002, 13., Abb. 23.

²⁹ MATÚZ–NOVÁKI 2002, 10., Abb. 12.

³⁰ V. SZABÓ 2019, 161., Fig. 148., 149.

³¹ V. SZABÓ 2019, 109–115.

³² V. SZABÓ 2019, 116–124.

³³ V. SZABÓ 2019, 99–108.

³⁴ V. SZABÓ 2017b, 131., Fig. 22.

³⁵ V. SZABÓ 2019, 124., Fig. 113.

³⁶ V. SZABÓ 2019, 131–138.

³⁷ V. SZABÓ 2019, 156–162.

³⁸ V. SZABÓ 2019, 112–113., Fig. 103.

lelőhelynév	méret	betelepültség intenzitása	HaA1	HaA2-B1	HaB2-3	HaC1	HaC2
Mátraszentimre-Óvár	40 hektár	intenzív		?			
Szilvásárad-Kelemenszéke	95 hektár	intenzív				?	
Tállya-Óvár	27 hektár	intenzív		?		?	
Felsőtárkány-Várhegy	2,5 hektár	intenzív		?		? Y	
Bükkszérc-Hódos-tető	15 hektár	intenzív				?	
Martonyi-Szúnyog-tető	14 hektár	intenzív		?			
Bükkszérc-Paphegyes	3 hektár	közepes inten- zitás					
Hangony-Pogányvár	0,6 hektár	intenzív			?		
Bükkszentlászló-Nagysánc	17 hektár	intenzív					
Szanda-Várhegy	37 hektár	intenzív (?)					
Parád-Várhegy	3 hektár	alig lakott					
Mátrakeresztes-Nagyrért	1,5 hektár	közepes inten- zitás			?		
Mátraszentimre-Ágasvár	2,9 hektár	intenzív					
Abasár-Hajnácskő	1,7 hektár	alig lakott			?	?	
Cserépfalu-Mésztető	6 hektár	intenzív			?	Y	
Dédestapolcsány-Verebce	123 hektár	intenzív			?		Y

- az adott időszakban betelepült:

- ostrom: Y

3. kép: A szövegben vizsgált késő bronzkori és kora vaskori erődített települések és néhány meghatározó jellemzőjük listája.

Az erődített települések kora vaskortól tapasztalható heterogenitása arra is utalhat, hogy a régióban szétesnek a korábbi, évszázados egyensúlyi helyzetet tükröző társadalmi és politikai szerveződések és az őket felváltó közösségek szervezettsége, gazdasági és katonai ereje eltérő lehetett.

A települések egy része a Kr. e. a 8. században is fennmarad (például Szanda-Várhegy, Tállya-Óvár), egy részük pedig a korai szkíta időszak elején, a Kr. e. 8. század végén és a 7. században is használatban van (Cserépfalu-Mésztető, Dédestapolcsány-Verebce-tető, Felsőtárkány-Várhegy).

A háborús fenyegetettség közvetett jelei 2: elpusztult települések az Alföldön

Az Északi-középhegységben kiépülő erődítésekkel egy időben az Alföld térségében is vannak jelei egy újfajta veszélyhelyzetnek. Ennek az egyik leglátványosabb bizonyítékát a dél-alföldi régióban található *baks-temetőparti* település mutatja.³⁹ A Tisza mocsárvilágának egy nagy szigetén található, 28 hektár alapterületű lelőhely az itt feltárt kerámiaanyag tanulsága szerint⁴⁰ a Gáva-kultúra klasszikus időszakában (HaA2-B1 periódus) volt a legintenzívebb használatban, ám valószínűleg a rákövetkező periódusban is folytatódik rajta az élet. A település kora vaskori (HaB2-3 periódus) használatát igazolják a fémkeresős kutatás során előkerült preszkíta jellegű bronztárgyak, valamint egy antennás markolatú bronzkard töredéke, egy vas tokosbalta⁴¹ és néhány bekarcolt, bepecsételt díszítésű kerámiatöredék (4. kép).⁴²

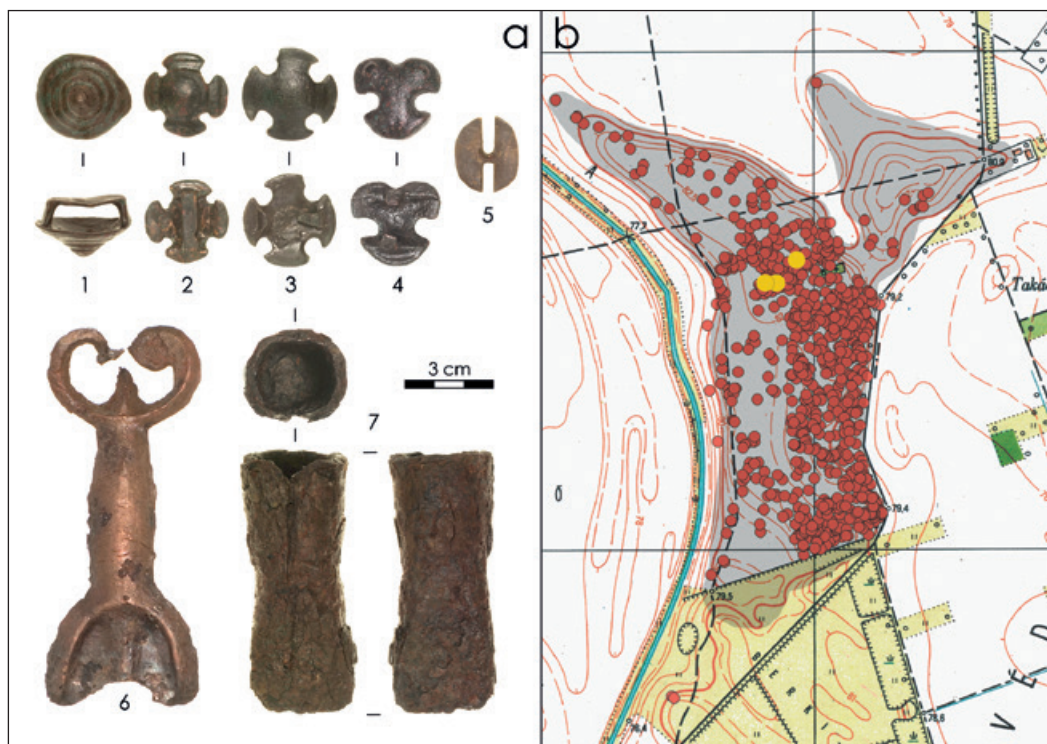
A lelőhely fémkereső műszeres kutatása során két bronzkincs, egy aranykincs és példátlan mennyiségű, több mint 2500 szórvány bronztárgy került elő. A Baks-Temetőparton tapasztalt páratlan fémgazdagság egyik lehetséges magyarázata az lehet, hogy az egykor itt állt késő bronzkori

³⁹ V. SZABÓ 2011; KÓSA 2018; V. SZABÓ 2019, 77–88.

⁴⁰ KÓSA 2018, 35–38., 40.

⁴¹ V. SZABÓ 2011, 99–100.

⁴² V. SZABÓ 2011, 11. kép 4.; KÓSA 2018, 29–30.

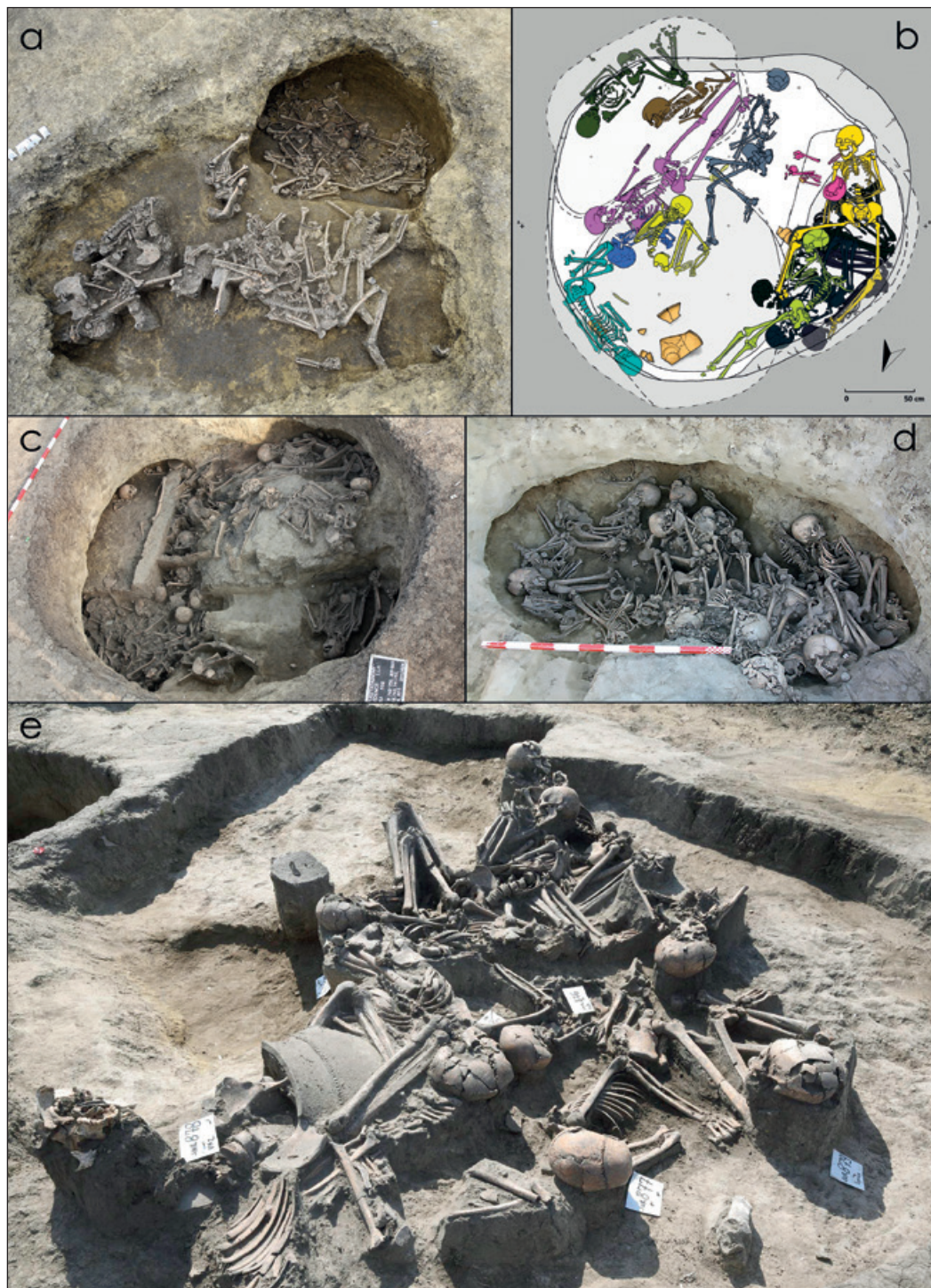
4. kép: Baks-Temetőpart. 4. a: Kora vaskori fémtárgyak a településről; 4. b: A fémleletek szóródása a településen.

település egy tűzvészsel kísért, váratlan krízis során pusztult el.⁴³ A tűzvészre a felszínen és a feltárt gödrökben gyűjthető, másodlagosan összeégett kerámia és kiégett házfaltapasztás töredékek, valamint a hitelesítő ásatás során a szántott réteg alatt megfigyelt, égett agyagszemcsékkel és finom szürke hamuval kevert szint utal. A pusztulással lehet összefüggésben az is, hogy a lelőhelyen feltárt 82 településobjektum közül 14-ben emberi csontok kerültek elő. Az 52 db csont legtöbbje apró töredék, sok köztük az összeégett, ragadozó állatok által összerágott darab is, ami arra utal, hogy a hozzájuk tartozó testek sokáig temetetlenül hanyódhattak a romba dőlt, leégett épületek között. A település lakói feltehetőleg nem tudták vagy nem akarták összegyűjteni a tűz által elpusztított épületekben felhalmozott eszközeiket és értékeiket, így a romok között eltemetődött bronztárgyak a helyükön maradtak.

A háborús fenyegetettség közvetett jelei 3: tömegsírok az Alföldön

Az Alföld területén három lelőhelyről is kerültek elő a Kr. e. 9–8. századra keltezhető tömegsírok. Közülük egyelőre a *pusztataskony-ledencei* három tömegsirt publikálták (5. kép a–d). A késő bronzkori-kora vaskori település három nagyméretű gödrében minimum 70 ember csontmaradványai kerültek elő. Egyaránt tartalmaztak ép és már bomlásnak indult tetemeket, illetve különálló csontokat. Az egyikben (2-011) minimum 20 egyed, a másodikban (1-550) körülbelül 36, a harmadikban (1-710) 14 ember maradványai kerültek elő. Ezeken kívül a település 5 másik gödrében és árkában további gyermekek és felnőttek bedobált csontjai is előkerültek. A vázakon és környezetükben mindössze néhány apró bronzékszer került elő. Az előkerült koponyák egyikén egy mély, vágás

⁴³ A háborús cselekményekkel összefüggésébe hozható tüzekkel kapcsolatban lásd: O'BRIEN 2018, 254–256.

5. kép: Kora vaskori tömegsírok Kelet-Magyarországról. 5. a–d: Pusztataskony-Ledence 2-011, 1-701, 1-550 felső szint, 1-550 alsó szint. (KIRÁLY et al. 2013, Fig. 2., 4–5.); 5. e: Hódmezővásárhely-Kopáncs (<https://www.blikk.hu/galeria/tobb-ezer-eves-tomegsirt-talaltak-hodmezovasarhelynel/tx3mb22>).

okozta, feltehetően halálos sérülés volt. A többi emberi maradványon vágás, szúrás, tompa ütés, törés stb. nem volt látható és betegség nyomát sem lehetett megfigyelni rajtuk. Az objektumokat egy bennük előkerült kerámiatöredék, illetve egy embercsontról radiokarbon korhatározásával a Kr. e. 9 század végére (821–796 cal BC), a HaB2–3–C1 periódusra lehet keltezni.⁴⁴

Hasonló tömegsírt tártak föl *Hódmezővásárhely-Kopáncs* lelőhelyen is. A Kr. e. 8 századra keltezett tömegsír 11 egyén csontvázát tartalmazta. A feltárás során nem tudtak megfigyelni a csontokon traumás sérüléseket, ám az egyértelműen látszott, hogy a testek egy része az eltemetéskor már oszlásnak indult. A kerek gödörbe bedobált személyek életkora 7–10 évtől 30–40 éves korig terjedt (5. kép e).⁴⁵

A magyarországi kora vaskori tömegsírok legközelebbi analógiája a szerbiai Szerémségben, *Hrtkovci-Gomolava II.* lelőhelyen előkerült két tömegsír. A Gornea–Kalakača-csoport vagy a Bosut IIIa fázis (HaB2–3–C1 periódus) időszakára keltezett településen két tömegsírt tártak föl. Az egyikben 32, a másikban 78, a bomlás különböző állapotaiban elföldelt személy holtteste volt beledobálva. A holttestek mellett előkerült bronztárgyak a temetkezéseket a Kr. e. 9. század végére és a 8. század elejére keltezik.⁴⁶

A pusztataskonyi tömegsírokat és a késő bronzkor és kora vaskor folyamán Délkelet- és Közép-Európában megjelenő hasonló jelenségeket a publikálók egy különleges, több lépcsős, összetett halotti rituálé emlékeiként értelmezik.⁴⁷ Véleményem szerint ezzel szemben nem kizárható, hogy a szűk időhatárok közé — a Kr. e. 9. század végére és a 8. század első felére — sorolható, nagyszámú halottat tartalmazó tömegsírok egy, a kora vaskori Kelet-Kárpát-medencében bekövetkező krízis lenyomatai lehetnek. Mindezek alapján úgy vélem, hogy nem vethető el a lehetősége annak, hogy a kora vaskor folyamán megjelenő tömegsírok egy krízishelyzettel együtt járó járvány,⁴⁸ éhínség vagy egy megtámadott településen történt tömegmészárlás lenyomataként is értékelhetők.

Megostromolt települések 1: a Kr. e. 8. századi támadások

Az előző fejezetekben ismertetett narratívánk szerint az erődített települések számának növekedése, az elpusztult települések, valamint a tömegsírok feltűnése arra utalhat, hogy a Kr. e. 9–8. század folyamán a Kelet-Kárpát-medencében egy addig nem tapasztalt kiterjedésű és intenzitású, háborús cselekmények kísérte krízishorizonttal lehet számolni.

A feltételezett krízishorizont meglétét két, az elmúlt években általunk felfedezett, kora vaskori nyílhegyek által jelzett ostromnyom is alátámaszthatja. A két megostromolt erődített település a cserépfalu-mész-tetői és a felsőtárkány-várhegyi az északkelet-magyarországi Bükk-hegység déli előterében található. Az ellenük végrehajtott támadást mindkét esetben a sáncaik előterében koncentrált szóródást mutató, hasonló formákat tartalmazó, keleti típusú bronz nyílhegyek jelzik.

Az elsőként felfedezett ostromnyomunk *Cserépfalu-Mész-tető* erődített településhez kapcsolódik. Ez az erődített település egy körülbelül 6 hektár kiterjedésű, meredek oldalú hegyháton helyezkedik el. A hegyhát egyetlen megközelíthető részét egy a kora vaskorban épített sánc zárja le (6. kép b–c). A települést valószínűleg a késő bronzkorban alapították, a csapolt gerendaszerkezetes konstrukciót tartalmazó, külső oldalán szárazon rakott kőfallal megerősített sáncot azonban később építették fel, amire a sánctestben található nagy mennyiségű edénytöredék utal.⁴⁹ A lelőhelyen fém-

⁴⁴ KIRÁLY et al. 2013, 309.

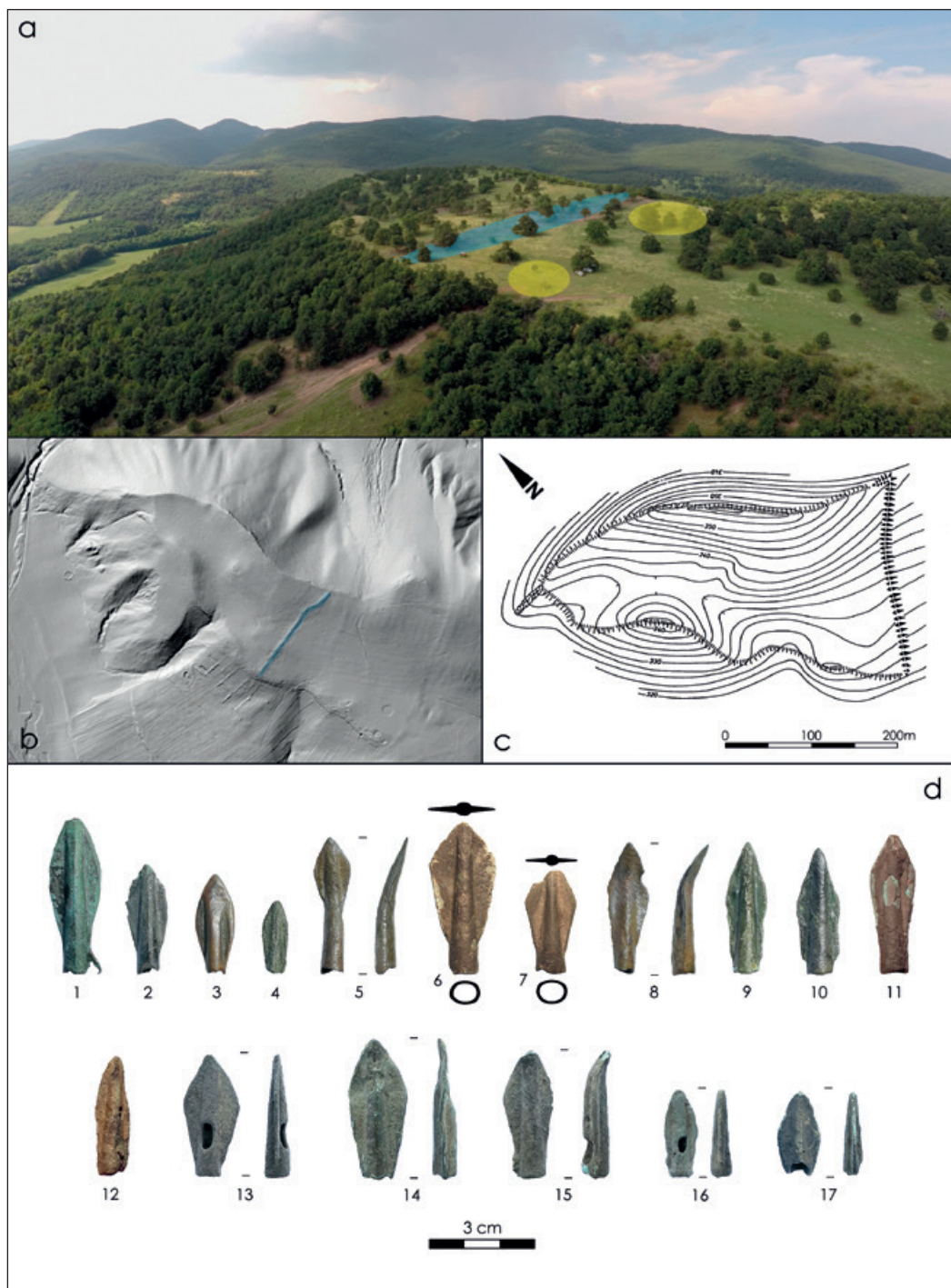
⁴⁵ <https://24.hu/tudomany/2017/07/02/messzirol-cipelhettek-a-halottakat-hodmezovasarhelyre/> utolsó megtekintés 2022. 01. 07.

⁴⁶ TASIĆ 1972; TASIĆ 1976; FARKAS–MARCSIK 1976; ZOFFMANN 1997

⁴⁷ KIRÁLY et al. 2013

⁴⁸ A sztyeppén és a Közel-Keleten az őskortól jelenlévő járványokhoz lásd: VALTUEÑA et al. 2017; SINGER 2017. Jeruzsálem Kr. e. 8. század végén lezajlott asszír ostroma is feltehetőleg egy az ostromlók táborában kitört járvány miatt hiúsult meg (KALLA 1993, 70.; MENDE 2003, 12.).

⁴⁹ A lelőhelyen 1960-ban (MATÚZ–NOVÁKI 2002, 11., 91.) és 2018-ban folytak régészeti feltárások. A 2018-as kutatást P. Fischl Klára vezette, amelynek keretében a sáncot vágták keresztül.

6. kép: Cserépfalu-Mésztető. 6. a: Az erődített településről készült drónfotó (Tankó Károly felvétele), a kora vaskori nyílhegyek előkerülési zónáival; 6. b: Az erődített településről készült LIDAR felvétel; 6. c: Az erődített település felmérése (NOVÁKI-MATÚZ 2002); 6. d: Cserépfalu-Mésztető. Válogatás a lelőhelyen előkerült kora vaskori nyílhegyekből.

kereső műszeres kutatás során mintegy 60 különböző őskori tárgyat gyűjtöttünk össze. A bronz- és vastárgyak több mint 90%-a a kora és középső vaskorba keltezhetőek. A legjelentősebb tárgycsoportot az a 45 db bronz nyílhegy alkotta, amelyek a sáncok környezetében kerültek elő (6. kép d). A nyílhegyek egy része a sánctestben, egy része a sánc előterében, illetve a sánc belső részén húzódó körülbelül 30–40 méteres szélességű sávban szóródott szét (6. kép a). Az erődítmény belsejében egyelőre nem bukkantunk nyílhegyekre.

A fémkereső műszeres kutatás során a nyílhegyeken kívül számos, a Kr. e. 9–7. század időszakába keltezhető tárgy — például kónikus fejű bronz díszszög, egy korai típusú kéthurkos ívfibula és egy vasból készült tokosbalta — is előkerült. A kutatásaink során a sáncoktól északnyugatra eső magaslaton egy vaskarperecekből és üveggyöngyökből, illetve egy vasnyársakból álló depót is feltártunk.

A lelőhely kerámialeletei jellegzetes kora vaskori formákat mutatnak: a töredékekhez a legtöbb analógiát a Mezőcsát-kultúra sírkerámiaja és a felsőtárány-várhegyi erődített településen előkerült edénytípusok szolgáltatják.

Másik kora vaskori ostromnyomunkat a *felsőtárány-várhegyi* erődített településen fedeztük fel (7. kép a). A település sáncokkal kerített része az őskorban jóval nagyobb lehetett, ám a késő bronzkor vagy a kora vaskor folyamán a hegycsúcs középső részének keleti oldala egy hatalmas földcsuszamlás következtében elpusztult.⁵⁰ A hegyomlás pontos időpontja egyelőre nem tisztázott, nagy valószínűséggel a sáncrendszer kiépülése után, de még a középkori megtelepedés előtt történhetett meg, feltehetően a kora vaskor időszakában. A települést a későbbiekben valószínűleg még tovább használták úgy, hogy a hegyoldal keskeny, megmaradt csíkján újjáépítették a sáncot. A lelőhelyen végzett fémkereső műszeres kutatás eredményeképpen a vaskori nyílhegyek mellett késő bronzkori és kora vaskori bronz tárgyakat is feltártunk.

A meredek hegyoldalakkal övezett települést legkönnyebben északkelet felől, egy szélesebb lejtő irányából lehetett megközelíteni. Ezen a részen a sáncok előterében egy körülbelül 50 méteres szakaszon (7. kép c) bukkantunk a kora vaskori támadást bizonyító kétélű bronznyílhegyekre (7. kép b, d). A nyílhegyek nagy része (46 darab) ennek a sáncszakasznak a mentén, egy körülbelül 60–70 méter széles sávban, a sáncok előtt húzódó meredekebb lejtőn szóródott szét. Három nyílhegy a lelőhely délkeleti oldalán található sáncok környezetében került elő.

A cserépfalusi és a felsőtárány-várhegyi települést érő támadás időpontjára, illetve a támadók kilétére egyelőre a kilőtt nyílhegyek tipokronológiai helyzete alapján lehet következtetni. A két lelőhelyen előkerült nyílhegyek kétélű, mandula- illetve deltoid vagy rombuszformájú szárnnal vagy pengével ellátott jellegzetes preszkíta és korai szkíta típusokkal rokonítható darabok.⁵¹ Túlnyomó részük az Anja Hellmuth által végzett klasszifikáció IA, IC*, II, IJ típuskategóriáiba sorolható.⁵² Ebben a rendszerben az IA típusba sorolt nyílhegyek a 10. század végétől a 7. század közepéig, az IC* a 10. és 9. század fordulójától a 8. század közepéig, az II és az IJ típusok használata pedig a 9. század közepe és a 7. század eleje közti időszakra tehető.⁵³ Mindezek alapján a két erődített települést megtámadását a Kr. e. 9. század végétől és a 8. század végéig húzódó időszakban feltételezzük.

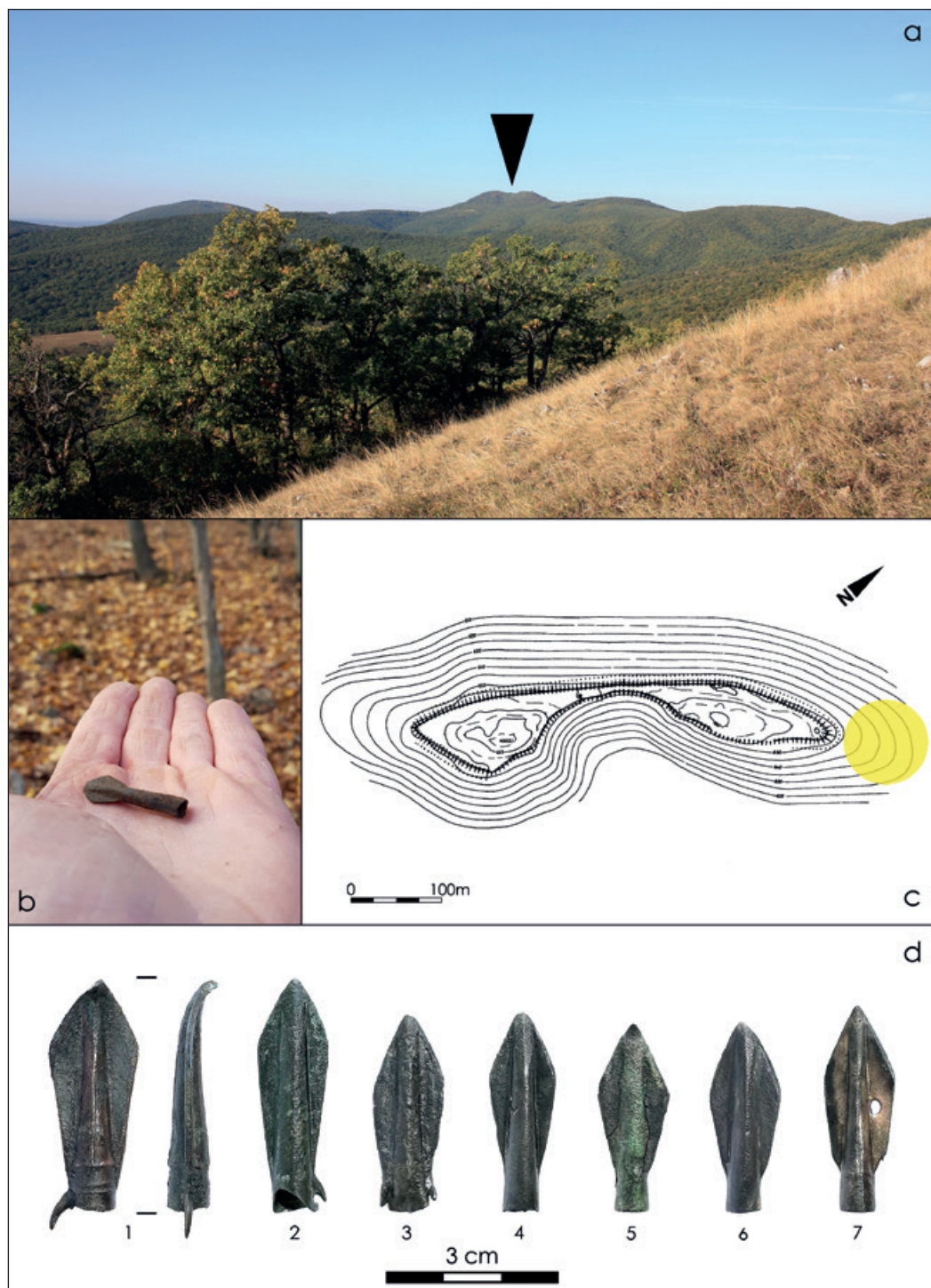
A támadók kilétéről egyelőre annyi mondható el, hogy a Kárpát-medencétől keletre eső térségből érkezhettek. Hasonló nyílhegyek az ostrommal egykorú kelet-magyarországi kora és középső vaskori temetkezésekben (Mezőcsát-kultúra, Vekerzug-kultúra) nem fordulnak elő. Az IA és az IC* típusokkal rokon darabok az erdélyi korai szkíta jellegű temetkezésekben megjelennek

⁵⁰ A földcsuszamlás tényét Holló Sándor geológus (Bükki Nemzeti Park) fedezte fel. A katasztrófa körülményeit közös projektben tervezzük vizsgálni.

⁵¹ A hasonló nyílhegytípusokról összefoglalóan: HELLMUTH 2010; ДАПАГАН 2011, 573–576., Fig. V.34–36., 39–41.; ДАПАГАН 2015, 129–141., Fig. 1–7.

⁵² HELLMUTH 2010, 17–20., 27–31., 38–43., 47–50.

⁵³ HELLMUTH 2010, 154–204., 223–229., 235–250., 252–254., 323–325., Abb. 255.

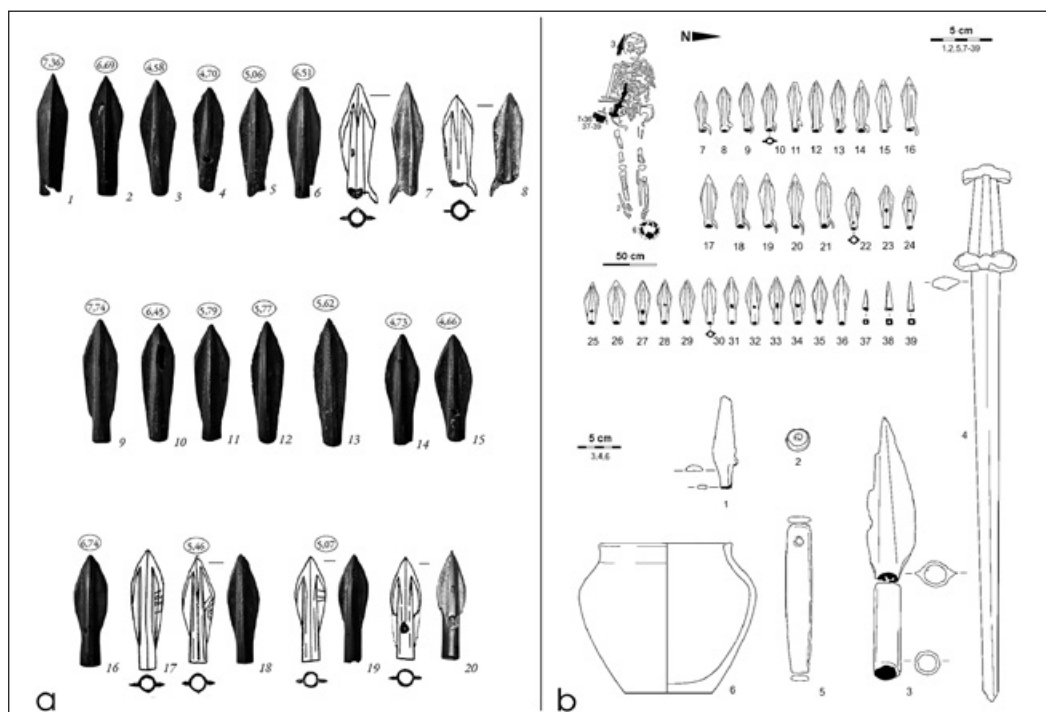
7. kép: Felsőtárkány-Várhegy. 7. a: A lelőhely látképe dél felől; 7. b: Nyílhegy a településről; 7. c: Az erősített település térképe és a kora vaskori nyílhegyek előkerülési zónája; 7. d: Válogatás a településen előkerült kora vaskori nyílhegyekből.

(például Teiuș/Tövis,⁵⁴Mărișelu/Sajónagyfalu, 1. sír⁵⁵), azonban ott már későbbi, a cserépfalusi és a felsőtárkányi készletekben nem szereplő típusok is kerülnek melléjük. A Kárpátoktól délkeletre és keletre eső térségekben ilyen nyílhegyek önállóan a Kr. e. 9. század végére és a 8. századra keltezett preszkíta temetkezésekbe kerülnek mellékként,⁵⁶ ahogyan erre például a bulgáriai Poľsko Kosovo-i sír példája is utal (8. kép).⁵⁷

Anja Hellmuth gyűjtése alapján megállapítható, hogy a cserépfalusi és felsőtárkányi nyílhegyekhez hasonló típusok a bulgáriai Al-Duna-vidékétől, az Észak-Kaukázusig húzódó sztyeppi és erdősztyeppi térségben voltak használatban a preszkíta és a korai szkíta időszakban.⁵⁸

Megostromolt települések 2: a Kr. e. 7. század közepére keltezhető támadássorozat

Az előző részben felvázolt támadássorozat mellett egy másik kora vaskori konfliktussorozat nyomai is ismertté váltak az elmúlt évtizedben. Ez a körülbelül 100 évvel későbbi támadássorozat Magyarországon északi területeit, Nyugat-Szlovákiát, valamint Csehországot és Dél-Lengyelországot érintette.⁵⁹

8. kép: Példák a Cserépfalun és Felsőtárkányon talált nyílhegyek temetkezésekből előkerült párhuzamaihoz. 8. a: Gumarovo 1. kurgán 3. sír (ДЯРАГАНА 2015, ill. 7.); 8. b: Poľsko Kosovo (CHOCHOROWSKI 2014, Abb. 9.).

⁵⁴ MARINESCU 1984, Abb. 7.

⁵⁵ VASILIEV-BADEA-MAN 1973; CHOCHOROWSKI 1998, Abb. 3.

⁵⁶ Például MAXOPTIIX 2008, 114–116., 165–167., Fig. 15–17., 22.

⁵⁷ Poľsko Kosovo: STANTCHEV 2000; CHOCHOROWSKI 2014, Abb. 9. Hasonló temetkezések még például: Belogradec (ТЕРЕНОЖКИН 1976, Abb. 15–16.); Endze (ТЕРЕНОЖКИН 1976, Abb. 9.), Vysokaja Mogila (ТЕРЕНОЖКИН 1976, Abb. 5–7.); Obryvskij-kurgán (ТЕРЕНОЖКИН 1976, Abb. 27. 1–3.); Kvitki-kurgán (КОВПАХЕНКО-ГУПАЛЮ 1984, Abb. 5–6. 9.; METZNER-NEBELSICK 2002, Abb. 124.); Baranovka-kurgán (СЕРГАЦКОВ 1991, 242, Abb. 1., 2. 1–22.; HELLMUTH 2010, Taf. 21.).

⁵⁸ HELLMUTH 2010, Abb. 12–13., 27–28., 43., 45., 56–57.

⁵⁹ HELLMUTH 2017, 571–577., 584.

A Kr. e. 7. század közepére keltezhető háborús horizontnak a leglátványosabb magyarországi példája a *dédestapolcsány-verebe-bérci* magaslati erődített településen lokalizált ostrom.⁶⁰ A Bükk-hegység északnyugati peremén található verebe-bérci lelőhely hatalmas kiterjedésű: a teraszokkal tagolt betelepült rész csaknem 2 kilométer hosszan húzódik és egy körülbelül 120 hektáros területet foglal magába. A meredek hegyoldallakkal övezett, kora vaskorban létesített magaslati települést csak néhány helyen övezi védmű, komolyabb sánc csak a déli és az északi oldalon épült ki (9. kép).

A lelőhelyet ért támadás nyomaira 2011-ben bukkantunk, az északi bejáratot védő sánc mentén. Szisztematikus kutatásaink eredményeképp mára több mint 400 darab, korai szkíta típusú bronz nyílhegyet (10. kép a) gyűjtöttünk össze a lelőhely egy jól körülhatárolható területéről. A nyílhegyek nagy része — több mint 250 darab — a települést záró sánccszakasz külső oldalának egy mindössze 35–40 méteres hosszúságú szakaszán koncentrált (9. kép d).

A település belső részein és teraszain nagy számú, keltező értékkel bíró kora- és középső vaskori tárgyat találtunk: vas tokosbaltákat és karos baltákat, sarlókat, madárfejes bronzcsüngőket, csónak alakú bronzfibulákat, bronz díszűket, valamint hatalmas mennyiségű nyersvasrögöt. A kutatásaink során számos korai szkíta jellegű bronz lószerszámdísz is napvilágra került és egy kisebb aranyékszerekből álló leletgyűjtést is sikerült feltárnunk (10. kép b–d).

A sánc mögötti településrész szisztematikus átvizsgálása során eddig több mint 100 darab újabb nyílhegy került elő. A legtávolabbi nyílhegy a leletkoncentráció magjától 600 méterre helyezkedett el (9. kép c), ami azt jelzi, hogy a belső területeken is folyt harc. Mindez arra utal, hogy a támadóknak sikerült keresztül jutni a falakon.⁶¹

A verebe-bérci erődített település ellen lezajlott támadással nagyjából egy időben hasonló támadás érte a tőle légvonalban 230 km-re nyugatra található települési központot, *Smolenice-Molpirt* is.⁶² A felső vár ásatása során 373 db — a dédestapolcsányiakhoz hasonló — bronz nyílhegy került elő. A nyílhegyek szóródása az egykori ostrom történetét is jól kirajzolja: a támadók a kapukat és a bástyákat támadták, majd a nyílzápor után rohamot intézhettek a vár falai ellen. A leégett erődítések arra utalnak, hogy az ostromlók a nyílzáporral párhuzamosan megpróbálták a faszerkezetű erődítési elemeket is felgyújtani. Az ostrom végkimeneteléről a központi épületekben és a kapuerődítmények romjai között előkerült nyílhegyek és emberi csontvázak tudósítanak.

A dédestapolcsányi és a szomolányi erődített településre kilőtt nyílhegyek a Fekete-tenger északi előterének füves síkságain és erdős sztyeppén elterjedt korai szkíta nyílhegyek jellegzetes formái közé tartoznak. Anja Hellmuth vizsgálatai szerint ezek a nyílhegytípusokat az Erdélyben, a Maros folyó felső folyásának vidékén és a Kárpátoktól keletre eső erdős-sztyeppén, a Dnyeszter folyó középső szakasza mentén megtelepedett harcos közösségek használták a Kr. e. 7. század második felében.⁶³

Mostanra az is világos, hogy a dédestapolcsányi és a vele egykorú szomolányi lelőhelyen dokumentált támadások nem egyszeri, elszigetelt katonai vállalkozások lehettek, hanem egy nagyobb, hosszabb ideig tartó konfliktussorozat részei voltak.⁶⁴ Ezt az elképzelést erősítik azok a kutatások is, amelyek kiderítették, hogy a Kárpátok nyugati, külső íve mentén, Nyugat-Szlovákia, Kelet-Csehország és Délnyugat-Lengyelország térségében több olyan kora vaskori erődített település ismert, amelyek pusztulási rétegeiben nagyobb számban — körülbelül 20–30 darab egy-egy erődített településről — kerültek elő a fent bemutatott korai szkíta típusú nyílhegyek (11. kép a).⁶⁵ Az eddig legjobban

⁶⁰ V. SZABÓ–CZAJLIK–REMÉNYI 2014; V. SZABÓ 2018

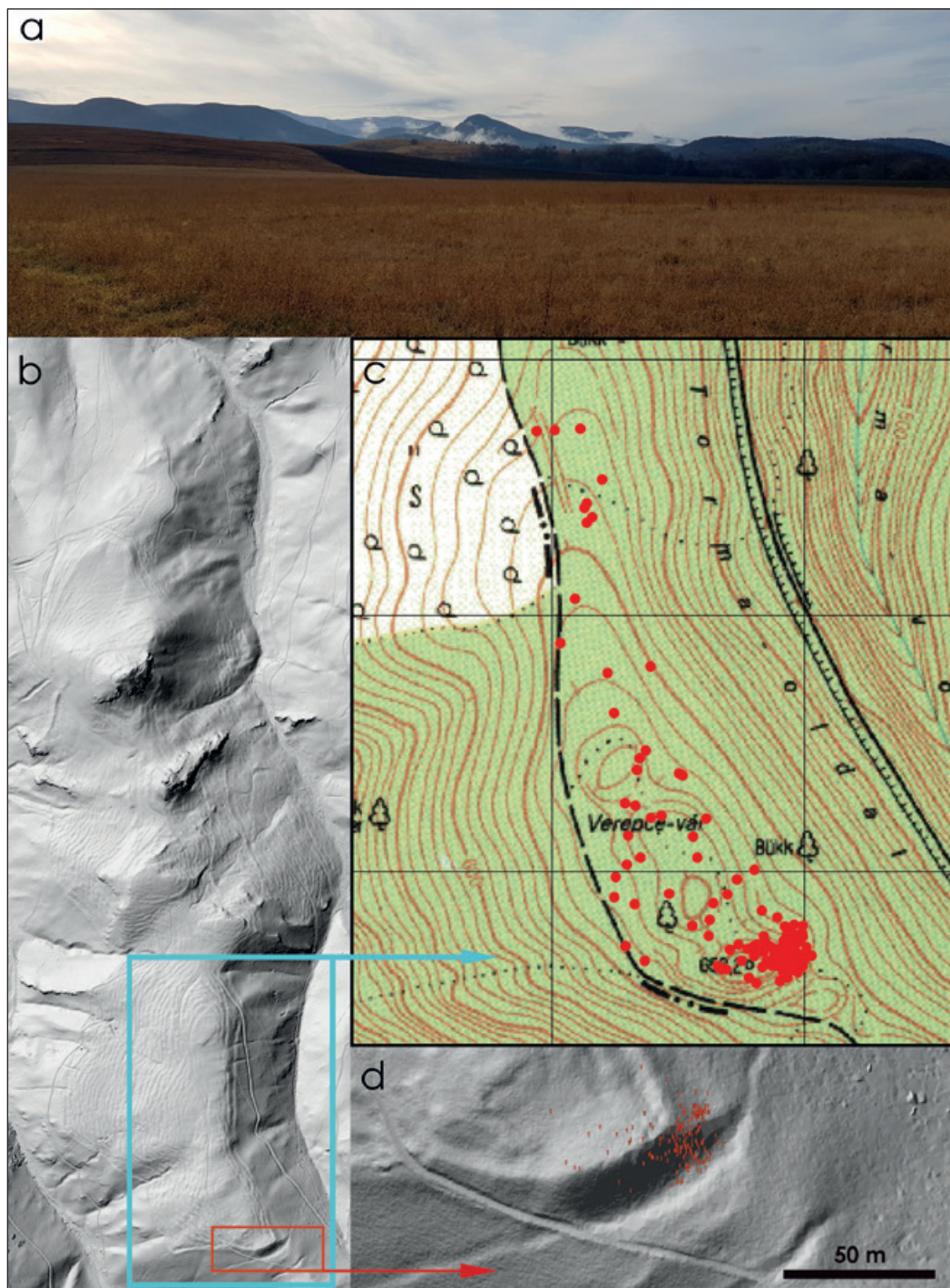
⁶¹ A lelőhelyhez kapcsolódó, a Kr. e. 7–6. századra keltezhető temető (TÓTH 2012; TÓTH 2017) és a település felszíni leletanyaga arra utal, hogy a Verebe-bérci erődített településen a támadást követően is folytatódott az élet.

⁶² HELLMUTH 2006

⁶³ HELLMUTH 2006; HELLMUTH 2010, 328–365.; HELLMUTH 2017. A dédestapolcsányi nyílhegyek részletes tipológia és kronológiai elemzését Mogyorós Péter végzi egy most készülő MA szakdolgozat keretében.

⁶⁴ HELLMUTH 2017, 584.

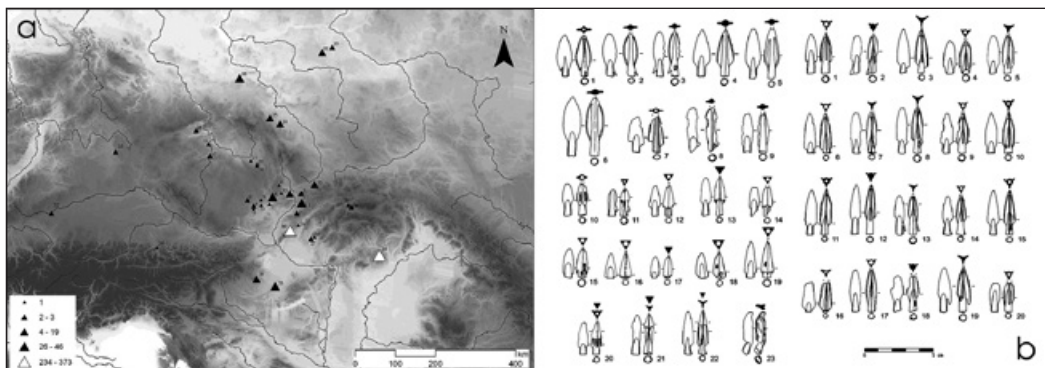
⁶⁵ CHOCHOROWSKI 2014, 32–43., Abb. 19., 24.B–D; NOVÁK 2017, 197–206., Fig. 9.; KLÁPA 2017

9. kép: Dédetapolcsány-Verebce-bérc. 9. a: Az erődített település látképe északkeleti irányból; 9. b: A lelőhelyről készült LIDAR felvétel; 9. c: A 2018-ban Bacskai István és Bálint Marianna által gyűjtött nyílhegyek lelőhelye a déli sánc mögötti településrészen; 9. d: A 2011-ben gyűjtött nyílhegyek szóródása a déli sánctesten.

10. kép: Dédestapolcsány-Verebce-bérc. 10. a: Válogatás a lelőhelyen előkerült nyílhegyekből; 10. b–f: A lelőhelyen fémkereső műszeres felderítés során előkerült kora vaskori tárgyak.

11. kép: 11. a: Korai szkíta nyílhegyek közép-európai erődített településekről (NOVÁK 2017, Fig. 9.); 11. b: Bronz nyílhegyek a Provodov-Ludkovice Rysov-i erődített településről (NOVÁK 2017, Tab. 2–3.).

dokumentált ilyen felfedezés a morvarországi *Provodov-Ludkovice* „Rysov” erődített településéhez kötődik, ahol több mint 70, a dédesihez és a smoleniceihez hasonló nyílhegyet gyűjtöttek össze (11. kép b).⁶⁶

Néhány példa arra utal, hogy a Kr. e. 7. századra keltezhető, erődített településeket érintő támadások a mai Magyarország dunántúli területeire is kiterjedtek. Erre a leglátványosabb bizonyítékokat a térség egyik legnagyobb kora vaskori erődített településéről a *Celldömölk melletti Sághegyről* ismerjük, ahonnan a két világháború között 30 db kora vaskori nyílhegy is előkerült. Ezek a szomolányi és a dédesi hegyekkel szinte teljesen megegyező típusok. Mindezek alapján úgy tűnik, hogy az ostomhorizont a Kr. e. 7. század folyamán a Sághegyen élő közösséget is érintette (12. kép).⁶⁷ Egy másik lehetséges dunántúli ostromhelyszínre utalhat az a néhány korai szkíta jellegű bronznyílhegy, amely a térség egy másik meghatározó központjáról, a *velem-szentvidi* településről ismert.⁶⁸

A bemutatott nyílhegytípusok sajátossága az is, hogy Magyarországon és a felsorolt szlovák, cseh és lengyel térségekben eddig csak erődített településekről kerültek elő, a korszak temetkezéseiből teljesen hiányoznak, ami arra utal, hogy nem a helyi közösségek harcosai használták őket. Egyetlen kivételt az *aggteleki Baradla-barlang* egyik bejáratí folyosóján csapatunk által felfedezett két ilyen nyílhegy képez.⁶⁹ Nem zárható ki, hogy a barlangot ebben a korszakban refugiumként használták.

Az itt felvázolt Kr. e. 7. századi támadásoknak a vonalvezetése meglepő módon hasonlít a Kárpát-medencét ért 1241-es mongol támadáshoz.⁷⁰

Összefoglalás

Az eddig bemutatott régészeti adatok alapján úgy vélem, hogy a Kr. e. 9. század végétől a 7. század végéig tartó időszakban legalább két nagy, keleti vagy délkeleti irányból érkező támadássorozat érte a Kárpát-medence északi és nyugati térségének nagy települési központjait.

Az első támadási horizontot egyelőre két — a cserépfalusi és a felsőtárkányi — lelőhely anyagával tudjuk bizonyítani. Erre a körülbelül Kr. e. 8. századra tehető támadássorozatra egyelőre csak a két hegyvidéki erődített településen vannak közvetlen tárgyi bizonyítékaink, ám nem tartom kizártnak, hogy az alföldi térséget is érintették tágabb időszakban hasonló háborús események, ame-

⁶⁶ NOVÁK 2017; NOVÁK 2020

⁶⁷ CHOCHOROWSKI, 2014, Abb. 24.A; MOLNÁR 2019, 20., Abb. 2.

⁶⁸ MISKE 1908, Taf. 37. 15–19.

⁶⁹ NYÍRŐ–HOLL–V. SZABÓ 2020

⁷⁰ A korai szkíta inváziók és a tatárjárás vonalvezetése közti hasonlóságról: CHOCHOROWSKI 2014, 44–51.

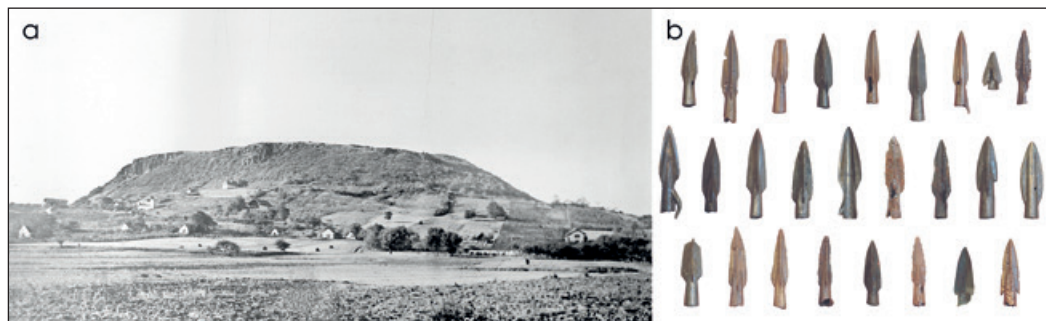
lyekre a cikkben bemutatott baksi település pusztulása, vagy a Tisza mentén előkerült kora vaskorra keltezhető tömegsírok utalhatnak.⁷¹

A smolenicei/Szomolány és dédestapolcsányi ostromokkal jelzett, kiterjedtebbnek tűnő második támadás vagy támadássorozat a Kr. e. 7. század harmadik negyedében éri el a Kárpát-medence belső területeit, valamint a hasonló nyílhegyek által jelölt csehországi és lengyelországi erődített településeket.

Fontos kérdés ezeknek a támadásoknak az értelmezéséhez, hogy mekkora időintervallumban húzódnak szét: egyetlen nagyobb, rövid idő alatt lezajló eseménysorral van dolgunk, vagy évtizedekig elhúzódó, ismétlődő portyák, rablóhadjáratok jelzői ezek az ostromok?

Az általunk bemutatott adatok arra utalnak, hogy a térséget hosszú időn keresztül ismétlődő, portyák, katonai vállalkozások fenyegetik a vizsgált korszakban. A kora vaskor elejétől fokozottabban jelenlévő, újfajta kihívásokat támaztó háborús veszély⁷² közvetett bizonyítéka a keleti országrész hegyvidékein található erődített települések számának a megugrása és az erődítmények szerkezetének, illetve összetettségének a megváltozása. Talán az ekkor feltűnő tömegsírok is összefüggésbe hozhatók a háborús veszélyeztetettséggel.

A hegyvidéki térségek erődített településeit érintő feltételezett preszkíta és korai szkíta kori ostromok összpontosított, jól előkészített katonai vállalkozásoknak tűnnek. Feltételezésünk szerint a támadók a sztyeppi területek népeivel és politikai alakulataival szoros kapcsolatot tartó, mobil katonai szervezetek lehettek. A támadók háborús stratégiája a sztyepei lovasnomádok tipikus módszereit tükrözi: nagy távolságokat tesznek meg, elsősorban az olyan nagyméretű erődített településeket támadják meg, amelyek tartalékaiból élelmiszerszükségletüket pótolni tudják és jelentős értékű presztízstárgyakból álló zsákmány szerzésére is lehetőségük nyílik. Mindez arra utal, hogy vállalkozásaik nem hódítások, hanem zsákmányszerző hadjáratok, rablóportyák lehettek.⁷³ A támadók katonai felkészültségéről sokat elárul, hogy sorozatban képesek nagyobb erődítéssel ellátott települések ostromát is felvállalni.

12. kép: Celldömölk-Sághegy. 12. a: A Ság-hegy látképe a bazaltbányászat kezdete előtt (MOLNÁR 2019, 3. kép); 12. b: Az erődített településen előkerült korai szkíta bronz nyílhegyek (MOLNÁR 2019, 2. kép).

⁷¹ Az elpusztult baks-temetőparti településen és a bemutatott tömegsírok környezetében keleti típusú nyílhegyek nem kerültek elő, de ettől függetlenül pusztulásuk beleilleszkehdhet abba a krízis horizontba, amit a cserépfalusi és a felsőtárkányi ostromnyomok jeleznek.

⁷² Az általunk vázolthoz hasonló, új típusú veszélyeztetettséget feltételez a délnémetországi térségben ebben az időszakban: SCHUSSMANN 2017, 75.

⁷³ Korábban több szerző is egy speciális, az osztéek Nart-eposzából ismert rablóportya típushoz (úgynevezett „bale”) hasonlított a korszakban feltételezett, kis létszámú, mobil harcoscsoportokhoz, férfírszövetségekhez kötődő kora vaskori katonai vállalkozásokat (IVANTCHIK 1999, 503–504.; SZABÓ et al. 2018, 105–110.).

Az erődített települések megtámadása a nyílhegyek tanúsága alapján mindkét esetben a Keleti-Kárpátok hágoín át érkező, esetleg délkeleti irányból a Duna vonalán mozgó harcos csoportokkal hozhatók összefüggésbe.⁷⁴

Irodalom

- BOROFFKA 1991 Boroffka, N.: *Die Verwendung von Eisen in Rumanien von den Anfängen bis in das 8. Jahrhundert v. Chr.* Berlin, 1991.
- CHAPMAN-MAGYARI-GAYDARSKA 2009 Chapman, J. – Magyar, E. – Gaydarska, B.: *Contrasting subsistence strategies in the Early Iron Age? — New Results from the Alföld Plain, Hungary and the Thracian Plain, Bulgaria.* Oxford Journal of Archaeology 28:2 (2009) 155–187.
- CHOCHOROWSKI 1993 Chochorowski, J.: *Ekspansja kimmeryjska na tereny Europy Środkowej. — Die kimmerische Expansion in das mitteleuropäische Gebiet.* Kraków, 1993.
- CHOCHOROWSKI 1998 Chochorowski, J.: *Die Vekerzug-Kultur und ihre östlichen Beziehungen.* In: Hänsel B., Machnik J. (red.): *Das Karpatenbecken und die Osteuropäische Steppe. Südosteuropa-Schriften. Band 20. Prähistorische Archäologie in Südosteuropa. Band 12.* München–Rahden/Westf., 1998. 473–491.
- CHOCHOROWSKI 2014 Chochorowski, J.: *Scytowie a Europa Środkowa – historyczna interpretacja archeologicznej rzeczywistości. — Die Skythen und Mitteleuropa – historische Deutung der archäologischen Wirklichkeit.* Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego, Tom. 35 (2014) 9–58.
- CZAJLIK-REMÉNYI-TÓTH 2014 Czajlik Z. – Reményi L. – Tóth F. M.: *Új topográfiai eredmények a dédestapolcsányi Verebce-tető kutatásában II. A vaskori gazdasági település és a temetkezések, valamint a környező területek topográfiai kutatásának eredményei. — New Topographical Results from the Research into Verebce-bérc at Dédestapolcsány II. Results from the Topographical Research into the Iron Age Hilltop Settlement and the Graves, as well as the Surrounding Areas.* Magyar Régészet, Online Magazin, 2014 ősz / Hungarian Archaeology, E Journal, 2014 Autumn
- ДАРАГАН 2011 Дараган, М. Н.: *Начало раннего железного века в Днепровской Правобережной Лесостепи.* Киев, 2011.
- ДАРАГАН 2015 Дараган, М. Н.: *Наконечники стрел предскифского и раннескифского времени: технология изготовления, метрология и маркировка.* In: *Археология без границ: коллекции, проблемы, исследования, гипотезы.* Санкт-Петербург, 2015. 127–170.
- FARKAS-MARCSIK 1976 Farkas, Gy. – Marcsik, A.: *Das Sammelgrab von Gomolova (Jugoslawien) aus der Urzeit.* Anthropologie 14 (1976) 93–99.
- GALLUS-HORVÁTH 1939 Gallus, S. – Horváth, T.: *Un peuple cavalier préscythique en Hongrie. — A legrégebb lovasnép Magyarországon.* Dissertationes Pannonicae Ser II. 9. Budapest, 1939.
- HELLMUTH 2006 Hellmuth, A.: *Untersuchungen zu den sogenannten skythischen Pfeilspitzen aus der befestigten Höhensiedlung von Smolenice-Molpír.* Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 128. Bonn, 2006.
- HELLMUTH 2010 Hellmuth, A.: *Bogenschilden des Pontischen Raumes in der Älteren Eisenzeit. Typologische Gliederung, Verbreitung und Chronologie der skythischen Pfeilspitzen.* Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 177. Bonn, 2010.
- HELLMUTH 2017 Hellmuth-Kranberger, A.: *Archäologische Hinweise zu kriegerischen Auseinandersetzungen mit reiternomadischen Gruppen im östlichen Mitteleuropa und im Vorderen Orient.* In: *Das nördliche Karpatenbecken in der Hallstattzeit: Wirtschaft, Handel und Kommunikation in früheisenzeitlichen Gesellschaften zwischen Ostalpen und Westpannonien.* Hrsg.: Mirošayová, E. – Pare, C. – Stegmann-Rajtár, S. Budapest, 2017. 571–589.
- IVANTCHIK 1999 Ivantchik, A. I.: *The Scythian „rule over Asia”: the classical tradition and the historical reality.* In: *Ancient Greeks and East.* Ed.: Tsatskheladze, G. R. Brill. Leiden–Boston–Köln, 1999. 497–520.
- KALLA 1993 Kalla G.: *Mezopotámiai uralkodók.* Budapest 1993.
- KEMENCZEI 1984 Kemenczei, T.: *Die Spätbronzezeit Nordostungarn.* Archaeologia Hungarica 51. Budapest, 1984.
- KEMENCZEI 1988 Kemenczei, T.: *Kora vaskori leletek Dél-Borsodban. — Früheisenzeitliche Funde in Süd-Borsod.* A Hermann Ottó Múzeum Évkönyve 25–26 (1988) 91–105.

⁷⁴ A baksi embercsontok vizsgálataért Hajdú Tamásnak, a kopáncsi tömegsír megismeréséért Pópity Dánielnek, a dédestapolcsányi 2018-as kutatás adatainak felhasználásért Bálint Mariannának és Bacskai Istvánnak, a cserépfalusi sáncátvágásról adott információkért pedig P. Fischl Klárának tartozom köszönettel. A kutatást az NKFI 138768 számú pályázata támogatta.

- KEMENCZEI 2001 Kemenczei T.: *Az Alföld szkíta kora*. In: Hatalmasok a viadalkokban. *Az Alföld szkíta kora*. Szerk.: Havassy P. Gyulai katalógusok 10. Gyula, 2001. 7–36.
- KEMENCZEI 2005 Kemenczei T.: *Funde ostkarpatenländischen Typs im Karpatenbecken*. Prähistorische Bronzefunde XX. 10. Stuttgart, 2005.
- KIRÁLY et al. 2013 Király, Á. – Sebők, K. – K. Zoffmann, Zs. – Kovács, G.: *Early Iron Age 'Mass Graves' in the Middle Tisza Region: Investigation and Interpretation*. In: 'Irreguläre' Bestattungen in der Urgeschichte: Norm, Ritual, Strafe ...? Akten der Internationalen Tagung in Frankfurt a. M. vom 2. bis 4. Februar 2012. Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte 19. Hrsg.: Müller-Scheeßel, N. Bonn, 2013. 307–326.
- KLÁPA 2017 Klápa, O.: „Schythian” Findings in the Moravia. *Acta Archaeologica Carpathica* 52 (2017) 65–82.
- КОВПАНЕНКО–ГУПАЛО 1984 Ковпаненко, Г. Т. – Гупало, Н. Д.: *Погребение воина у с. Квитки в Поросье*. In: Вооружение скифов и сарматов. Киев, 1984. 39–59.
- KOZUBOVÁ 2019 Kozubová, A.: „Something happened in the East but more in the West and South.” *Einige kritische Bemerkungen zu östlichen Einflüssen in der Veckerzug-Kultur*. *Musaica Archaeologica* 1 (2019) 55–185.
- KÓSA 2018 Kósa, P.: *Baks-Temetőpart. Analysis of a Gáva-ceramic style mega-settlement Baks-Temetőpart*. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 2018 (2020) 5–88.
- МАХОРТЫХ 2008 Махорты Сергей Владимирович: *Культура и история киммерийцев Северного причерноморья*. Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук. Киев, 2008.
- MARINESCU 1984 Marinescu, G.: *Die jüngere Hallstattzeit in Nordostsiebenbürgen*. *Dacia* 28 (1984) 47–83.
- MATÚZ 1992 Matúz, E. D.: *A kyjaticei kultúra földvára Felsőtárkány-Várhegyen*. — *Die Erdburg der Kyjatice-Kultur auf dem Berg Felsőtárkány-Várhegy*. *Agria*. *Az Egri Dobó István Vármúzeum Évkönyve* 27–28 (1992) 5–84.
- MATÚZ 1994 Matúz, E. D.: *A Kyjaticei kultúra földvára Bükkzentlászló-Nagysáncon*. — *Erdburg der Kyjatice-Kultur in Bükkzentlászló-Nagysánc*. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 32 (1994) 9–54.
- MATÚZ 1999 Matúz, E. D.: *A Kyjatice kultúra földvára Szilvásvár-Töröksáncon*. — *Der Erdwall der Kyjatice-Kultur in Szilvásvár-Töröksánc*. *Agria*. *Az Egri Dobó István Vármúzeum Évkönyve* 35 (1999) 5–84.
- MATÚZ–KÁLLAY 1994 Matúz, E. D. – Kállay Á.: *Késő bronzkori-kora vaskori településrészlet Mátraszentimre-Ágasváron*. — *Ein spätbronzezeitliches, früheisenzeitliches Siedlungsdetail in Mátraszentimre-Ágasvár*. *Agria*. *Az Egri Dobó István Vármúzeum Évkönyve* 29–30 (1994) 43–65.
- MATÚZ–NOVÁKI 2002 D. Matúz, E. – Nováki, Gy.: *Spätbronzezeitliche, früheisenzeitliche Erdwälle in Nordungarn*. *Inventaria Praehistorica Hungariae* 10. Budapest, 2002.
- MENDE 2003 Mende B. G.: *Pestis az ókorban*. *Ókor* II. 2–3 (2003) 10–18.
- METZNER-NEBELSICK 1998 Metzner-Nebelsick, C.: *Abschied von den „Thrako-Kimmerien”? — Neue Aspekte der Interaktion zwischen karpatenländischen Kulturgruppen der späten Bronze- und frühen Eisenzeit mit der osteuropäischen Steppenkoine*. In: *Das Karpatenbecken und die osteuropäische Steppe*. Hrsg.: Hänsel, B. – Machnik, J. *Prähistorische Archäologie in Südosteuropa* 12. München–Rahden/Westf., 1998. 361–422.
- METZNER-NEBELSICK 2002 Metzner-Nebelsick, C.: *Der „Thrako-Kimmerische” Formenkreis aus der Sicht der Urnenfelder- und Hallstattzeit im südöstlichen Pannonien*. *Rahden/Westf.*, 2002.
- METZNER-NEBELSICK 2010 Metzner-Nebelsick, C.: *Aspects of mobility and migration in the eastern Carpathian Basin and adjacent areas in the early Iron Age (10th–7th centuries BC)*. In: *Migration in Bronze and Early Iron Age Europe*. Eds.: K. Dziedzielewski – M. S. Przybyła – A. Gawlik. *Prace Archeologiczne* 63. Kraków, 2010. 121–151.
- METZNER-NEBELSICK 2012 Metzner-Nebelsick, C.: *Social Transition and Spatial Organisation: The Problem of the Early Iron Age Occupation of the Strongholds in Northeast Hungary*. In: *Archaeological, Cultural and Linguistic Heritage Festschrift for Erzsébet Jerem in Honour of her 70th Birthday*. Eds.: Peter Anreiter, P. – Bánffy, E. – Bartosiewicz, L. – Meid, W. – Metzner-Nebelsick, C. Budapest, 2012. 425–448.
- MIKETTA 2017 Miketta, F.: *Die ältesten Eisenartefakte Mitteleuropas*. In: *Das nördliche Karpatenbecken in der Hallstattzeit*. *Wirtschaft, Handel und Kommunikation in früheisenzeitlichen Gesellschaften zwischen Ostalpen und Westpannonien*. Hrsg.: Miroššayová, E. – Pare, C. – Stegmann-Rajtár, S. Budapest, 2017. 143–172.
- MISKE 1908 Miske, K.: *Die prähistorische Ansiedlung Velem St. Veit*. Wien, 1908.
- MOGYORÓS–BAKOS 2021 Mogyorós P. – Bakos G.: *Egy középső vaskori leletegyüttes Mezőzomborról, Északkelet-Magyarországon*. — *A Middle Iron Age assemblage of finds from Mezőzombor, NE Hungary*. *Archaeologiai Értesítő* 146 (2021) 93–106.

- MOLNÁR 2019 Molnár A.: *Kalandozás és megtelepedés a vaskorban. – A szkíták Közép-Európában.* Határtalan Régészet. 4. évfolyam 3. szám (2019) 18–21.
- NAKOINZ et al. 2019 Nakoinz, O. – Kneisel, J. – Gorbahn, H.: *Competition and Conciliation: Modelling and Indicating Prehistoric Conflicts.* In: Materialisierung von Konflikten. Beiträge der Dritten Internationalen LOEWE-Konferenz vom 24. bis 27. September 2018 in Fulda. — Materialisation of Conflicts. Proceedings of the Third International LOEWE Conference, 24–27 September 2018 in Fulda. Hrsg.: Hansen, S. – Krause, R. Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie Bd. 346. Bonn, 2019. 1–12.
- NOVÁK 2017 Novák, M.: *Moravský „Molpír“? Halštatske nalezky z opevněného vyšínneho sídlíště Provodov-Ludkovice „Rysov“ (okr. Zlín).* — *Moravian „Molpír“? Hallstatt period finds from fortified hilltop settlement Provodov-Ludkovice „Rysov“ (Zlín District).* Pravěk Nova řada 25 (2017) 185–228.
- NOVÁK 2020 Novák, M.: *Nové poznatky k hrotům východního typu z Rysova. – New findings about arrowheads of the so called eastern type from Rysov.* In: Jantarová stezka v proměnách času. Eds.: I. Čizmář – H. Čizmářová – A. Humpolová. Brno, 2020. 89–98.
- NYÍRŐ-HOLL-V. SZABÓ 2020 Nyíró Á. A. – V. Szabó G. – Holl B.: *Leletmentő régészeti ásatás a Baradla-barlangban 2019-ben.* Karszt és Barlang – Karst and Cav. Bulletin of the Hungarian Speleological Society 2020. in print
- O'BRIEN 2018 O'Brien, W.: *Hillforts and Warfare in Bronze Age Ireland.* In: Bronzezeitliche Burgen zwischen Taunus und Karpaten — Bronze Age Hillforts between Taunus and Carpathian Mountains. Hrsg.: Hansen, S. – Krause, R. Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie Bd. 319. Bonn, 2018. 243–264.
- PARE 2017 Pare, C.: *Frühes Eisen in Südeuropa: Die Ausbreitung einer technologischen Innovation am Übergang vom 2. zum 1. Jahrtausend v. Chr.* In: Das nördliche Karpatenbecken in der Hallstattzeit. Wirtschaft, Handel und Kommunikation in früheisenzeitlichen Gesellschaften zwischen Ostalpen und Westpannonien. Hrsg.: Mirošayová, E. – Pare, C. – Stegmann-Rajtár, S. Budapest, 2017. 11–116.
- SCHUSSMANN 2017 Schussmann, M.: *Defended sites and fortifications in Southern Germany during the Bronze Age and Urnfield Period – a short introduction.* In: The Rise and Fall of Defended Sites in the Late Bronze and Early Iron Age of South-East Europe. Eds.: Heeb, B. – Szentmiklosi, A. – Krause, R. – Wemhoff, M. Berliner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte Band 21. Berlin, 2017. 59–78.
- SINGER 2017 Singer, G. G.: *Beyond Amarna: The “Hand of Nergal” and the Plague in the Levant.* Ugarit Forschungen 48 (2017) 223–247.
- STANTCHEV 2000 Stantchev, D.: *Warrior Burial in the Lower Course of the Yantra.* In: Tombes tumulaires de l'Âge du Fer dans le Sud-Est de l'Europe. Actes du II-e Colloque International d'Archeologie Funeraire organize a Tulcea, Brăila, Călărași et Slobozia, 18–24 septembre 1995, nr 1. Eds.: Simon, G. – Lungu, V. Bucarest, 2000. 35–44.
- SZABÓ et al. 2018 Szabó G. – Horváth V. – Barkóczy P. – Erdélyi Z. – Juhász L. – Gyöngyösi Sz.: *Keleti tárgyak vagy nyugati utánpótlások? Újabb eredmények, kérdésfelvetések a Kr. e. 9-7. századi bronztárgyak archaeometallurgiai vizsgálatának tükrében.* — *Eastern objects or western imitations? New results and questions raised in light of the archaeometallurgical investigations of bronze objects from the 9th–7th century B.C.* Archeometriai Műhely XV/2 (2018) 77–116.
- СЕРГАЦКОВ 1991 Сергачков И. В.: *Погребение предскифского времени на Иловле.* Советская археология 2 (1991) 240–244.
- TASIĆ 1972 Tasić, N.: *An Early Iron Age Collective Tomb at Gomolava.* Archaeologia Jugoslavica 13 (1972) 27–38.
- TASIĆ 1976 Tasić, N.: *Nalazi gvozdenog doba na Gomolavi – istraživanja 1969–1971 god.* Rad Vojvodanskih Muzeja. 21–22 (1976) 99–123.
- ТЕРЕНОЖКИН 1976 Тереножкин А. И.: *Киммерийцы.* Киев, 1976.
- TÓTH 2012 Tóth F. M.: *Korai szkítakori sírok Dédestapolcsány–Verebce-tető lelőhelyén.* — *Early Scythian Age Graves at the Site of Dédestapolcsány–Verebce-tető (NE Hungary).* A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 51 (2012) 63–91.
- TÓTH 2017 Tóth F. M.: *A Cemetery of the Early Scythian Age in Dédestapolcsány–Verebce-tető. The research of a new site complex in Northern Hungary and its cultural connections.* In: Das nördliche Karpatenbecken in der Hallstattzeit: Wirtschaft, Handel und Kommunikation in früheisenzeitlichen Gesellschaften zwischen Ostalpen und Westpannonien. Eds.: Mirošayová, E. – Pare, C. – Stegmann-Rajtár, S. Budapest, 2017. 421–431.
- VALTUEÑA et al. 2017 Valtueña, A. A. – Mittnik, A. – Key, F. M. – Haak, W. – Allmæe, R. – Belinskij, A. – Daubaras, M. – Feldman, M. – Jankauskas, R. – Janković, I. – Massy, K. – Novak, M. – Pfengle, S. – Reinhold, S. – Šlaus, M. – Spyrou, M. A. – Szécsényi-Nagy, A. – Törv, M. – Hansen, S. – Bos, K. I. – Stockhammer, P. W. – Herbig, A. – Krause, J.: *The Stone Age Plague and its Persistence in Eurasia.* Current Biology 27 (2017) 3683–3691.

- VASILIEV–BADEA–MAN 1973 Vasiliev, V. – Badea, A. – Man, I.: *Două noi morminte scitice descoperite la Teiuș*. – *Zwei neuentdeckte Skythengräber in Teiuș*. *Sargetia* 10 (1973) 27–43.
- V. SZABÓ 2011 V. Szabó G.: *Ahol a bronz terem... Előzetes jelentés a baks-temetőparti késő bronzkori lelőhelyen végzett fémkereső műszeres kutatásokról*. — *Wo die Bronze liegt... Vorläufiger Bericht zu Geländeuntersuchungen mit Metallsonden am spätbronzezeitlichen Fundort Baks-Temetőpart*. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – *Studia Archaeologica* 12 (2011) 91–126.
- V. SZABÓ 2017a V. Szabó G.: *A Gáva-kerámiastílus kora. Az Alföld a hajdúböszörményi szitulák földbekerülésének időszakában*. — *The age of the Gáva pottery style. The Great Hungarian Plain in the time of the burying of the Hajdúböszörmény situlae*. In: *A második hajdúböszörményi szitula és kapcsolatrendszer*. — *The second situla of Hajdúböszörmény and its relations*. Szerk.: V. Szabó G. – Bálint M. – Váczi G. *Studia Oppidorum Haidonicalium* 13. Budapest–Hajdúböszörmény, 2017. 231–278.
- V. SZABÓ 2017b V. Szabó G.: *Hoards and fortifications: New observations on the structure and function of Eastern Hungarian Late Bronze Age and Early Iron Age high-altitude fortified settlements*. In: *The Rise and Fall of Defended Sites in the Late Bronze and Early Iron Age of South-East Europe*. Eds.: Heeb, B. – Szentmiklosi, A. – Krause, R. – Wemhoff, M. *Berliner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte* Band 21. Berlin, 2017. 107–134.
- V. SZABÓ 2018 V. Szabó G.: *Nyíltáporban. Egy kora vaskori hadjárat emlékei a Kárpát-medencében*. *Határtalan Régészet*. 3. évfolyam 1. szám (2018) 58–62.
- V. SZABÓ 2019 V. Szabó G.: *Bronze Age Treasures in Hungary. The Quest for Buried Weapons, Tools and Jewellery*. Budapest, 2019.
- V. SZABÓ–BÍRÓ 2018 V. Szabó G. – Bíró P.: *Szilvásvár–Kelemenszéke. Egy monumentális őskori erődített település a Bükk szívében*. *Határtalan Régészet*. 3. évfolyam 4. szám (2018) 20–26.
- V. SZABÓ–CZAJLIK–REMÉNYI 2014 V. Szabó G. – Czajlik Z. – Reményi L.: *Egy vaskori fegyveres konfliktus nyomai. Új topográfiai eredmények a dédestapolcsányi Verebce-tető kutatásában I*. — *Traces of an iron age armed conflict. New Topographical Results from the Research into Verebce-bérc at Dédestapolcsány I*. *Magyar Régészet*, Online Magazin, 2014 tavasz/ *Hungarian Archeology*, E Journal, 2014 Spring
- ZOFFMANN 1997 K. Zoffmann, Zs.: *Anthropologische Charakteristik der Bevölkerung der früheisenzeitlichen Bosut-Kultur aufgrund des Kollektivgrabes von Gomolava*. *Balkanica* 28 (1997) 249–257.

MASEK ZSÓFIA

A GEPIDA KOR HÓDMEZŐVÁSÁRHELY TÉRSÉGÉBEN II.

A KISHOMOKI GEPIDA KORI LELŐHELYEKRŐL¹

A hódmezővásárhely-kishomoki gepida kori temető a Tisza-vidék egyik legjelentősebb germán kori (Kr. u. 455–568) régészeti lelőhelye. Területéről számos alkalommal kerültek be leletek a szegedi és hódmezővásárhelyi múzeumokba, szinte végig a 20. század folyamán. A temető 2002. évi teljes publikációja a korszak kutatásának alapvető hivatkozásává vált (1. kép). Ugyanebben az évben tárták föl a temető közelségében egy nagyobb, korabeli település részletét. A település feldolgozása a környékbeli gepida kori topográfia megismerésére ösztönzött, amely azt a gyors helyzetképet adta, hogy a térség régésztileg ismert gepida temetőinek száma, valamint azok sírszáma bizonytalan, és lokalizálásuk is ellentmondásos. Jelen tanulmány amellel érvel, hogy Kishomokon egy-egy sokáig használt, nagy kiterjedésű, és minden bizonnyal összetartozó gepida kori település és temető egy-kori létezése rekonstruálható.

Korábban megkezdett kutatásaim egy része egy nagyobb, Hódmezővásárhely közigazgatási területét érintő településtörténeti összegzéssé vált, ahol az egyre terebélyesebbé váló kishomoki „ügyeket” nem volt lehetőség részletezni.² A téma önálló értékelést igényelt, amelyben egyéb régészeti korszakok környékbeli kutatását is összegezni szükséges. Erre az összegzésre a ma már szabadon hozzáférhető archív térképi források nélkül nem nyílt volna lehetőség. A térképeket, publikációs és adattári forrásokat egymás mellé helyezve azonban ma már a kezdetektől fogva végigkövethetjük az ásatási tevékenységeket a történelem és a táj változásaival együtt; és felvázolhatjuk azt a képet, amelyet az egymás mellé tett, egyenként bizonytalan adatok mozaikként kiadnak. Az ásatások korabeli pontos helyrajzi adataival általában nem rendelkezünk, de egy ilyen intenzíven kutatott területen elődeink egymás ásatásaihoz tudták viszonyítani az újabb tevékenységeket, így azok egymáshoz való viszonya ma is rekonstruálható. Az értékelés minden újonnan előkerülő térképi, adattári forrással módosulhat. A rövid tanulmány talán ezek fontosságára, hiányára, valamint az adattári adatok jelentőségére is felhívhatja a figyelmet.

A következőkben röviden felsorolom azokat a tevékenységeket (adatokat), amelyek a kishomoki Kovács-tanya és későbbi Lenin Termelőszövetkezet környezetét érintették. A felsorolás azért szükséges, mert a következő összefüggéseket vizsgáló fejezetek nem teszik jól átláthatóvá a leletmentések, tervásatások és beszolgáltatások sorrendjét és jelentőségét. Utóbbit elsősorban a gepida és távolabbról a népvándorlás koros régészeti kutatás szempontjából hangsúlyozom, az őskori eredményeket főként a lokalizáció szempontjából emelem ki.

A régészeti tevékenységek rövid vázlata

1. 1927-ben partlehordáskor legalább 12 keletelt sír pusztult el régészeti megfigyelések nélkül.³ Csallány „A”–„L” sírokként jelöli őket. Móra alapján az 1928. évi feltárástól északabbra helyezkedhettek el. Gepida és avar kor (?). Nem a leletek, hanem a vázak megfigyelése alapján legalább 12 sír, közülük egyikhez („F”) egy-egy, csak említésszinten ismert elveszett lándzsát és pajzsdudort sorolva. Négy lelet nélküli, 2 pedig a leletek alapján avar kori (lásd még a 7. adatot). **Legalább 6 gepida kori sírral számolhatunk.**
2. Ugyanekkor bronzkori leletek „a birtok más részéről, szőlő és a tanya közti akácoshól”.⁴

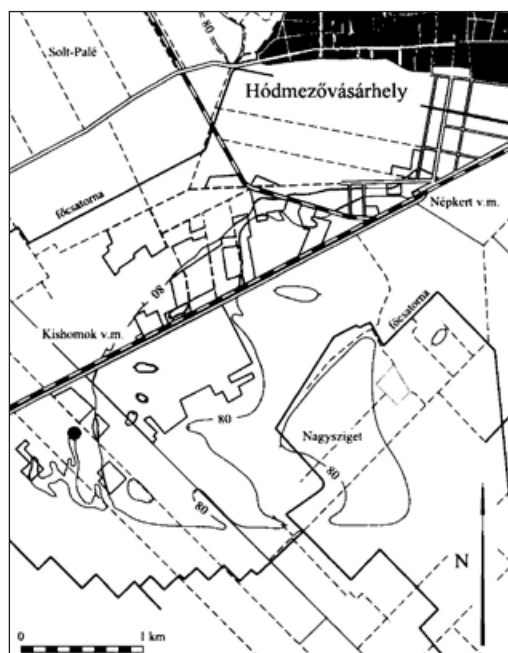
¹ A tanulmány az OTKA/NKFI NN 128 035 pályázat támogatásával készült.

² MASEK 2018

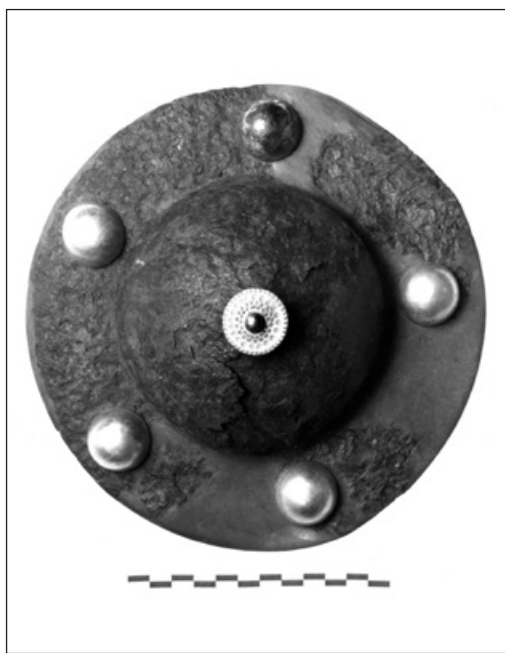
³ MÓRA 1928; CSALLÁNY 1961, 130.; BÓNA–NAGY 2002, 76–77.

⁴ MÓRA 1928

3. 1928. szeptember 12–18.: 22 sír feltárása Csutora-Laposszálen (Móra Ferenc, Kishomok-A), a 10–14. sírről semmilyen adat nincs (nem melléklet nélküliek, hanem Móra jegyzetei nem is említik őket), így helyesebb **17 gepida sírral** számolnunk.⁵
4. 1928. szeptember 19–22.: ásatás a Tetűváron (Móra Ferenc, Kishomok-B). Hét kelet–nyugati tájolású, a 3. századra keltezett szarmata kori sír.⁶
5. 1929: a kishomoki **23. gepida sír** feltárása, vagy a leletek ajándékozása. Csallány önállóan is közölte, de feltárásáról semmilyen adattal nem szolgált.⁷
6. 1929. június 10.: „Hódmezővásárhely-Gyulópart” lelőhely néven Kovács Jenő újabb gepida leleteket szolgáltatott be a szegedi múzeumnak, amelyek később átkerültek a hódmezővásárhelyi múzeumba. Csallány a Móra-féle 1928-as feltárás 1. sírjához sorolta a látszólag egyetlen gazdag férfisírhoz tartozó leleteket (kétélű kard, gepida kori síredény, pajzs és -szerelések, 2. kép).⁸ Valójában Móra sírlapja egyik leletet sem említi, pedig a nagyobb leleteket kiemelte. Az azonosítás bizonytalannak tartható. „Gyanús”, hogy az 1927. évi leletek közt egy elveszett pajzsdudort is említenek („F” sír).
7. 1929. június 10.: **2 kora avar kori szórvány síredény**, amelyeket Csallány összevont a Kovács Jenő által ajándékozott 1927. évi leletekkel (1. adat): „D” és „E” sírok. A 2002-es publikáció alapján azonban az edényeken 1929. június 10-i dátum szerepel.⁹ Az Ánizsfeld-féle földdel való kapcsolat bizonytalan (12. adat).

1. kép: A hódmezővásárhely-kishomoki gepida temető elhelyezkedése BÓNA–NAGY 2002, Abb. 16. után.

2. kép: A hódmezővásárhely-kishomoki 1. sírból származó pajzsdudor, aranyozott bronz szerelésekkel (késő 6. század, fotó: Molnárné Ilona).

⁵ MÓRA 1928; CSALLÁNY 1961, 132–136.; BÓNA–NAGY 2002, 41–45. Móra 1928. évi jegyzeteit, amelyek alapján a gépelt adattári jelentés és a sírlapok készültek, Szegeden őrzik (MFM Adattár, 99.N.II.).

⁶ PÁRDUCZ 1931, 93–94., 67. lelőhely

⁷ CSALLÁNY 1941, 133.; CSALLÁNY 1961, 136.; BÓNA–NAGY 2002, 41., 45.

⁸ CSALLÁNY 1961, 132–133. Ebben az esetben ugyanígy tett BÓNA–NAGY 2002, 41–42., az 1928. évi 1. sírhoz sorolva őket.

⁹ CSALLÁNY 1961, 131., T. CCXXXII. 3–4.; BÓNA–NAGY 2002, 39., 15–16. lábjegyzet, 76.

8. 1936: Banner János leletmentése. Kovács Jenő tanyáján a folyamatos partlehortás következtében az évben La Tène sírok kerültek elő. Szarmata település nyomai a helyszínen.¹⁰
9. 1938. augusztus: Párducz Mihály mentőásatása az 1936. évi megfigyelés helyszínén. Bronzkori, szkíta, kelta, és gepida kori sírok, összesen 26. Négy, Párducz által is gepidának besorolt, valamint egy további (21. sír, vonókés-melléklettel), összesen **5 gepida kori sír**.¹¹
10. TJM 226/1938, Kishomok (?):¹² Csallány Dezső önálló szórványként közöl egy gyorskorongolt szürke edényt. A TJM leltárkönyve alapján a lelet Párducz kishomoki ásatásához sorolható. Germán szórvány korszaként határozzák meg. A lelőhely azonosítható, az edény korszaka egyelőre bizonytalan.¹³
11. 1940 júniusa: Párducz késő szkíta kori leletegyüttesként közölt néhány leletet Kocsis Illés frissen nyitott homokbányájából: „*azon a homokdűne vonulaton, amelyen a Kovács Jenő földjén feltárt temető volt. ... A homokbánya körülbelül 350–400 m-re van a mi temetőnkől.*”¹⁴
12. 1940. szeptember: leletmentés Ániszföld Mihály földjén (Kishomok, Gorzsa tanya 236.). **Két kora avar kori síredény**, és kisebb vasleletek.¹⁵
13. 1953. november 16–21.: Zalotay Elemér leletmentése a Rózsa Tszcs. (Rózsa Ferenc Termelőszövetkezeti Csoport) épülő istállója helyszínén. Szarmata település.¹⁶
14. 1962. június 19.: Balogh Sándor és ifj. Fejes János ajándéka a kishomoki Lenin Tsz. homokbányájából a Gregus tanyától délkeletre (leltárkönyvi adatok): szarmata kori sírleletek és egy gepida kori edény.¹⁷ A helyszín bizonytalan, a tsz. ekkoriban bizonyosan több homokbányát üzemeltetett. A szórvány leletegyüttes többi darabja akár egyetlen 2–3. századi női sír anyaga is lehet (TJM 62.39.1., 3–6.). Ilyen korú sírleletek a kishomoki gepida temető lelőhelyéről nem ismertek.
15. 1963. június 18–24.: Gazdapusztai Gyula leletmentése a Lenin Tsz. új istállójának helyszínén. Őskori telepnyomok és szkíta sírok; valószínűleg a Párducz-féle temető keleti folytatása.¹⁸
16. 1966. július: szórványleletek a Lenin Tsz. homokbányájából (csontok, pecsételt edény, orsógomb, gyöngyök, a csontanyag alapján köztük két lovassír).¹⁹ **Bizonytalan sírszám.**
17. 1966. augusztus – 1969. augusztus: Leletmentés Bóna István, majd Nagy Margit (1969) vezetésével. Kishomok 24–105. sírok: **81 sír**.
18. 1968. április 1–16.: Gazdapusztai Gyula leletmentése a tsz. központ területén, a szkíta temető helyszínétől keletre: bodrogkeresztúri sírok; badeni, szkíta és szarmata településnyomok.²⁰
19. 1978–1979: Koós Judit terepbejárásai a Nagyszigeten és a tsz. központ környékén.²¹
20. 1980. június 13–15.: B. Nagy Katalin leletmentése az akkori homokbánya délkeleti falában. Őskori gödör, elpusztult gepida sírok maradványai, a bánya oldalából kora avar leletek. **Legalább 2 gepida kori sír.**²²

¹⁰ BANNER 1938, 191–192.

¹¹ PÁRDU CZ 1940; CSALLÁNY 1961, 136–137.; BÓNA–NAGY 2002, 36–38.

¹² CSALLÁNY 1961, 137., 73. lelőhely

¹³ Az ásatás során számos szórvány is a múzeumba került, amelyeket Párducz Mihály szkítaként és római koriként közölt (PÁRDU CZ 1940, 83.). Csallány Dezső fotója az itt közölt anyaggal nem azonosítható biztosan. Az edényt a Tornyai János Múzeum raktárában 2015-ben nem találtuk.

¹⁴ PÁRDU CZ 1940, 87.; KOREK 1984, 182. az 1. dűlőbe lokalizálja.

¹⁵ CSALLÁNY 1956, Kat. 371.; KOÓS 1979, 32.; LŐRINCZY 1998, 347–348.

¹⁶ ZALOTAY 1953

¹⁷ BÓNA–NAGY 2002, 38. Ltsz.: TJM 62.39.2. Ifj. Fejes János talán a Rózsa Tszcs. 1949–1950. évi elnökével vagy fiával azonos (FÖLDVÁRI 2009, 59.).

¹⁸ GAZDAPUSZTAI 1963; GAZDAPUSZTAI 1964; GAZDAPUSZTAI 1967, 43–44.

¹⁹ BÓNA–NAGY 2002, 39., 17. lábjegyzet, 77.

²⁰ GAZDAPUSZTAI 1968; BONDÁR–KOREK 1995

²¹ KOÓS 1979

²² B. NAGY 1980

21. 1980. július 10.: egy hónappal később szórványleletek beadása, amelyeket elfogadtak a kishomoki temető részeként: 106. sír — **1 további sír**.²³
22. 1980. július 14.: a kishomoki 107. sír — **1 további sír** — beszolgáltatása.²⁴ A gepida temető homokdombjának elhordása 1980-ban befejeződött, beművelése 1981-től elkezdődött.²⁵
23. 1990. szeptember 4–14.: B. Nagy Katalin leletmentése a III. dűlőben: őskori jelenségek (rézkor, bronzkor) valamint egy gepida gödör/ház feltárása.²⁶
24. 2002: I–IV. homokbánya, megelőző feltárás. Feltárásvezetők: Bende Livia, Balogh Csilla, Lőrinczy Gábor, Szalontai Csaba. Bronzkor, avar kor, nagy kiterjedésű gepida kori település.²⁷
25. 2002–2016: a Tornyai János Múzeum és a Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálat kisebb és nagyobb felületű feltárásai a gepida temető és település közelében, azoktól északnyugatra, a kopáncsi homokbányák területén. Feltárásvezetők: Bácsmegi Gábor, Csányi Viktor, Herendi Orsolya, Tóth Katalin.²⁸ Gepida kori emlékek e három lelőhelyről nem ismertek.

Meddig tart Kishomok? — Földrajzi megnevezések

A tanulmány elsődleges célja a népvándorlás kori emlékekről ismert adatok pontosítása, így sok tekintetben a kishomoki gepida temető 2002. évi publikációját tekintem kiindulópontnak, amelynek állításait szempontunkból megerősíteni vagy árnyalni érdemes. Szükséges ezért a publikációban szereplő földrajzi adatok pontosítása is. Kishomokot a megfogalmazás szerint a Nagysziget és a kopáncsi Nagy rét határolja.²⁹ Helyesebb azonban földrajzilag, ha Kishomokot a Nagysziget részének tekintjük, amely eredetileg valószínűleg azt a teljes területet jelölte, amelyet a Hód-tó közrefogott.³⁰ Egy másik, szűkebb jelentésében egy kisebb területet jelöl, amely a Hód-tó és a Gyul-ér között terül el, de a Margita, Kishomok és a Szőlőhalom határrészek így is biztosan a Nagysziget részét képezik.³¹

Ugyan Kishomok alatt ma általában a mai kishomoki beépített területeket és a homokbányák területét, a régészeti szakirodalom pedig a gepida temető környékét érti, az így nevezett terület a vasútvonaltól és a 47-es úttól északra is áthúzódott. A Kishomok régen magában foglalta a közeli Szőlőhalmot is, elterjedtebb értelmezésében azonban csak szomszédos volt vele (3–4. kép).³² A Szőlőhalmot a modern homokbányászat megkímélte; régészeti leletei partlehordás és vasútépítés miatt kerültek elő.³³ A kishomoki publikáció az innen előkerült leletanyagot feltételelesen a kishomoki gepida temetőhöz sorolta.³⁴ Ez egyrészt azért kérdőjelezhető meg, mert a Szőlőhalom az 1960-as

²³ BÓNA–NAGY 2002, 41., 76., 78. lábjegyzet

²⁴ BÓNA–NAGY 2002, 76., 78–79. lábjegyzet

²⁵ B. NAGY 1980

²⁶ B. NAGY 1990. Említi a tevékenységet BÓNA–NAGY 2002, 78. lábjegyzet. Ltsz.: TJM 2002.8.1–89. A gepida telepanyag jellege az I–IV. homokbánya anyagával azonos. A tsz. központ környéki egyéb homokbányákból ebben az időszakban további alkalmakkor is kerültek elő más korszakok szórvány régészeti anyagai, például: TJM 70.7.1–14. (bronzkor, Árpád-kor); 70.14.1. (népvándorlás kori edény); 84.5.1. (szarmata korszak); 84.15.1–2. (szkita kor, a Lenin Tsz. bekötőútjától nyugatra, az 1982-ben nyílt homokbányából).

²⁷ Hódmezővásárhely-Batida (nyilvántartási azonosító száma: 34480): MNM Régészeti Adatbázis, <https://archeodatabase.hnm.hu/hu/node/36994>, 2022. január 19.

²⁸ Koós I./Nagysziget I. lelőhely (nyilvántartási azonosító száma: 34520), <https://archeodatabase.hnm.hu/hu/node/1422>; Nagysziget II. (nyilvántartási azonosító száma: 55517), <https://archeodatabase.hnm.hu/hu/node/1314>; Nagysziget III. (nyilvántartási azonosító száma: 55520), <https://archeodatabase.hnm.hu/hu/node/1423>. MNM Régészeti Adatbázis, 2022. január 10.

²⁹ BÓNA–NAGY 2002, 34.

³⁰ SZEREMLEI 1900, 30–31.: „Általában a rétet hajdan szigetek (Kopáncs, Gorzsa, Batida) és félszigetek alkották...”

³¹ SZEREMLEI 1900, 8.: „...a Nagysziget, melyet a Hód-tava és a Gyul-ér képeztek szemben a várossal...”; ANDÓ 1984, 73.

³² BODNÁR 1983, 100. (Kishomok, Kishomok-halom); uo. 181. (Szőlő-halom I.); SZEREMLEI 1900, 8., 137., 142., 438–440.; ANDÓ 1984, 70.

³³ SZEREMLEI 1900, 438–443.; PÁRDUCZ 1937, 139–143., 181.

³⁴ BÓNA–NAGY 2002, 36., Abb. 14.; SZEREMLEI 1900, 54. kép után.

évek feltételezett feltárási helyszínétől csaknem 2 km-re északra kezdődik. Másrészt, a közlés a szőlőhalmi leletanyagra azonosítatlanként hivatkozik.³⁵ A régészeti leletanyagot, köztük a Szeremlei-féle rajzokon ábrázolt tárgyakat is, Párducz Mihály közölte a református gimnáziumi gyűjtemény anyagának feldolgozásakor, az említett lándzsákat a szarmata leletanyag között találjuk.³⁶ A régi szőlőhalmi szórványanyagban egyéb tárgy nem utal gepida sírokra, csak egy avar kori szórvány edényt ismerünk innen.³⁷ A lándzsák germán kori besorolása nem indokolt, inkább szarmata vagy avar koriak lehetnek.

Következő kérdésünk Kishomok Kopáncshoz való viszonya. A régi térképek, köztük a 2. és 3. katonai felmérés a Nagysziget és a Hód-tó északi részét is Pusztá-Kopáncs néven jelölik. A kishomoki dűnék déli vonulata a 19. század második felében felosztott kopáncsi dűlők területére esik (4. kép).³⁸ Kopáncs mint közigazgatási név a 20. században gyakran keveredett a kishomoki megnevezéssel e területet illetően. Ez a helyzet teszi lehetővé, hogy a szegedi egyetem terepbejárásai során talált kishomoki lelőhelyeket többnyire Nagysziget névvel jelölték (19. adat), és a gepida temető közvetlen közelébe eső nagyszigeti lelőhelyeken a közelmúltban homokbányászás miatt folytatott nagy felületű megelőző feltárasokat kopáncsi homokbányák néven ismerjük (25. adat).

További földrajzi nevek is felmerültek a kishomoki gepida lelőhelyekkel kapcsolatban, Szeremlei Sámuel és Bodnár Béla adatai alapján.³⁹ Közülük a Móra-féle ásátás megnevezése miatt a Csutura érdemel nagyobb figyelmet. A Csutura-ér Szeremlei és Bodnár leírása alapján Kishomok keleti oldalát szelte át megközelítőleg észak–déli irányban:⁴⁰ a Kishomok vasúti megállótól nyugatra metszte a vasutat, a Hód-tóból vezetve a vizet a Kopáncsi-rétbe, a Gyúló-ér nyugati vége felé. Az ér a gepida temető közvetlen közelében húzódnak, a domborzati viszonyok alapján feltehetőleg az attól közvetlenül nyugatra eső mélyedéssel azonosítható (3. és 8. kép). Az ér nyugati oldalán emelkedő Csutura-halom⁴¹ helyett a második katonai felmérés a Szamár-halmot jelöli a Kishomok délkeleti szélén (3. kép). Ez a halom, ma, erősen roncsolt formában, de fennmaradt a kopáncsi homokbányák helyén kialakított tavak között, és Nagysziget V. lelőhely északi részére esik (7. és 10.

3. kép: Kishomok és a Nagysziget környezete a 2. katonai felmérésen, valamint a nyilvántartott régészeti lelőhelyek (1819–1869).

4. kép: Kishomok és a Nagysziget környezete, illetve a kopáncsi dűlők a 3. katonai felmérésen, valamint a nyilvántartott régészeti lelőhelyek (1869–1887).

³⁵ BÓNA–NAGY 2002, 7. lábjegyzet

³⁶ PÁRDU CZ 1937, 141–142., XIV. t. 15. (2217.), XVI. t. 16. (2218.)

³⁷ CSALLÁNY 1956, Kat. 376.; vö. PÁRDU CZ 1937, XVI. t. 9. (szintén a szarmata anyag között).

³⁸ Vö. SZEREMLEI 1900, 14–15.; BODNÁR 1983, 107–108.

³⁹ BÓNA–NAGY 2002, 36.

⁴⁰ SZEREMLEI 1900, 55.; BODNÁR 1983, 43.

⁴¹ BÓNA–NAGY 2002, 36.; SZEREMLEI 1900, 132., 4. kép; ANDÓ 1984, 3. térkép 56.

kép). Lokalizálását Bede Ádám végezte el.⁴² A Csutóra-halom Bodnár Béla szerint az 5. dűlőben volt,⁴³ ő valószínűsíti, hogy Szeremlei adatai ellenére — aki szerint két különböző halomról van szó a Gyúló partján — azonos a Szamár-halommal.⁴⁴ Bede Ádám értékelése és a Csutóra-halommal való azonosítás megerősíti a jelenlegi rekonstrukciót; azaz, hogy a gepida település és temető egykor a Gyúló felé tartó Csutóra-ér partjai mellett létesült.

A Csutóra-Laposszél megnevezés⁴⁵ a térképeken és földrajzi leírásokban nem szerepel. Következésképpen, a Csutoráról elnevezett halom, dűnesor és ér neve sem lehetett már közismert a 20. században, valószínűleg miután területét teljesen felparcellázták és művelésbe vonták. Ezért érthető, hogy ezek a nevek más, a környéken elvégzett ásatási jelentésekben sem tűnnek fel. A Csutorát egyedül Móra Ferenc 1928. szeptemberi leletmentési jelentése említi, amelyet Csallány Dezső is átvett.⁴⁶ Így a kishomoki temető későbbi publikációiban szereplő megnevezést is a Móra-féle földrajzi leírás átvételként értelmezhetjük.

Nem merült fel a gepida temetővel kapcsolatban a kishomoki Tetővár, vagy Tetű-vár megnevezés (4. adat, lásd részletesen lejjebb). A megnevezés legvalószínűbben a kishomoki kiemelkedések keleti szakaszára vonatkozott. Érdemes kiemelni, hogy ez az elnevezés sem szerepel egyetlen ismert térképen sem. Mivel a „Csutóra-Laposszél” és a „Tetűvár” is Mórától származik, ezért a területek egymással szomszédosak lehettek, esetleg átfedésben voltak egymással.

A gepida és avar kori temetőrészek lokalizációja

A Móra és Párducz-féle gepida temetőrészek azonos lelőhelyhez tartozását Bóna Istvánig senki sem kérdőjelezte meg.⁴⁷ Bóna lényegében egyedül Kovács Jenő özvegyére hivatkozik, amikor megállapítja, hogy csak Móra Ferenc ásatását folytathatta, mert Párducz Mihály „1,5 km-re keletre” onnan végzett ásatást, így a területen két gepida temető létezett.⁴⁸ Ez az adat mindenképpen túlzás: a Lenin Tsz. központjától ekkora távolságban már nem Kishomok húzódik. Kétséges, hogy Kovács Jenő özvegye pontosan emlékezhetett-e az ásatási helyszínekre 30–40 év elteltével, főként, hogy a környéken számos más ásatási tevékenység is zajlott. A gepida kori helyszínek összefüggései valójában csak ezek segítségével tisztázhatók.

A Bóna-féle feltárás lokalizációját nehezíti, hogy a helyszínt pontosan nem írja le egyik jelentés sem, csak azt, hogy az ásatás ott zajlott, ahol a korábbi Móra-féle feltárás.⁴⁹ Utóbbi lokalizálásáról nincsenek biztos adataink, és ilyenek korábban sem állhattak rendelkezésre.⁵⁰

⁴² Nagysziget V./KOÓS 1979, 3. lelőhely (nyilvántartási azonosító száma: 56360). „A halom ma is jól mutatja eredeti magasságát és alakját, annak ellenére, hogy korábban már több oldalról körbebányászták, illetve metszettek le az oldaláról is. Jelenleg magánterületen, egy elkerített tanyaudvar közepén található.” MNM Régészeti Adatbázis, <https://archeodatabase.hnm.hu/hu/node/52897>, 2022. január 17.

⁴³ A nagyobb léptékű térképekhez (vö. BODNÁR 1983, 107., Kopáncs-Gorzsa-dűlő) képest az 1882. évi kataszteri térkép alapján minden kopáncsi dűlőre két parcellasor jutott. Ebben a rendszerben tekintve a Szamár-halom valóban az 5. dűlő területére esik.

⁴⁴ BODNÁR 1983, 43. (Csutóra-ér és Csutóra-halom I.); másik feltételes azonosítás: uo. 173. (Szamár-halom). SZENTI 1979, 204., XIX. t. a kishomoki dombvonulat délkeleti részét nevezi Szamár-halomnak. Továbbá, távolabb délre, a Gyúló-ér déli partján nyilvántartunk egy Csutóra-halom nevű régészeti lelőhelyet: MNM Régészeti Adatbázis, <https://archeodatabase.hnm.hu/hu/node/54025>, 2022. január 17.

⁴⁵ BÓNA–NAGY 2002, 38. Már az 1966-os jelentésben is szerepel, amelyben Bóna István hangsúlyozza, hogy a feltárt temetőrész közvetlenül Móra feltárásához csatlakozik (BÓNA 1966).

⁴⁶ MÓRA 1928; CSALLÁNY 1961, 130.

⁴⁷ BÓNA–NAGY 2002, 36. Bóna István az 1966-os ásatási jelentésében (BÓNA 1966; BÓNA 1967) már a Móra-féle számozást folytatta, így a kérdés addigra eldőntöttnek vélhető.

⁴⁸ Az 1966-os ásatási jelentés szerint (BÓNA 1966) a helyszín távolsága Párducz és Gazdapusztai (1963) ásatásaitól 100–150 m.

⁴⁹ BÓNA 1967, 226. Az 1966-os ásatási jelentés szerint (BÓNA 1966) a feltárás körülbelül 1 kilométerre húzódott a 47. főúttól, BÓNA–NAGY 2002, 38. és Abb. 16. által megjelölt helyszín távolsága körülbelül 500 m, de a leletmentési jelentések helyszínnel kapcsolatos adatai nem pontos geodéziai méréseken alapulnak.

⁵⁰ Ahogyan ezt említik is: BÓNA–NAGY 2002, 39.

Kishomokon a szőlőtelepítés a 20. század legelején lendült fel.⁵¹ A — múzeumba jutott — régészeti leletek előkerülése Kovács Jenő tanyáján 1927-ben indult meg,⁵² amikor a tulajdonos a „Csu-tora laposszéli homokdomb sorozat déli nyúlványát lehordatta”. Az első sírok a „nagy kiterjedésű halom” „északi részét” lehordatva kerültek elő 1927-ben, ezen a mélyebben lehordott részen Móra nem is számított újak előkerülésére.

Móra Ferenc 1928. szeptember 12–18. között végzett ásatása Kovács Jenő birtokán, „Kopáncs-Kishomokon”, „a II. dűlőtől DNy-ra” történt. „A nagy kiterjedésű halom nagy része szőlő, amelynek ültetésekor mindenütt találtak csontvázakat.”⁵³ A szűkszavú szöveges jelentés alapján Móra ott ástott, ahol „fel lehetett tenni, hogy néhány sír megmaradt”, azaz „az erdő felőli részen” (sajnos égtáját nem ad meg). Hozzáteszi, hogy fel lehetett tenni „azt is, hogy dinnyeültetésekor a tavaszon ezeket is felbolygatták.” Az 1. sír sírlapján ennek megfelelően az áll, hogy azt dinnyeültetésekor szétdőlték. Ez alapján, a Móra által feltárt sírok nem lehettek messze az erdőtől, azaz Kovács Jenő akácósától. Megjegyzi továbbá, hogy bronzkori leletanyag is előkerült 1928 előtt (2. adat), nem véletlen tehát, hogy tíz évvel később, az akácós kiirtásakor újabb bronzkori sírokra bukkantak.

Móra leírása lokalizálja egyedül valamennyire a kérdéses akácost, és ez arra utal, hogy az 1928-as és az 1938-as temetőrészek egymás közelségében kellett legyenek, amelyek a tanyától ugyanabban az irányban — a térképek alapján attól északnyugatra — húzódtak. Bóna István Csallány Dezsőre hivatkozva említi, hogy a területen még bolygatatlan sírokra lehet számítani.⁵⁴ Móránál azonban nem az ásatás után esik szó arról, hogy a lelőhely a szőlő vagy „a gyümölcsfák” felé még folytatódhat (egyetlen cseresznyefát említ, amely körül a húzott kutatóárok nem hozott eredményeket). A jelentés ehelyett azt a területet nevezi meg, ahol az 1928. évi ásatás megtörtént.⁵⁵

Hogy a Tetűvár/Tetővár szintén Kovács Jenő tanyájának közelében húzódott, azt Móra szavai erősítik meg. A szarmata sírokat Szabó Sándor földjén találták: „Kovács Jenő tanyájával szemben / Kishomok – A/ a második dűlőn, nagy halom van, a buckasor végső tagja a Gyáli-partot körülvevő síkság felé. Neve az egész buckasornak Tetűvár.”⁵⁶ A szarmata sírokat kertészeti telepen pinceásás közben, paradicsomföldön tárták fel 1928. szeptember 19–22. között, azaz a gepida temetőrész feltárása utáni napokban, így a temető a Kishomok-B nevet kapta. (Egy Decius-veretet korábban a kelet–nyugati tájolású tetűvári sírokhoz kötöttek,⁵⁷ de Párducz Mihály alapján az a Kovács Jenő tanyája melletti akácós kiirtásakor került elő, mielőtt az 1938-as mentőásatás lezajlott.⁵⁸) Zalotay Elemér 1953-ban azzal számolt, hogy ennek a temetőnek a teleprésze húzódik a tsz. istállók alatt (13. adat). A korai leírások és a földrajzi adottságok alapján a helyszínt valóban leginkább keletre–északkeletre kereshetjük az egykori tanyától, későbbi tsz. központtól.⁵⁹ A helyszínt 1928-ban jól el-

⁵¹ MÓD 2009, 56.: „Hódmezővásárhely előljárósága a 20. század elején az építkezések homokszükségletének a biztosítására 1904-ben Kishomokon megvásárolt az uradalomtól 10 kat. hold területet, amelyből kettőt meghagyott bányának, a fennmaradó részt pedig félholdas részletekben 15 évre haszonbérbe adta szőlőtelepítés céljából. A bérloket a város kötelezte arra, hogy a parcellákat 70 cm mélyen rigolírozzák meg.”

⁵² MÓRA 1928 szeptemberi jelentésében az áll, hogy a birtokon „múlt évben” kerültek elő az első sírok, szám szerint legalább 12 („A”–„L”), amelyek anyagát Kovács Jenő 1928 tavaszán ajándékozta a szegedi múzeumnak.

⁵³ Uo. Móra talán a 2. dűlőútra gondolt, így értelmezte BÓNA–NAGY 2002, 39. is. A III. dűlőben nem volt szőlős, kivéve, hogyha a III. dűlőt az 1882. évi kataszteri térképen látható kiosztás szerint számolta (lásd még feljebb). Ebben az esetben a helyszín megfelel a Kovács Jenő tanyájától északnyugatra található területnek (5. kép).

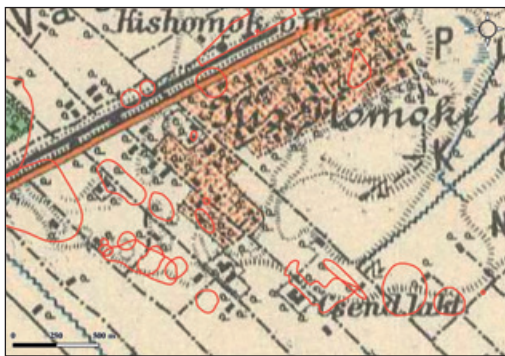
⁵⁴ BÓNA–NAGY 2002, 39., 14. lábjegyzet; CSALLÁNY 1961, 131.

⁵⁵ A jelentést BÓNA–NAGY 2002, 39. is idézi németül.

⁵⁶ MÓRA 1928a; PÁRDUZ 1931, 93.: „A hódmezővásárhelyi határ második dűlőjében, Tetűvár nevű buckasoron, azaz inkább annak nyúlványát képező kertészeti telepen, Szabó S. tanyáján, pinceásás közben, csontvázakat találtak.”

⁵⁷ NAGY 1984, 205. A temetőről: PÁRDUZ 1931, 67. lelőhely (az első sírból „meghatározhatatlan római ezüstérem”); KUL–CSÁR 1998, 21–22.; HUSZÁR 1955, 79., Kat. 196. azonosítása alapján a „B. 1. sírból” valójában egy köztársaság kori (Marcus Antonius) denár került elő. Uo. 80, LXXVIII. lelőhely alatt azonosítatlanként szerepel a „tetűvári” érem. A két tétel ugyanarra a lelőhelyre vonatkoztatható.

⁵⁸ PÁRDUZ 1940, 83.; HUSZÁR 1955, 79., Kat. 197. azonosítása alapján Traianus Decius viminaciumi középbronza.

5. kép: A kishomoki szőlők és Kovács Jenő tanyája egy 1924–1928 közötti térképen (lásd 76. lábjegyzet), valamint a nyilvántartott régészeti lelőhelyek.

6. kép: Légifotó a kishomoki lelőhelyek környezetéről és a Lenin Tsz. központjáról, valamint a nyilvántartott régészeti lelőhelyek (1965. május 18., forrás: fentrol.hu).

különítették a „Kishomok-A”-tól, azaz biztosabbá teszi az utóbbi temetőrész lokalizálását a tanyától északnyugati-északi irányba.

Az 5–7. számmal jelzett leletegyüttesek két avar kori sírra, és kettő — esetleg csak egy? — jelentős, késő 6. századi germán fegyveres férfisirra utalnak, amelyek anyagát később különböző ásatásokhoz sorolták. A 23. sír előkerülési körülményeiről semmilyen adattal nem rendelkezünk a leletek leírásán túl, így lehetséges, hogy nem régészeti tevékenység során került elő, csak Csallány folytatta a Móra-féle temető számozását az 1941-es közleményében. Összességében egy új, 1928. vagy 1929. évi partlehordás eredményei is lehetnek; emellett az is lehetséges, hogy Kovács Jenő a korábban előkerült leletek újabb részét adományozta a múzeumnak 1929-ben.

Kovács Jenő tanyáján újabb, ezúttal La Tène kori sírokat ástak ki 1936-ban (8. adat). Korábban előkerült — őskori(?) — leletek megszerzését is említik, amely ismét egy nagyobb, pusztuló lelőhelyre utal. Banner János jelentése egyértelműen azonosította a helyszínt az 1928-as lelőhellyel, és az 1938-as, akkor már folyamatban lévő Párducz-féle ásatás helyszínével is. Ugyanezt tükrözi Párducz Mihály tanulmánya is. A 2002-es kishomoki publikáció Kovács Jenő szőlőjét és akácását két külön helyszíneként kezeli.⁵⁹ Ezzel szemben Párducz így jelöli meg az 1938. évi ásatás helyszínét: „Kovács Jenő földbirtokos tanyájának szőlőskertjében lévő kiemelkedő dűne vonulaton történt. A helyen akácok voltak; fáinak kitermelése éveken keresztül tartott, s ilyen alkalmakkor állandóan kerültek elő csontváz és edény leletek.”⁶⁰

A kivágott akácok a szőlőben vagy mellett kellett, hogy legyen, Móra feltárásának közelében. Az adatok a különböző művelési ágakról nem mondanak egymásnak ellent, mert 1928-ból is partlehordásról, dinnyeföldről, cseresznyefáról hallunk a szőlőművelés mellett. Az akácok kivágása is azt sejteti, hogy a tulajdonos a területet aktívan alakította, művelés alá vonva a homokdűnét. Párducz feltárásán került elő a legtöbb korszak, s mivel csak néhány gepida sírt találtak, feltehető, hogy a gepida temető egyik szélét kutatták. Bóna István helyi elbeszélésre épülő elmondása szerint a homokdomb legmagasabb dűnéjének északi oldalán 1950-ben nyitottak homokbányát. 1965-ben a Lenin Tsz. az elhagyott gyümölcsfákat és szőlőtőkéket eltávolította, majd géppel megkezdte a homokkitermelést, amely az 1966. évi mentőásatáshoz vezetett.⁶²

⁵⁹ SZEREMLEI 1900, 144. és 71. (Tetű-vár Margitától nyugatra, utóbbi medrét a Nagyszigeti csatorna vágja át: BODNÁR 1928, 26.); BODNÁR 1983, 191. (Tetű-vár, Tetűvári-semlyék): ez alapján Kishomokkal csaknem párhuzamosan húzódó, dűneszerű homokkiemelkedés, azonban uo. 28. (Bercsényi-telep): a Tetűvárt Kishomok részeként ismeri.

⁶⁰ BÓNA-NAGY 2002, 36.

⁶¹ PÁRDU CZ 1940, 79.

⁶² BÓNA-NAGY 2002, 39.

Az 1940 szeptemberében előkerült Ánieszfeld-féle avar kori sírok lelőhelyét Koós Judit és Lőrinczy Gábor szintén a kopáncsi II. dűlőbe lokalizálta.⁶³ Csallány 1961-ben, Párducz ásatásának leírása után további feltáratlan területeket említett a kishomoki helyszínen, és megjegyzi, hogy a temető az Ánieszfeld-féle föld felé folytatódhatott, amely Lőrinczy azonosításának megfelelően annak közvetlen közelségére utal. Itt új tereptárgyak — epres, kút, fenyők — jelennek meg; a leírás kollektivizálás előtti állapotot rögzíthetett.⁶⁴ A leírás forrása vagy Párducz eredeti ásatási jelentése lehetett, vagy Csallány saját megfigyeléseit rögzítette — aki Lőrinczy Gábor szerint is megfordulhatott a helyszínen.

1936-ban a szegedi egyetem munkatársai nagyobb szarmata telep nyomait is megfigyelték, amelynek háború előtti feltárásáról nincs adatunk. De talán összefüggthetett a Zalotay Elemér által pár száz méteren belül megfigyelt lelőhellyel (13. adat). Az 1953. évi leletmentést egy — talán az első — tehénistálló építése tette lehetővé. Az istálló területe 15×40 méter volt, körülötte silógödörket létesítettek körülbelül ugyanakkora területen. Ugyan biztosan nem azonosítható vele, de a méretek megfelelnek a tsz. központ melletti északnyugati istállók közül a keleti épület méreteinek, és egy 1965. évi légifotó is támogatja ezt az azonosítást (6. kép). A szarmata településnyomok az istálló belső tartópilléreinek lerakásakor kerültek elő.

Zalotay jelentése a Rózsa Tszcs. istállójának alapozásáról ír, ugyanakkor a leírás („a kishomoki szőlők gerincvonulatán”⁶⁵) arra utal, hogy a helyszín a későbbi Lenin Tsz. központjával azonos. A Rózsa Tszcs.-t 1949-ben alapították meg; a veszteséges szervezet 1960-ban olvadt be a már korábban létrejött Lenin Tsz.-be.⁶⁶ A Lenin Tsz. központját Kovács Jenő tanyájából alakították ki, amelyről így ír Szentí Tibor:⁶⁷ „az aszfaltozott bekötőút a vásárhelyi Lenin Mezőgazdasági Termelőszövetkezet központjába, Kovács Jenő egykori tanyájába (Gorzsa tanya 243. sz.) vezet. Az iroda a hajdani tanyaépületben kapott helyet, és a szövetkezet megalakulása óta nem sokat változott. Nem építettek hivatkozott irodaházat. Az utóbbi években alakították ugyan, egy szárnyépülettel meg is toldották, amely a régi tanyaház mögött foglal helyet.”

Gazdapusztai Gyulának szintén egy új tehénistálló alapozása, illetve silógödör építése miatt nyílt megfigyelésre lehetősége a tsz. központban 1963-ban (15. adat). A tervezett épület területe 22×33 méter (adattári említés és helyszíni vázlat alapján: 22×34 méter) volt. Az Adattár helyszíni vázlata alapján az istálló hossz tengelye északkelet–délnyugati irányú volt. Az épület nagysága és irányítása megegyezik a homokbánya melletti istállók egyikével (nyugatról a 3.), amely az említett 1965. évi légifotón is megfigyelhető (6. kép). Gazdapusztai őskori telepnyomok mellett szkíta sírokat, valamint egy La Tène C–D-be sorolható temetkezést — azaz több korszakos vaskori temetkezéseket — tárt fel. Egyértelműnek vette, hogy a Párducz-féle szkíta temető folytatását ássa. A szkíta temető ez alapján a gepida temető szélével lehetett átfedésben. Mivel az istállók alatt Zalotay és Gazdapusztai leletmentései sem találtak germán sírokat, így odáig valószínűleg nem terjed ki a gepida temető, legalábbis biztosan nem sűrű szerkezetben. Az 1963. évi leletmentés 8. sírja azonban feltételeken népvándorlás kori: a temetkezés kelet–északkelet–nyugat–délnyugat tájolású volt, kezei a medencére fektetve, melléklet nélkül,⁶⁸ ugyan a tájolás nem utal a gepida korra. Az ásatási helyszínek összefüggéseire a vaskori sírok további bizonyítatlan adatokat is szolgáltatnak: az istálló alatti 4. urnasírt akácgyökerek pusztították el, és szintén gyökerek rongálták az 5. sírt.⁶⁹

⁶³ KOÓS 1979, 32.; LŐRINCZY 1998, 347. A Gorzsa-tanya 236. helyszínét Lőrinczy Gábor földhivatali segítséggel állapította meg.

⁶⁴ CSALLÁNY 1961, 131. Talán érdemes kiemelni, hogy a gepida temető rekonstruált helyszíne mellett, a homokbánya nyugati oldalán gémeskutat jelöl a régi tízezres térkép (7. kép).

⁶⁵ Zalotay Elemér azt is megjegyzi, hogy korábban 9 alkalommal történt feltárás „a gerincvonulat különböző helyein”. A helyszín jól ismert volt számára (azonban a feltárások tételes felsorolása során távolabbi lelőhelyeket is tévesen ide sorolt).

⁶⁶ FÖLDVÁRI 2009, 58–59.

⁶⁷ SZENTI 1979, 180–181., szintén említi az azonosítást például GAZDAPUSZTAI 1967, 43.; KOÓS 1979, 31.

⁶⁸ GAZDAPUSZTAI 1967, 46.

⁶⁹ GAZDAPUSZTAI 1967, 45.

A jelentésben Gazdapusztai arra is felhívta a figyelmet, hogy a következő évben újabb építkezéseket terveztek, amely további pusztítással járhat. *„Ugyancsak figyelemre méltó, hogy a tanya közelében lévő homokbányából /körülbelül 300 méterre az ásatások helyétől/ folyamatosan kerülnek elő leletek, amelyek jórészt elkallódnak.”* Ez a bánya az 1950 körül nyitott homokgödörrel, a Bóna-féle ásatás helyszínével lehet azonos, amely a rekonstruált ásatási helyszíntől körülbelül 250 méterre északnyugatra található (6. kép).

Gazdapusztai Gyula 1968-ban is leletmentő ásatást végzett a Lenin Mtsz. központjában (18. adat). Ezúttal a tsz. szérűskertjében épülő szénaszellőztető berendezés alapjait kutatta, 4×4 méteres szelvényekben. Bodrogkeresztúri temetőrészletet, badeni teleprész, és a temető déli részén egy félíg földbe mélyített szkíta kori épületet tárt fel, amelyet egy szarmata méhkas alakú verem bolygatott meg. Kiemelte, hogy egyedülálló lehetőséget rejt magában a lelőhely, mert a közeli szkíta temető és a frissen megtalált telep összetartozhat. A jelentésben a következő fontos leírás található: *„E homoksziget több, eredetileg valószínűleg különálló homokdomb összekapása révén jött létre. Legnyugatibb tagján a Móra Ferenc és Bóna István által ásott népvándorlás kori temető van, majd kelet felé haladva a következő dombon a Párducz Mihály és általam ásott szkíta-keltakori temető maradványai találhatók. Az utóbbi temető és lelőhelyünk közé élkelődnek a tsz. gazdasági és műhelyépületei.”* Az ásatási helyszín a dokumentációhoz mellékelt térképvázlat alapján jól azonosítható: közvetlenül a tsz. központtól és műhelyépületeitől keletre esik. A leírás számunkra azért is fontos, mert Gazdapusztai még tisztában lehetett a korábbi ásatási helyszínekkel, de ekkor már a Bóna-féle leletmentés is folyamatban volt. Ez ismét megerősíti, hogy Móra és Párducz ásatási helyszíne is a tsz. épületektől nyugatra keresendő, és Gazdapusztai 1963. évi ásatása alapján valószínűsíthető, hogy a Párducz-féle ásatás az istállókhoz igen közel esett. Mindez egybevág azzal az adattal is, hogy a 30–40 évvel korábbi akácos a szőlőskert és a tanya között húzódott.

Modern tevékenységek

Koós Judit szakdolgozata az érintett terület közelében számos lelőhelyet regisztrált. A II–III. dűlőben, a főút közelében húzódik három lelőhely, amelyeket később a homokbányászat miatt nagy felületen kutattak (25. adat). A bekötőúttól délre, a III. dűlőben található, ma szinte teljes mértékben elbányászott terület az I–IV. homokbánya területe, ahol 2002-ben nagy kiterjedésű gepida telepet tártak fel (24. adat). Poligonja 4 korábbi, Koós Judit által rögzített lelőhellyel van átfedésben, amelyek összességében egy domborzati egységet alkotnak a Gyúló-ér északi partján.⁷⁰ A tőlük északnyugatra eső területet már korábban elbányászták (7–8. képek). A volt tanyától, a tsz. központtól délre, a III. dűlőben, lokalizációja alapján igen mélyen fekvő területen található egy további lelőhely.⁷¹ Nyugat–keleti irányban a Gyúló-ér északi partján, a tsz.-tól keletre, ásatásokkal nem érintett területeken, egymáshoz igen közeli és hasonló korszakú lelőhelyek húzódnak.⁷² A gepida temető közelében, attól északra csak két halmot tartunk nyilván.

Koós Judit a fenti adatok szerint, ha bizonyítalanul is, de fölismerte a germán jellegű anyagot a későbbi gepida kori telepfeltárás helyszínén. Más lelőhelyen ezt a lehetőséget nem vetette fel; a tér-

⁷⁰ Koós 2./Nagysziget IV. (nyilvántartási azonosító száma: 56357): Tiszapolgár-kultúra; Koós 16./Nagysziget XV. (nyilvántartási azonosító száma: 56386): őskor (Tiszai-kultúra, Baden-Pécel-kultúra, Bodrogkeresztúr-kultúra, a leletek homokbányából kerültek elől); Koós 3./Nagysziget V. (nyilvántartási azonosító száma: 56360): Tiszapolgár-kultúra; Koós 4./Nagysziget VI. (nyilvántartási azonosító száma: 56361): bronzkor, szarmata, gepida (lásd még a 24. adatot). Sajnos ezek a lelőhelyek jóval később kerültek be az adatbázisba. A 34480 azonosító számú lelőhelyet Szalontai Csaba regisztrálta 2000-ben (MNM Régészeti Adatbázis, <https://archeodatabase.hnm.hu/hu/node/36994>, 2022. január 10.).

⁷¹ Koós 29./Nagysziget XXI. (nyilvántartási azonosító száma: 56402): Körös-kultúra, szarmata és Árpád-kor.

⁷² Koós 13./Nagysziget XII. (nyilvántartási azonosító száma: 56381): Körös-kultúra, Tiszapolgár-kultúra, Baden-Pécel-kultúra, szarmata; Koós 14./Nagysziget XIII. (nyilvántartási azonosító száma: 58384): neolitikus kultúrák, szarmata (a 15. lelőhellyel összefügghet); Koós 15./Nagysziget XIV. (nyilvántartási azonosító száma: 56385): Baden-Pécel-kultúra, bronzkor, szarmata; Koós 9. lelőhely/Nagysziget XI. lelőhely (nyilvántartási azonosító száma: 56372): neolitikus kultúrák, Baden-Pécel-kultúra.

ségben azóta sincs adatunk más korabeli településnyomra. A kopáncsi homokbányák ásatai során (25. adat) korabeli telepnyomokat és gepida kori sírokat sem találtak, holott a kishomoki temető publikációja szerint a Bóna István és Nagy Margit által feltárt temetőrész a Nagysziget III. lelőhely (nyilvántartási azonosító száma: 55520) közvetlen közelébe esett.⁷³

Azt, hogy a tanyaközponthoz vezető úttól délre gepida kori település maradványai találhatók a homokdűnéken, már Bóna Istvánék megállapították.⁷⁴ A Csutora-halom és a telepnyom közelségéről írnak, amely a Szamár- és a Csutora-halom fentebb is feltételezett azonosságát erősíti. A település nyugati oldalán, a 2002-es feltárástól északnyugatra 1990-ben B. Nagy Katalin régészhallgatók segítségével őskori és gepida kori telepjelenségeket tárt fel a homokbánya akkori partfalában. E kis leletmentés helyszíne az adattári dokumentáció segítségével jól lokalizálható, és jelzi, hogy a késő bronzkori és gepida település nyugat felé elhúzódhatott, és részben még a 20. században megsemmisülhetett (23. adat, 8–10. kép).

A térképek további tanúságai

A temetőrészek lokalizációjának nehézségét — mint oly sok esetben — elsősorban a földhivatali adatok hiányossága, illetve nehéz hozzáférhetősége okozza.⁷⁵ Kovács Jenő tanyája is csak az alapján lokalizálható (a Szent Tibornál szereplő tanyaszám ellenére), mert belőle alakították ki a tsz. központot. Ez azonban biztos pontot ad számos következtetéshez. Ezen a helyen egy 1924–1928 közt készült térkép is épületeket jelöl (5. kép).⁷⁶ Ez lehetett egykor Kovács Jenő tanyája, a kishomoki kerített szőlős-gyümölcsös terület délkeleti sarka mellett. A tanya mellett téglalap alakban húzódott a II. dűlő szőlős-erdős területe, mintegy 3–400×150 méteres területen (4–5. kép). Ez az eltérő művelésű terület — ugyan tulajdonosa jelenleg bizonytalan — az 1930-as években magában foglalta az 1960–80-as évek homokbányájának teljes területét, valamint a tsz. istállók területének egy részét

7. kép: A kishomoki lelőhelyek környezete és a Lenin Tsz. központja a korábbi 1: 10 000 léptékű térképen (1965 után).

8. kép: A kishomoki lelőhelyek környezete és a Lenin Tsz. központja a későbbi 1: 10 000 léptékű térképen (1980-as évek).

⁷³ BÓNA–NAGY 2002, Abb. 16.

⁷⁴ BÓNA 1968, 609.; BÓNA–NAGY 2002, 41. Utóbbi rövid leírásban szereplő lokalizáció a temető és a telep egymáshoz való viszonyáról a temető által feltételezett helyszínének felel meg (vö. előző lábjegyzet).

⁷⁵ A 19. század végi (1882) kataszteri térkép szelvényeinek hozzáférhető változata (<https://maps.arcanum.com/hu/map/cadastral/>) rendkívül használt, rajta még a Lenin Tsz. területei és a 20. század közepi homokbányák is szerepelnek. A keresett személyek nevei nem vehetők ki rajta, de ez a térképlapok állapotából is adódhat. Az eredeti kataszteri térképek és a hozzájuk tartozó adatsorok digitalizálása folyamatos (lásd a Catastrum című online folyóiratot), más településekhez hasonlóan további változatok feltűnésével számolhatunk.

⁷⁶ Az 1932-ben kiadott térkép pontos adatai: <https://maps.hungaricana.hu/hu/HTITerkeptar/35321/> (Hadtörténeti Intézet és Múzeum, jelzet: G I h 243/1).

is. A korábbi adatok és Gazdapusztai Gyula 1968-as leírása alapján az 1928. (Kishomok A), 1938., 1953. és 1963. évi ásatások is erre a területre lokalizálhatók.

A területről két EOTR 1:10 000 léptékű térkép áll rendelkezésünkre az 1960–1980-as évekből. Az első jóval kisebbnek jelöli a tsz. által legkésőbb 1965-ben használatba vett homokbányát, amely a későbbi térkép alapján délkeleti irányban terjeszkedett (7–8. kép). A zavart növelhette, hogy a II. dűlőben a tsz.-tól délkeletre álló legközelebbi épületegyüttest mindkét tízezres léptékű térképünk Kovács-tanyaként jelöli. E terület közelében egyedül a 3. katonai felmérés jelöl egy kisebb méretű szőlőt, vagy fás területet, de az a 20. század eleji térképeken már nem jelentkezik. Egyértelműbbé teszi a helyzetet, hogy az 1920-as évek térképe szerint a viszonylag nagyméretűnek jelzett, u-alakú épület csendőrlaktanya volt a két világháború között (5. kép). Hogy a háború után még laktanyaként volt-e használatban, bizonytalan, de mivel a kopáncsi határ leírásában kaszárnnyaként, illetve „volt hírhedt csendőrlaktanya”-ként említik, ezért legfeljebb később hasznosíthatták tanyaként.⁷⁷ A háború előtt ez szinte kizárt, amely megerősíti azt, hogy a 2002-es leírással szemben a II. dűlőben a tsz. központtól délkeletre egyik háború előtti feltárás sem lokalizálható.

A Bóna-féle feltárás térképén és a jelentésekben szereplő, Móra-féle kutatóárokra és sírokra vonatkozó adatok inkább becslések, mint pontos azonosítások lehetnek.⁷⁸ A feltárt sírok és a kutatóárok-maradványok korábbi fosztogatásokhoz, vagy az 1930-as évek ásatásaihoz is tartozhattak. Utóbbi csak azért valószínűtlen, mert abban az esetben őskori leletanyag is kellett volna jelentkezzen a feltárás területén.

A kishomoki publikáció szerint az 1980. évi feltárás (20. adat) nem a gepida temetővel azonos helyszínen zajlott: ugyanúgy 1,5 kilométerrel keletebbre teszi a helyszínét, ahogyan a szövegben korábban a Párducz-féle ásatást.⁷⁹ A jelentés és a helyszíni geodéziai felmérés alapján azonban, B. Nagy Katalin értékelése szerint, az 1960-as évek feltárási szelvényei mellett kutattak. A tehenészet északnyugati kerítése és a villanyvezeték a felmérésen és a tízezres térképeken is szerepel (de 1965 körül még nem létezett – 6. kép). A leletmentés oda esett, ahol a későbbi, valószínűleg az 1980-as években készült térkép a bánya szélét jelzi, azaz a kerítés közvetlen közelébe: a legkeletebbi temetkezés körülbelül 5–6 méterre esik nyugatra a tsz. kerítésétől. A temető déli folytatásának feltárása 1969 után pénzühiány miatt szakadt félbe,⁸⁰ ezért és a temetőtérképre tekintve sem meglepő, hogy a területen új sírokat találtak. Az 1980. évi feltárás felmérése a korábbi ásatások egyik, keleti szélét is rögzítette (a helyszínrajzon „Bóna sarka” és „Bóna fala”), elismerve, hogy a megtalált korábbi szelvény-nyomok pontos beazonosítása bizonytalan.⁸¹ Ha ezt a pontot („Bóna sarka”), illetve a temetőtérkép alapján körülbelül 30–40 méterrel északnyugat felé a feltárás északi oldalát georeferáljuk, megállapítható, hogy az így meghatározott pontokkal a bánya széle egybeesik (7–10. kép).

9. kép: Légifotó a kishomoki lelőhelyek környezetéről és a Lenin Tsz. központjáról (2002. április 25., forrás: fentrol.hu).

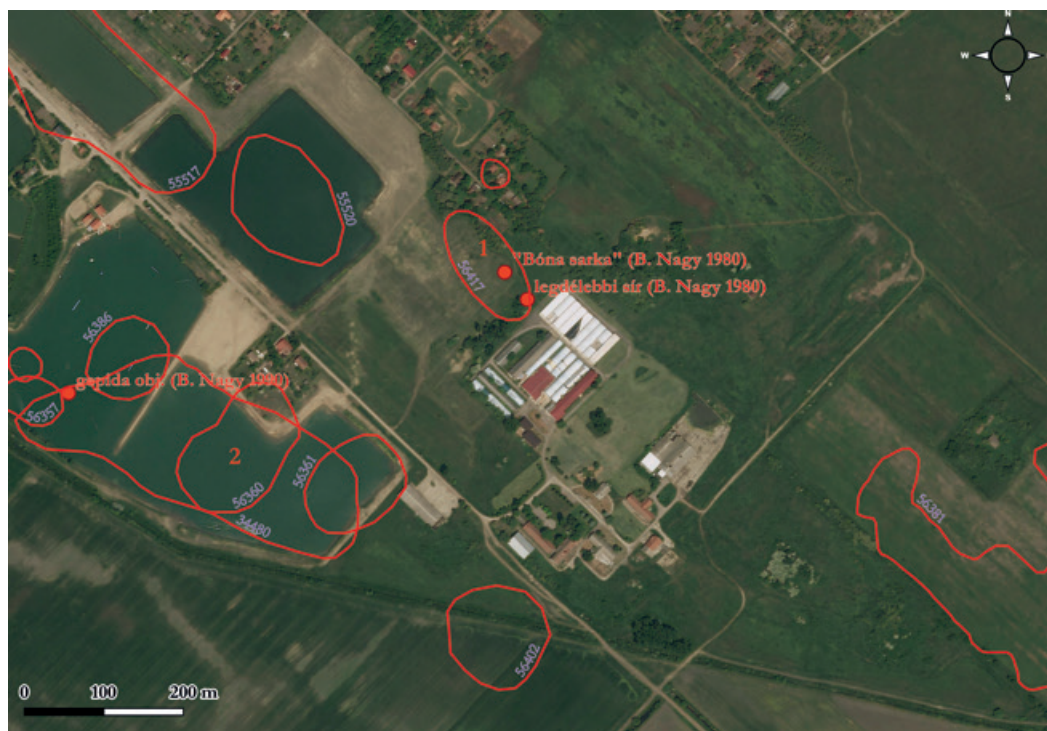
⁷⁷ SZENTI 1979, 204. A kopáncsi határ részletes leírása alapján a megnevezés csak erre az épületre vonatkozhat. Az épületegyüttes mára szinte teljesen elpusztult. Az 1960-as évek temetőfeltárásakor Nagy Margit még beszélt Kovács Jenő közelben élő özvegyével (lásd följből). A csendőrlaktanya Nagy Margit elmondása szerint — akinek az információt ezúton is köszönöm — nem tartozott a családhoz; a térképen szereplő adatot ezért sem fogadhatjuk el hitelesnek.

⁷⁸ BÓNA-NAGY 2002, 39–40., Abb. 17.

⁷⁹ BÓNA-NAGY 2002, 78. lábjegyzet. Ugyanakkor uo. 41. elismerik a két helyszín azonosságát.

⁸⁰ BÓNA-NAGY 2002, 41.

⁸¹ BÓNA-NAGY 2002, 78. lábjegyzet szerint B. Nagy Katalin Gazdapusztai Gyula szelvényeit találta meg, de azok istállóépületek alatt (1963) vagy a tehenészetől délkeletre (1968) keresendők.

10. kép: Műholdfelvétel napjainkból (Bing Aerial) a nyilvántartott lelőhelyekkel; 1: a gepida temető feltételezett helyszíne; 2: a gepida település elhelyezkedése; valamint néhány pontszerűen lokalizálható adat (1980–1990).

Összegzés

A kishomoki temető 1966–1969 közötti nagy jelentőségű feltárásáról a régészeti adattárak (MNM, TJM) csak a temetőterképeket és egy 1966. évi vázlatot őriznek. A helyszín viszonya a korábbi ásatási tevékenységekhez, azok topográfiai helyzetéhez a régi publikációk és az adattári adatok alapján rajzolható fel, pontosabb lokalizálását pedig az 1980. évi leletmentés geodéziai felmérésének segítségével kísérelhetjük meg. Mindezek alapján valószínűsíthető, hogy a kishomoki II. dűlőből egyetlen gepida temető leletanyaga került elő a 20. századi régészeti tevékenységek során, amelynek központja a ma is álló tsz. istállóépületektől északnyugatra elhelyezkedő dombon jött létre, és Móra Ferenc az északi vagy nyugati oldalát, Bóna István, Nagy Margit és B. Nagy Katalin a közepét és keleti részét, Párducz Mihály pedig a keleti vagy déli szélét kutatta. Ismert sírszáma — lásd a cikk elejének adatait — mintegy 120 temetkezésre tehető, de valószínűleg még számos pusztult el régészeti megfigyelés nélkül. Néhány avar kori sír csak feltételeken köthető ehhez a temetkezési helyszínhez (7. és 12. adat). A nagy sírszámú temetőhöz ismereteink szerint egyetlen, nagy kiterjedésű gepida település tartozott, amely a Gyúló-ér közeli partján, pár száz méterre a temetőtől délnyugatra húzódott (23–24. adat, 10. kép).

A legalább 3–4 generáción át, majd az avar korban is használt temető és a közeli település további kutatása egyedülálló lehetőségeket rejt magában, annak ellenére, hogy régészeti örökségüket teljes valójukban már sosem fogjuk megismerni (11. kép). A vizsgálatok kiterjeszthetők lennének többek között társadalmi és kronológiai kutatásokra, háztartáregészeti elemzésekre, a gepida telepen előkerült magányos temetkezés komplex értékelésére, vagy a telepről és a temetőből egyaránt előkerült díszedény-típusok részletes vizsgálatára.

11. kép: A hódmezővásárhely-kishomoki 77. sírból előkerült sasfejes csat, és a női sír viseleti rekonstrukciója (6. század, NAGY 2016 után).

A kishomoki gepida temető avar kori továbbhasználatra az ismert adatok alapján elképzelhető.⁸² Ugyanakkor a temetkezési területek és a megtelepedési rendszer átalakulását tágabb összefüggésben lenne érdemes kutatni, hiszen az egykori „homokbuckasor” területén a kishomoki temetőtől 0,5–1 kilométer távolságban, a kopáncsi homokbányák területén végzett feltérési tevékenységek tanúsága szerint, legalább három avar kori település(rész) és további temetkezési helyek létesültek. Az itt megkezdett környezetrégészeti kutatások folytatása és kiterjesztése szintén számos új adattal szolgálja a táj népvándorlás kori történetének megismeréséhez.⁸³

Irodalom

- ANDÓ 1984 Andó M.: *Hódmezővásárhely természeti földrajza*. In: *Hódmezővásárhely története I. A legrégibb időkől a polgári forradalomig*. Szerk.: Nagy I. – Szigeti J. Hódmezővásárhely, 1984. 55–110.
- BANNER 1938 Banner J.: *A hódmezővásárhelyi városi múzeum ásatásai 1937-ben*. *Dolgozatok* 14 (1938) 191–198.
- BODNÁR 1928 Bodnár B.: *Hódmezővásárhely és környékének régi vízrajza*. Szeged, 1928.
- BODNÁR 1983 Bodnár B.: *Hódmezővásárhelynek és környékének földrajzi nevei*. Tanulmányok Csongrád megye történetéből 7. Szeged, 1983.
- BONDÁR–KOREK 1995 Bondár M. – Korek J.: *A hódmezővásárhely-kishomoki rézkori temető és település*. — *Gräberfeld und Siedlung aus der Kupferzeit in Hódmezővásárhely-Kishomok*. MFMÉ — *Studia Archaeologica* 1 (1995) 25–47.
- BÓNA 1966 Bóna I.: *Jelentés a Hódmezővásárhelyi /Gorsa/-Kishomok, Lenin tsz. homokbányájában 1966-ban végzett gepida temető leletmentéséről*. *TJM Adattár* 128–2000.
- BÓNA 1967 Bóna, I.: *Hódmezővásárhely–Kishomok–Gorza, Sandgrube der LPG „Lenin” (Kom. Csongrád)*. *Archaeologiai Értesítő* 94 (1967) 226.
- BÓNA 1968 Bóna, I.: *Abriß der Siedlungsgeschichte Ungarns im 5-7. Jahrhundert und die Awarensiedlung von Dunaújváros*. *Archeologické Rozhledy* 20 (1968) 605–618.
- BÓNA–NAGY 2002 Bóna, I. – Nagy, M.: *Hódmezővásárhely-Kishomok*. In: Bóna, I. – Nagy, M.: *Gepidische Gräberfelder am Theissgebiet 1. Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae* 1. Budapest, 2002. 34–190.
- CSALLÁNY 1941 Csallány D.: *A szentes-nagyhegyi gepida sirlelet (1939) és régészeti kapcsolatai*. — *Der gepidische Grabfund von Szentes-Nagyhegy und seine archäologische Beziehungen*. *Archaeologiai Értesítő* 2 (1941) 127–161.
- CSALLÁNY 1956 Csallány, D.: *Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa. Schrifttum und Fundorte*. Budapest, 1956.
- CSALLÁNY 1961 Csallány, D.: *Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubecken (454–658 u. Z.)*. *Archaeologia Hungarica* 38. Budapest, 1961.
- FÖLDVÁRI 2009 Földvári L.: *A hódmezővásárhelyi termelőszövetkezeti mozgalom első szakasza, 1948–1956*. *Belvedere* 2009/XXI. 5–6., 50–82. http://acta.bibl.u-szeged.hu/5224/1/belvedere_2009_005_006_050-082.pdf
- GAZDAPUSZTAI 1963 Gazdapusztai Gy.: *Jelentés a Hódmezővásárhely-Népkerten és kishomoki Lenin MTsz.-ben végzett leletmentésekről, és a feltárások ásatási naplója*. *TJM Adattár* 65–99.
- GAZDAPUSZTAI 1964 Gazdapusztai Gy.: *Hódmezővásárhely-Kishomok, Lenin MTsz. Régészeti Füzetek, Ser. I., 17* (1964) 15.
- GAZDAPUSZTAI 1967 Gazdapusztai, Gy.: *Neuere Ausgrabungen in dem Friedhof aus der Skythenzeit von Hódmezővásárhely-Kishomok*. MFMÉ 1966–67 (1967) 43–59.
- GAZDAPUSZTAI 1968 Gazdapusztai Gy.: *A hódmezővásárhely-kishomoki leletmentés ásatási naplója*. MNM Adattár V/91/1968.
- HUSZÁR 1955 Huszár, L.: *Das Münzmaterial in den Funden der Völkerwanderungszeit im Mittleren Donaubecken*. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 5 (1954) 61–100.

⁸² BÓNA–NAGY 2002, 140–143., 152.

⁸³ Köszönetnyilvánítás: kutatásaim ösztönzéséért, az adattári és raktári munkában való segítségért Lőrinczy Gábort illeti köszönet. A múzeumi munka elősegítését Csányi Viktornak és Göbolyös Mihálynak hálásan köszönöm. A kutatás közben megindult hódmezővásárhelyi topográfiai munkák szintén elősegítették a téma feldolgozását, az ehhez kapcsolódó háttéranyag összeállítását Berta Adriánnak szeretném megköszönni. Öszintén hálás vagyok Nagy Margitnak, hogy tanulmányomat lektorálta, és további információkkal szolgált a lelőhelyet illetően; annak ellenére, hogy az általam felvázolt rekonstrukcióval alapvetően nem ért egyet. A rekonstrukciós lehetőség ennélfogva csak saját véleményemet tükrözi.

- KOÓS 1979 Koós J.: *Hódmezővásárhely délnyugati részének régészeti topográfiája és településtörténete*. Szeged 1979. Szakdolgozat. Kézirat.
- KOREK 1984 Korek J.: *Az újkőkortól az időszámítás kezdetéig*. In: *Hódmezővásárhely története I. A legrégibb időkől a polgári forradalomig*. Szerk.: Nagy I. – Szigeti J. Hódmezővásárhely, 1984. 112–188.
- KULCSÁR 1998 Kulcsár V.: *A Kárpát-medencei szarmaták temetkezési szokásai*. — *The burial rite of the Sarmatians of the Carpathian Basin*. Múzeumi Füzetek 49. Aszód 1998.
- LŐRINCZY 1998 Lőrinczy G.: *Kelet-európai sztyepei népesség a 6–7. századi Kárpát-medencében. Régészeti adatok a Tiszántúl kora avar kori betelepüléséhez*. — *Osteuropäische Steppenbevölkerung im 6. und 7. Jahrhundert im Karpatenbecken. Archäologische Beiträge zur frühawarenzeitlichen Einsiedlung des Gebietes Jenseit der Theiß*. MFMÉ — *Studia Archaeologica* 4 (1998) 343–372.
- MASEK 2018 Masek Zs.: *A gepida kor Hódmezővásárhely térségében I. A gepida kori településhálózat és a hódmezővásárhely-kotacparti 1934. évi feltárás kerámiaanyaga*. — *Die Gepidenzeit in der Gemarkung von Hódmezővásárhely. Das gepidenzeitliche Siedlungssystem und das Keramikmaterial der Ausgrabung 1934 in Hódmezővásárhely-Kotacpart (Kom. Csongrád, Ungarn)*. In: *Relationes rerum: Régészeti tanulmányok Nagy Margit tiszteletére*. Főszerk.: Korom A. *Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia* 10. Budapest, 2018. 419–445.
- MÓD 2009 Mód L.: *Alkalmazkodás a természeti környezethez. Ártéri szőlőtermesztés az Alsó-Tisza mentén*. Szeged–Budapest 2009. Doktori disszertáció. Kézirat.
- MÓRA 1928 Móra F.: *Hódmezővásárhely-Kishomok/A*. MNM Adattár 99.H.II.
- MÓRA 1928a Móra F.: *Hódmezővásárhely-Kishomok/B*. MNM Adattár 70.H.II.
- NAGY 1984 Nagy M.: *Az i. e. I. – i. sz. VI. század*. In: *Hódmezővásárhely története I. A legrégibb időkől a polgári forradalomig*. Szerk.: Nagy I. – Szigeti J. Hódmezővásárhely 1984, 189–228.
- B. NAGY 1980 B. Nagy K.: *Jelentés a Hódmezővásárhely-Kishomok, Lenin Tsz. homokbányájában végzett gepida-avar temető leletmentő ásatásáról*. TJM Adattár 132–2000.
- B. NAGY 1990 B. Nagy K.: *Jelentés a Hódmezővásárhely-Kishomok, homokbánya lelőhelyen 1990-ben végzett leletmentésről*. TJM Adattár 122–2000.
- NAGY 2016 Nagy M.: *Sasfejes bronz csatlemez a hódmezővásárhely-kishomoki gepida temetőből*. In: *110 év – 110 műtárgy a Tornyai János Múzeum gyűjteményeiből*. Főszerk.: Nagy I. Múzeumi Műhely 10. Hódmezővásárhely, 2016. 168–169.
- PÁRDUCZ 1931 Párducz M.: *A nagy magyar Alföld római kori leletei*. — *Römerzeitliche Funde des grossen ungarischen Alföld*. Dolgozatok 7 (1931) 74–187.
- PÁRDUCZ 1937 Párducz M.: *A hódmezővásárhelyi Református Gimnázium régiséggyűjteménye II–V*. Dolgozatok 13 (1937) 120–195.
- PÁRDUCZ 1940 Párducz M.: *Bronz-, szkíta, La Tène- és germán kori temető Hódmezővásárhely-Kishomokon*. — *Ein Gräberfeld in Hódmezővásárhely-Kishomok aus der Bronze-, Skythen-, La Tène- und Germanenzeit*. Dolgozatok 16 (1940) 79–94.
- SZENTI 1979 Szentí T.: *A tanya. Hagyományos és átalakuló paraszti élet a Hódmezővásárhely-kopáncsi tanyavilágban*. Budapest, 1979.
- SZEREMLEI 1900 Szeremlei S.: *Hód-Mező-Vásárhely története I*. Hódmezővásárhely 1900.
- ZALOTAY 1953 Zalotay E.: *Jelentés a hódmezővásárhely-kishomoki leletmentésről*, 1953. nov. 16–23. MNM Adattár 70.H.I., MNM Adattár 71.H.I.

TÜRK ATTILA

A KORAI MAGYAR TÖRTÉNELEM RÉGÉSZETI ÉS BIOARCHEOLÓGIAI KUTATÁSAINAK LEGÚJABB EREDMÉNYEI NAPJAINKBAN

Bevezetés

A korai magyar történelem — elterjedtebb nevén a magyar őstörténet (1. kép; 15. kép) — az írásos emlékeket tekintve forrásszegény kutatási terület. Így a régészet, mint folyamatosan, sőt rohamosan gyarapodó forrásanyagú tudományág kiemelkedő jelentőséggel bír ennek kutatásában. Ez tény akkor is, ha módszertani szempontból a régészeti leletek közvetlen történeti, etnikai forrásértéke ma már itthon is sokkal szigorúbb megítélés alá esik, mint korábban.¹ Azonban a kelet-európai füves és erdős sztyepp, valamint az erdővidék, továbbá az ezek mikrorégióiban mutatkozó markáns régészeti különbségek alapos ismerete munkahipotézisek szintjén lehetőséget nyújt a történeti forrásokból ismert egyes népmozgások hátterének vizsgálatára. Kutatásainkat a modern természettudományos vizsgálatokkal kiegészítve ma már jóval több információt nyerhetünk ki a tárgyi hagyatékból is.

A magyar őstörténet napjainkban leginkább elfogadott régészeti modellje (1. kép 1) az 1960–1970-es évek szovjetunióbeli ásatási eredményeire épült.² A régészet számára a korai magyar történelemmel kapcsolatos alapvető kérdés máig nem sokat változott. Nevezetesen, hogy a korábban nyelvészeti módszerekkel azonosított nyugat-szibériai őshazától (2. kép 2; 18. kép 1)³ nyugatra eső, tehát az Uráltól a Kárpát-medencéig terjedő terület régészeti hagyatékából mi kapcsolható a magyarság kora középkori elődeihez (2. kép 1; 3. kép 1)?⁴ Vajon az írott források alapján feltételezett egyes szállásterületek elhelyezkedése bizonyítható-e az újabb tárgyi leletek tükrében is? A legfrissebb régészeti eredményeket és újabb kérdéseket az alábbiakban foglalhatjuk össze:

A honfoglalás kori hagyatékek keleti gyökerei és kapcsolatrendszere — a módszerekről

Közismert, hogy a korai magyar történelem régészeti emlékei Kelet-Európában keresendők, miként az is, hogy az őshaza és a feltételezett egykori magyar szállásterületek: Levédia és Etelköz, valamint a 13. századi Magna Hungaria a mai Oroszország, Ukrajna és Moldova területén helyezkedtek el (1. kép 1; 2. kép 2; 20. kép 1; 21. kép). A rendszerváltást követően az orosz–magyar tudományos régészeti kapcsolatok (is) szinte eltűntek, így a szakirodalom és az új keleti ásatási adatok csak szórva, nyomasztóan, személyes kapcsolatok révén jutottak el hozzánk. Az elmúlt másfél évtized azonban komoly változásokat hozott mind az új leletek, mind pedig a tudományos kapcsolatok vonatkozásában.⁵

A magyar őstörténet tárgyi emlékeinek kutatása⁶ a kezdetektől szorosan összefonódott a Kárpát-medence honfoglalás kori régészetével.⁷ Ez nem csoda, hiszen a magyarok elődeinek régészeti azonosítására létrejött mindkét alapvető kutatási módszer, az úgynevezett lineáris (az Uráltól a Kárpátokig), illetve a retrospektív (a Kárpát-medence 10. századi emlékéanyagából kiinduló, annak keleti előzményeit kereső) szemlélet esetében elengedhetetlen viszonyítási pontot jelent a honfoglalás kori hagyatéka.⁸

A ma rendelkezésünkre álló régészeti adatok alapján megállapíthatjuk, hogy a Kárpát-medence 10. századi tárgyi hagyatékának minden kétséget kizáróan vannak biológiai kapcsolatokkal is

¹ BÁLINT 1994; KOMAR 2018

² FODOR 1975

³ KLIMA 2016; 2020

⁴ FODOR 1994

⁵ TÜRK-LANGÓ 2020

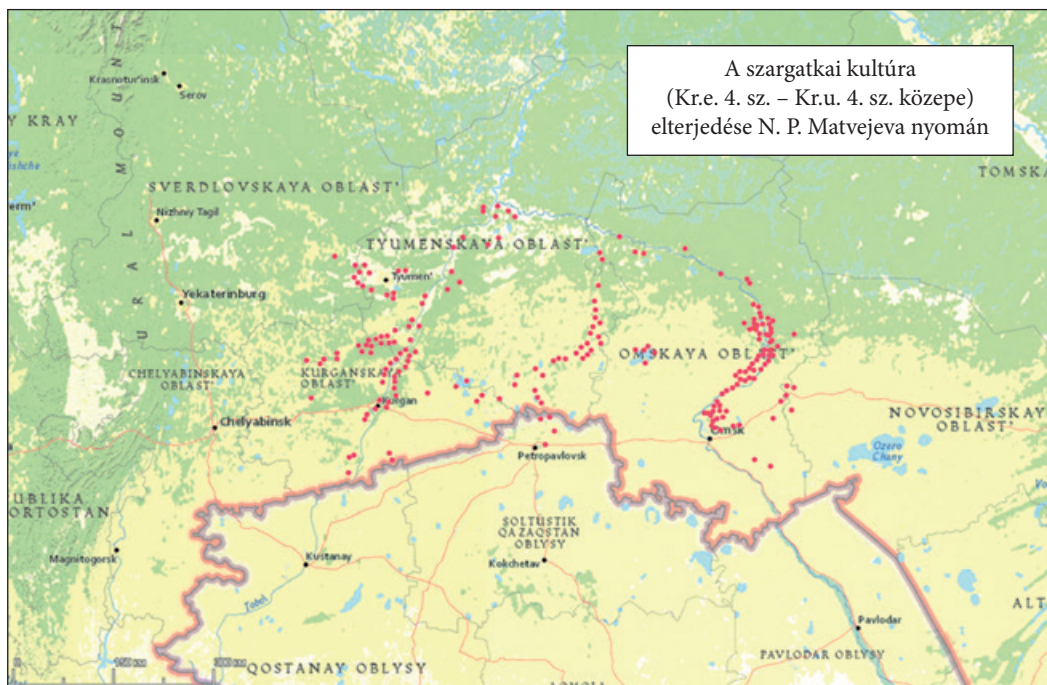
⁶ FODOR 1975; 2015; IVANOV 1999; ERDÉLYI 2008

⁷ FODOR 2009

⁸ FODOR 1975; LANGÓ 2007; TÜRK 2012; 2012a

1

2

1. kép 1: A korai magyar történelem földrajzi és időrendi kereteinek összefoglalása az 1960–70-es évek régészeti eredményei alapján (FODOR 2009); 2: A szargatkai kultúra (Kr. e. 4. század – Kr. u. 4. század) elterjedése (MATVEJEVA 2000, puc. 2.).

rendelkező (9. kép) kelet-európai régészeti előzményei (3. kép 1; 4. kép; 5. kép; 8. kép) a 9. századi leletanyagban.⁹ A keleti kapcsolatokat mutató tárgytipusok száma a honfoglalás kori régészeti kutatásban napjainkra jócskán megnőtt (3. kép 1; 4. kép 2; 5. kép), köszönhetően elsősorban a kelet-európai kora középkori régészeti hagyaték jobb megismerésének.¹⁰

Érdekes megfigyelés, hogy a Volga–Káma–Dél-Urál térség, valamint a Dnyeper–Dnyeszter régió kora középkori magyar jellegű lelettipusainál egyre nagyobb az átfedés, sőt egyre több, közvetlenül keleti eredetű lelet mutatható ki a Szubbotci-típusú lelőhelyek térségében (vö. 3. kép 1; 6. kép). A keleti kapcsolatok a Kárpát-medencében is fennmaradtak egészen a 10. század derekáig. A korabeli Közép-Keletig és Közép-Ázsiáig kiterjedő kereskedelmi kapcsolatokat a dirhemleletek mellett a vetülékkompozit vászonkötésű (taqueté façonné) selyemtípus kelet-magyarországi feltűnése (is) igazolta.¹¹ Az elsőként a huszti kincsben kimutatott volgai bolgár dirhemutánszatok pedig a honfoglalók Volga–Káma vidéki 10. századi kapcsolatait támasztották alá.¹²

A régészeti leletek nyomán még az egykori szomszédokkal való kapcsolatok kölcsönössége is egyértelműen kimutatható. Főleg Etelköz térségében, ahol a szláv nyelvű népek, különösen az erdős sztyepp északi határvidékén lakó szeverjánok lelőhelyein találunk gyakran szubbotci eredetű importleleteket és viszont (4. kép 1; 6. kép). A honfoglalók anyagi műveltségének lenyomata szinte valamennyi egykori szomszédjuknál kimutatható.¹³

A honfoglaló hagyaték természettudományos módszerekkel történő kutatása (például pontosabb időrend, genetikai kapcsolatok) minőségi ugrást és jelentős információbővítést eredményezett napjainkra. A több laborban is ellenőrzött radiokarbon kormeghatározásokkal eddig közel tucatnyi olyan honfoglaló sírt tudtunk elkülöníteni, ahol az eltemetettek valószínűsíthetően még a honfoglalás időpontja előtt, a korábbi szállásterületen születtek, de már a Kárpát-medencében hunytak el.¹⁴ Ezekről a síroktól, vagyis a ténylegesen hont foglалók csontanyagának vizsgálatától számos további eredményt remélhetünk a minden szempontból összetett 10. századi Kárpát-medencei népesség eurázsiai hátterét illetően.¹⁵ Ehhez a kelet-európai régió(k) teljes, jól összegyűjtött, helyi leletösszefüggéseivel együtt értékelt és biztos időrendi alapokon nyugvó régészeti adatbázisára van szükség (2. kép 1; 3. kép 1).¹⁶ A Kárpát-medence honfoglalás kori hagyatékát pedig a bővülő keleti leletek fényében folyamatosan újra kell értékelnünk.¹⁷ A keleti analógiák megítélése és „használhatósága” szempontjából hangsúlyoznunk kell, hogy azok egyes hazai vélekedésekkel szemben nem önmagukban álló szórványleletek, vagy csupán az egykori társadalmi elitet jellemző gazdag sírokból származó egyedi leletpárhuzamok. A keleti lelőhelyeken (például Szlobodzeja) a tájolás, illetve rítus alapján odasorolt (a radiokarbon kormeghatározás és az archogenetikai vizsgálatok által megerősített), melléklet nélküli temetkezések ugyanúgy megtalálhatók, mint a Kárpát-medence 10. századi temetőiben.

A Kárpát-medence területéről egyre több és több honfoglaláskori sír anyagát dolgozzák fel bioarcheológiai módszerekkel. A folyamatosan fejlődő technológiai háttér lehetőséget biztosít arra, hogy a csontokban rejlő genetikai anyagot egyre részletesebben, egyre nagyobb mélységben vizsgálhassuk. Az archeogeneikai vizsgálatok eredményeinek köszönhetően (9. kép) ma már több, mint 450 honfoglalás kori személy anyai leszármazási vonalát ismerjük és az apai vonalak vizsgálata is folyamatosan zajlik. A legtöbb vizsgált markernek geográfiai jellemzői is vannak: a népességben de-

⁹ ERDÉLYI 1977; 2008; TÜRK 2013; TÜRK et al. 2015; TÜRK 2016; TÜRK-FÜREDI 2019

¹⁰ TÜRK 2014; TÜRK et al. 2014

¹¹ BERTA et al. 2018

¹² KOVÁCS 2005

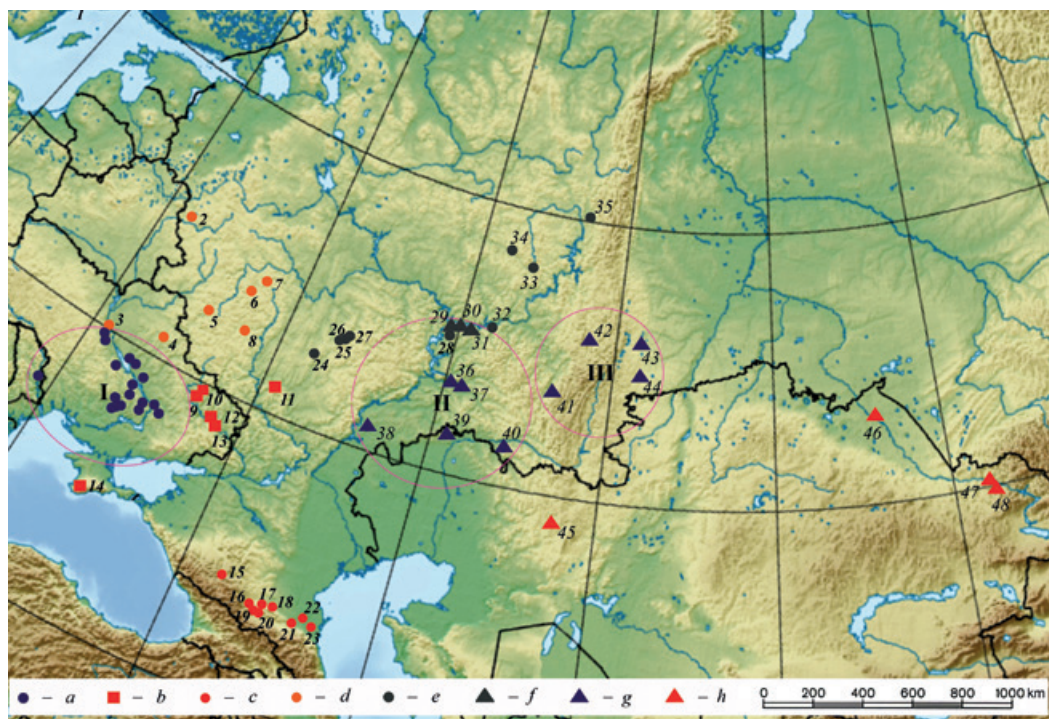
¹³ KOVÁCS 2003; KOMAR 2018, 238–239.; TÜRK–LANGÓ 2020

¹⁴ TÜRK et al. 2015

¹⁵ CSÖSZ et al. 2013; SZEIFERT et al. 2018; 2019; CSÁKY et al. 2020

¹⁶ ERDÉLYI 2008; KOMAR 2018

¹⁷ RÉVÉSZ 1998

1

2

2. kép 1: A Szubbotci-horizont leleteivel párhuzamot mutató tárgyak elterjedése (KOMAR 2018, 106. kép); 2: A korai magyarok vándorlásának állomásai (KOMAR 2018, 108. kép).

A MAGYARSÁG VÁNDORLÁSA A 9. SZÁZADBAN

1

2

3. kép 1: A honfoglalás kori hagyaték
keleti, Urál-vidéki kapcsolatrendszere
a Geszteréd-Ujelti-típusú övveretek és
a bimetál csiholók elterjedése kapcsán;
2: Néhány magyar típusú lelőhely a
Fekete-tenger északnyugati előterében
(KVITNYICKIJ et al. 2020a, p. 1.).

tektált genetikai komponensek eredői térben és időben különböző földrajzi területekre vezethetők vissza.¹⁸ Mindemellett a Volga–Urál régió régészeti, történeti szempontból a korai magyarokhoz köthető lelőhelyeiről is közel 200 személy genetikai profilját ismerjük már. Közülük több szoros kapcsolatot mutat a Kárpát-medence honfoglaló népességével, azt bizonyítva, hogy a két távoli régió között genetikai kapcsolat állt fenn. Ez a tény történeti konzekvenciákkal bír, sőt magyarázatra szorul. A bioarcheológiai eredmények együttese olyan adathalmaz, amelyet a szakemberek a régészeti, történeti és nyelvészeti magyarázatokkal együtt tartanak értelmezhetőnek.¹⁹ A magyar őstörténeti minta esetében pedig azért is kell körültekintően eljárunk, mert a genetikai eredmények földrajzilag és időrendileg is relevanciát mutatnak a magyar őstörténet számos régészeti, történetileg és nyelvészetileg egyaránt feltételezett helyszínével.

A régészeti migrációkutatásban az elmúlt évtizedben előtérbe került a természettudományos vizsgálatok egy új vonulata, az úgynevezett stabil izotópos módszer. A feltárt síroknál a tápláléklánc révén az ételekből és a vízből, továbbá a légkörből az emberi szervezetbe került stroncium és oxigén ($^{87}\text{Sr}/^{86}\text{Sr}$ and $\delta^{18}\text{O}$) stabil izotópainak aránya vizsgálható. A gyermekkorban a fogzománcba beépült nyomelemek arányát a felnőtt egyén csontjában, illetve az előkerülési hely talajában megfigyelhetővel összehasonlítva kiderül, hogy az illető az adott területen született-e. A földrajzilag eltérő mintázatok alapján pedig számos esetben megjeleníthetővé vált a vizsgált személyek mozgása, új területre költözése.²⁰ A honfoglaló magyarok esetében említett korai radiokarbon adatok alapján érdemes lesz a jövőben a Szubbotci-típusú leletek és a korai honfoglalás kori leletanyag ilyen jellegű összehasonlító vizsgálatát elvégezni.

Etelköz és a Szubbotci-típusú leletkör

Míg korábban a keleti régészeti párhuzamok hiányára panaszkodtunk, addig ma azt látjuk, hogy az Urál és a Kárpátok közötti régió hagyatékában már jól kirajzolódnak olyan lelőhelycsoportok, melyek egyszerre mutatnak kapcsolatot a Kárpát-medence 10. századi, illetve a Volga–Urál régió kora középkori hagyatékával (2. kép 1).²¹ A Moldovai Köztársaság és a Dnyeszter Menti Moldáv Köztársaság területén, tehát a Dnyeszter-vidéken ilyen a Szlobodzeja, Glinoje, Plavnyi és Frumusica lelőhelycsoport (3. kép 2; 4. kép 1);²² Ukrajnában pedig a Dnyeper középső folyása mentén elhelyezkedő lelőhelyek (Szubbotci, Katyerinovka, Korobcsino stb.) (4. kép 1). A kutatásban ezeket a névadó Ingul menti lelőhely nyomán Szubbotci-típusú lelőhelyeknek, időrendi értelemben pedig Szubbotci régészeti horizontnak hívjuk (2. kép).²³

A többségében 2007–2011 között Ukrajnában²⁴ előkerült „magyar jellegű” új leletek nyomán az utóbbi években Moldovában is megtízszereződött a hasonló síregyüttesek száma (4. kép 1). Az ide sorolt temetkezésekre összefoglalóan (bár lelőhelyenként eltérő mértékben) jellemzőek az elhunytak lábánál részlegesen elhelyezett lovak, a halotti maszkok, illetve szemfedőlemezek, az aranyozott ezüst, gyakran pálcátagos szegélydíszű, növényi mintás (öv)veretek. A fémtárgyak között további jellegzetességek a palmettadíszes szablyaszerelések, a fémveretes késtokok, valamint a kazáriai eredetű ezüstsészék és tálak, amelyek aranyozott háttere többnyire poncolással díszített. Meglepő ugyanakkor a szomszédos szaltovói kultúrkör (Kazár Kaganátus, vö. 12–14. kép) leletpárhuzamainak csekély aránya, miközben a térben és időben távolabbi, Volga–Dél-Urál vidéki kapcsolatot mutató leletek markánsan kirajzolódnak a Szubbotci leletkörben,²⁵ sőt a Dnyeszter és az Al-Duna

¹⁸ KIVISILD 2015

¹⁹ Az archeogenetikai tájékozáásban Szeifert Beának (BTK Archeogenomikai Intézet) mondok köszönetet.

²⁰ SJÖGREN–PRICE–KRISTIANSEN 2016

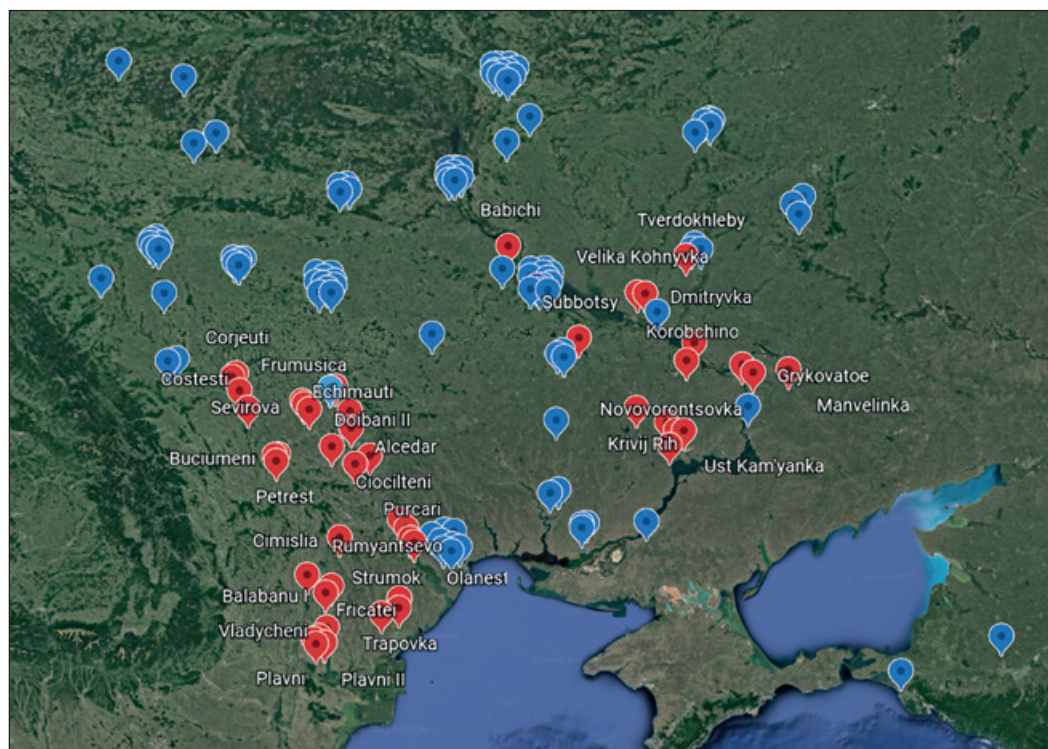
²¹ LIFANOV 2005; SZTASENKOV 2009; KOMAR 2011

²² SCSEBBAKOVA et al. 2008; TYELNOV 2018; SINICA et al. 2019; KVVITNYICKIJ et al. 2021

²³ BOKIJ–PLETNYOVA 1989; KOMAR 2011; 2013; 2018

²⁴ SZUPRUNYENKO–MAJEVSZKA 2007

²⁵ TÜRK 2010; KOMAR 2018

4. kép 1: A Szubbotsi-típusú lelőhelyek (piros) és a hasonló jellegű fémkeresős szórványleletek (kék) a tágabb régióban (Sánta Zsombor gyűjtése és térképe); 2: Rozettás és rozettás jellegű veretek elterjedése a fémkeresős szórványleletek nyomán Kelet-Európában (Sánta Zsombor gyűjtése és térképe).

között még a Dnyeper-vidékhez képest is archaikusabb vonásokkal. A Szubbotci-leletkör, illetve a honfoglalók hagyatékában a szaltovói térség kulturális hatása főként — és szinte kizárólag — a presztízstárgyakon és a fegyvereken figyelhető meg. Ugyanakkor az etelközi magyarok műveltsége — ha csekély mértékben is —, de szomszédként hatással volt a Kazár Kaganátus népességének kultúrájára (például ezüsthasznalet, a „keleti ezüstök” mintakincs-elemeinek feltűnése).²⁶ A Kazár Kaganátus és 9. századi nyugati szomszédainak, vagyis a magyarok elődeinek török/kazár kapcsolatai régészetileg a szaltovói Levédia (1. kép 1), illetve a kaukázusi magyar őshaza (15. kép 4) hipotézisei nélkül is értelmezhetők.

Fontos hangsúlyozni azt is, hogy a Szubbotci-típusú lelőhelyek ugyanúgy magukba foglalnak melléklet nélküli, vagy szerény melléklettel rendelkező sírokat, mint a honfoglalás kori hagyaték. A szlobodzejai temető összesen 26 kora középkori (magyar jellegű) sírjából 12 melléklet nélküli, vagy régészetileg szegényes volt,²⁷ de ugyanolyan tájolással, temetkezési szokásokkal, és összefüggő, soros, csoportos elrendezésben figyelték meg azokat. A hasonló archeogenetikai eredmények nyomán egyértelmű, hogy egy temető összetartozó sírjairól van szó.²⁸ A Szubbotci-leletkör időrendjét több laborban is elvégzett radiokarbon vizsgálatok pontosították, de megerősítve a hagyományos régészeti kronológiát, vagyis nagy biztonsággal a 9. század második felére keltezhetjük (7. kép).²⁹ A leletanyagban tükröződnek a szomszédos, elsősorban az északi, szláv, illetve a déli, krími–bizánci területekkel létrejött kapcsolatok — főként import kerámialeletek alapján —, melyekről az írott források is megemlékeznek. A névadó lelőhely egyik sírjából pedig 9. századi Kárpát-medencei lelet, egy másodlagosan felhasznált morva díszgomb került elő arról a területről, ahol az írott források szerint a magyarok hadserege már a 895-ös honfoglalási év előtt megfordult. A szubbotci tárgyi hagyaték jellege tehát kifejezetten összhangban áll azzal a képpel, melyet az írott források tükröznek a magyarok 9. századi elődeiről (6. kép).³⁰ A fenti jellemzők alapján a Szubbotci régészeti lelethorizont igen nagy valószínűséggel rajzolja ki az írásos forrásokból ismert Etelköz területét.

A Dnyeszter vidékével kapcsolatban egy érdekes történeti/régészeti koncepciót is publikáltak, mely szerint ez a terület a 940-es évekig magyar érdekszféra volt és magyar kulturális befolyás alatt maradt.³¹ Érvként a két helyi szláv törzs Kijevtől való függetlenségét, továbbá a Rusz, valamint besenyő leletek 925–940-es évek előtti Dnyeszter-vidéki hiányát hozták fel. A honfoglalás kori hagyaték közvetlen keleti kapcsolatrendszere a 10. század közepéig kimutatható,³² tehát az elképzelés megalapozottnak látszik.

A beköltözés kapcsán a Kárpátok hágóinak használata ügyében egészen a legutóbbi időig nem rendelkezünk régészeti információkkal. Ez a helyzet most számos fémkeresős szórványlelet feltűnésével megváltozni látszik és komoly régészeti kutatási hiányosságok pótlását követeli meg.³³ A hágóhasználat összefüggésben és az etelközi leletek kapcsán a honfoglalók erdélyi átvonulása és Erdély korai, avagy kései megszállásának kérdése már régóta szerepel a magyar és a nemzetközi kutatás homlokterében.³⁴ Ez természetszerűleg érinti a korai magyar történelem régészeti kutatását is.³⁵ Régészeti szempontból az utóbbi évek jelentős ukrainai és moldáviai magyar őstörténeti eredményeinek fényében kell áttekintenünk a kérdést, mely során a Szubbotci-típusú leletkör (Dnyeper–Déli Bug–Dnyeszter–Prut–Szeret–Al-Duna) elkülönítésével a Kárpátokat megelőző etelközi

²⁶ KOMAR 2018, 252.

²⁷ KOMAR 2018, 96.

²⁸ SCSERBAKOVA et al. 2008, рис. 1.

²⁹ TÜRK 2010, 5. kép; KOMAR 2018, 239–248.

³⁰ TÓTH 1998; ZIMONYI 1996; ORMOS 2015

³¹ RJABCEVA–RABINOVICS 2007; LANGÓ 2017; RJABCEVA–RABINOVICS 2018

³² FODOR 2010; KOMAR 2018, 254–255.

³³ A hágóhasználat és a beköltözés kérdésének újabb kutatásában fontos új elemzés: SUDÁR 2018a.

³⁴ BÓNA 1986; GÁLL 2013; RÉVÉSZ 2013; 2020, 77–100.

³⁵ RÉVÉSZ 2021

5. kép: A Szubbotci-típusú lelőhelyek anyagával rokon fémkeresős szórványleletek Ukrajna területén, megyék szerinti eloszlásban (1), valamint az egykori Etelköz északi határzónájának térségében (2), Cserkasszi megye területén (Sánta Zsombor gyűjtése és térképei).

6. kép: A Szubbotci-típusú lelőhelyeken előforduló 9. századi import kerámialeletek a Volga (1–3) és a szláv nyelvű népek területéről (4–5), valamint a Krím-félszigetről (6–7).

szállásterület régészetileg is igazolhatóvá vált.³⁶ Ez azért fontos, mert a Keleti- és Déli-Kárpátok hágóit feltételezeten átvonulásra használó etelközi magyarok elsőként Erdélyt érinthették, így ott Szubbotci-típusú leletek feltűnését joggal várhatnánk.

A régióból származó új eredmények között említhetjük a kijevei Rusz anyagi kultúrájára gyakorolt varég hatás mellett a déli régióban az erdős sztyeppi nomád hatás kimutatását.³⁷ A kijevei Rusz régészetileg egyébként erőteljesen jelen van nemcsak a honfoglaló anyagban,³⁸ hanem a Kárpátok hágóinak külső oldalán feltárt magyar jellegű leletek esetében is.³⁹ Ez utóbbiakkal kapcsolatban alá kell húznunk, hogy a magyar kutatás korábban a katonai kíséret (druzsina) temetőiből emelt ki magyar jellegű leleteket (például Krylosz) és azokat leletkörnyezetükből kiragadva, önállóan értékelte. Ez a módszer szakmailag ma már elfogadhatatlan. A Szubbotci-horizontban világosan kitapinthatók a Volga–Urál vidéki jellegzetességek, míg a Przemyśl-típusú lelőhelyek esetében hiányoznak. Összefoglalóan úgy vélem, hogy a hágók külső oldalán található magyar jellegű leletek őstörténeti megítélése revízióra szorul. Több jel utal arra, hogy a Kárpátok külső pereme mentén feltűnő magyar jellegű lelőhelyek esetében a megtelepedés hátterében az állt, hogy a magyar harcosok rusz zsoldba léptek.

Levédia, a kazárok és a szaltovói régészeti kultúrkör kérdése

Térben és időben tovább haladva kelet felé Etelköz után a Levédia néven ismert szállásterület lokalizálásának kérdésébe ütközünk. A Don–Szeverszkij–Donyec-vidéken — ahová Levédiát a hazai kutatásban többnyire helyezték (1. kép 1) — nincs régészeti nyoma egy olyan népességnek, amely valamikor a Kr. u. 6–8. század során az Urál vidékéről költözött volna oda, majd a 9. század közepén nyugatabbra vándorolt. Az is megállapítható, hogy a Szubbotci-leletkör és a honfoglalás kori hagyatékok egyaránt csekély kapcsolatot mutat a szaltovói régészeti kultúrkörrel, mely a Don–Szeverszkij–Donyec-vidékére jellemző a 8–10. században.⁴⁰ Ez utóbbit korábban a teljes egykori Kazár Kaganátus (10. kép; 12. kép; 14. kép) hagyatékeként értékelték, és ennek kapcsán a kazá-

³⁶ KOMAR 2008; 2011; 2018

³⁷ KHAMAYKO 2009

³⁸ KOVÁCS 2003

³⁹ FODOR 1994; ZÁGORHIDI CZIGÁNY 2019

⁴⁰ RÉVÉSZ 1998; TÜRK 2013a

rokka kapcsolatot tartó magyarok levéiai szállásterületének régészeti lenyomataként értelmezte a korábbi kutatás.⁴¹

Emlékeztetnünk kell, hogy a hazai szakemberek a szaltovói kultúra meghatározását, illetve annak a magyarok elődjére gyakorolt hatását már korábban is igen különbözően ítélték meg.⁴² Ez a régészeti műveltség, amelyet igen jelentős belső eltérései miatt régóta úgynevezett geográfiai variánsokra osztottak,⁴³ ma már nem tartható egységes régészeti kultúrának. A két névadó lelőhelyen megfigyelt régészeti anyag elterjedése alapján ugyanis csak az úgynevezett alán vagy erdős sztyeppi variáns (11. kép 1) írható le a kultúrára korábban használt terminológiával (Szaltovo-majaki kultúra).⁴⁴ A földrajzi variánsai (14. kép) esetében valójában pusztán néhány rokon vonást mutató, egykorú, de önálló régészeti kultúrákról beszélhetünk.⁴⁵ A fenti szempontok miatt találkozunk a „szaltovói időszak” vagy „szaltovói kultúrkör”, „szaltovói történeti-régészeti egység” terminusokkal azoknál az orosz és ukrán kutatóknál is, akik a kazárok vezető és kultúrateremtő szerepét egyébként nem vitatják.⁴⁶

A magyar törzseknek a Kazár Birodalom területén (10–14. kép) való többszáz éves tartózkodását a tárgyi hagyatéak újabb elemzése is nem támasztja alá (2. kép 1). A szaltovóinak vélt párhuzamok egy részéről egyértelműen kimutatható, hogy vagy nem szaltovói eredetűek (például a lassúkorongon készült bikónikus cserépbográcsok),⁴⁷ vagy olyan tárgytipusok, amelyek a szaltovói kultúrával szomszédos területeken is előfordulnak, mint importárak vagy helyi utánzatok⁴⁸ (például öv- és lőszerszámveretek).⁴⁹ Így tehát a korai magyarok szaltovói jellegű tárgytipusokkal a Kazár Kaganátus szomszédságában megtelepedve is megismerkedhettek.

A fenti megállapítások különösen annak fényében fontosak, hogy Kelet-Európa kora középkori régészeti keretrendszere napjainkra már teljes egészében kialakult. Időrendi és (nép)történeti finomítások természetesen lesznek még, de a magyar őstörténeti kutatásban még ma is helyenként kitapintható olyan jellegű várakozás, mely szerint Ukrajna és Dél-Oroszország területén egy „komplett nép” régészeti hagyatéka lapul még közöletlenül múzeumi raktárakban, napjainkra már irreálisá vált (vö. 14. kép). A kialakult régészeti kereteket a nyelvészeti-történeti koncepciók megfogalmazásánál⁵⁰ — véleményem szerint — mindenképp érdemes figyelembe venni, főleg az új természettudományos vizsgálatok kiegészítése nyomán.

A tárgyalt régióban a magyarság európai megjelenésének időrendje kapcsán merült fel kronológiai támpontként (842 előtti magyar beköltözés) a Sarkel-probléma.⁵¹ A kazár területen 838-ban bizánci segítséggel épült, és a történeti forrásban Sarkelként nevezett vár bizonyosan azonosítható a Don-balparti cimljanszki erőddel (12. kép 2). Ezt az építményben megnyilvánuló bizánci metrikus adatok és az erőd alaprajza nyomán bizonyították.⁵² Határvárként való értelmezése azonban nem helytálló, hiszen a Kazár Kaganátus belső területén feküdt (12. kép; 14. kép), amelyet az utóbbi évek új kelet-ukrajnai kazár kori lelőhelyei (14. kép) egyértelműen alátámasztanak. Így még kevesebb érv szól amellett az elképzelés mellett, hogy határvédelmi okokból a magyarok ellen készült volna.

⁴¹ TÜRK 2010

⁴² FETICH 1933; BÁLINT 1975; FODOR 1977; BÁLINT 1989; RÉVÉSZ 1998; TÜRK 2010; KOMAR 2018

⁴³ PLETNYOVA 1967; 1981; 1999

⁴⁴ AFANASZJEV 1987; 2001

⁴⁵ IVANOV 2002; FLJOROVA-FLJOROV 2000; KOLODA 2011

⁴⁶ KOMAR 1999

⁴⁷ TAKÁCS 2005; LOPAN 2007

⁴⁸ Az orosz szakirodalomban gyakran nevezik ezeket a leleteket „pseudo-szaltovói”, vagy „szaltoid” típusoknak, vö. KOMAR 2004.

⁴⁹ Vö. volincevói kultúra, vagy az úgynevezett ősmordvin temetők esetében lásd: IVANOV 1952; VORONYINA 2007; ZELENKOVA et al. 2018.

⁵⁰ KLIMA 2014

⁵¹ POLGÁR 2001

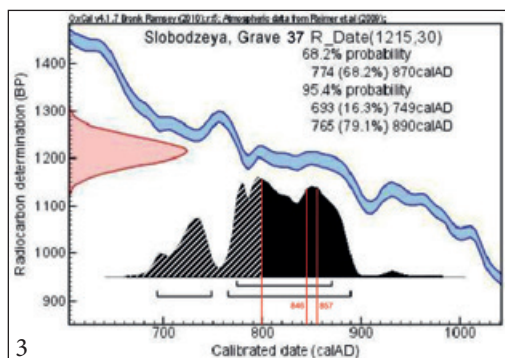
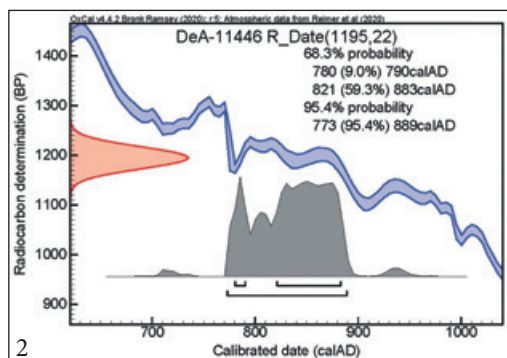
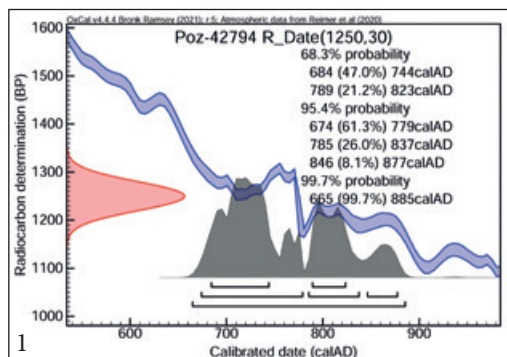
⁵² AFANASZJEV 2009

Manapság a néhány kilométeres körben elhelyezkedő három cimljanszki erődöt, illetve a hozzájuk közvetlenül kapcsolódó Szokolovszkaja Balka-típusú (13. kép) temetőket a kazárok „fővárosaként”, a kaganátuson belüli központi kazár szállásterületként értelmezi a kutatás (12. kép 2; 4. kép).

Hangsúlyozni kell azonban, hogy a fenti adatok nem a kazár–magyar kapcsolatok írott forrásokban világosan megőrzött tényét tagadják, pusztán a szaltovói/Don vidéki Levédia-lokalizáció zsákutcájára⁵³ mutatnak rá. Erre korábban már több kelet-európai régész is felhívta a magyar kutatás figyelmét. Az említett kapcsolatok tehát egymás szomszédságában is kialakulhattak. Valószínűleg maga a Volgán való átkelés sem valósulhatott meg a kazárok szövetsége/engedélye nélkül. Ez további támpont lehet ahhoz a feltevéshez, hogy a kazár–magyar kapcsolatok (és más ötörök–magyar nyelvi kapcsolatok) kezdeti szintere a Volga-vidék balparti területeire is lokalizálható. Az anyagi kultúrát vizsgálva tehát azt tapasztaljuk, hogy a Kárpát-medence 10., illetve az etelközi régió 9. századi leletei a Kazár Kaganátus helyett jóval szorosabb kapcsolatot mutatnak a Volga–Dél-Urál vidék 8–9. (valamint 10.) századi leleteivel.

Régészetileg ma minden érv amellett szól, hogy Levédiát a Volgától keletre lokalizáljuk, és ez az elképzelés a De administrando imperio (DAI) adataival is összeegyeztethető.⁵⁴ A Don menti Levédia-konceptió nyelvészeti szempontból sem szerencsés. Ott ugyanis elsősorban nem török nyelvű népek, hanem a Kaukázus északi előteréből (11. kép 2) a 8. század közepén határvédelmi feladatokkal nagy tömegben északra telepített (11. kép 1) iráni típusú nyelvet beszélő alán lakosság élt.

Az alán népesség nyelvcsereje, török nyelvűvé válása csak a magyar kutatásban merült fel,⁵⁵ (nyelvészeti) bizonyítékok nélkül. Ez a népesség a kazár hatalom bukása után a 10. század végén visszaköltözött a Kaukázus északi előterébe, bár némileg keletebbre, mint ahonnan őseik a 730-as évek végén elindultak. Régészeti feltárásokból ma már több tízezres nagyságrendben ismerünk az alánokra jellemző kamrasírokat a mai Harkivtól Luhanskig, illetve Voronyezsig terjedő régióban. Ezt a leletkört nevezzük szaltovo-majaki régészeti kultúrának (11. kép 1;

7. kép: Néhány Szubbotci-típusú temetkezés kalibrált radiokarbon kormeghatározási eredménye. 1: Szlobodzeja 36. sír; 2: Szlobodzeja 18. sír; 3: Szlobodzeja 37. sír.

⁵³ KOMAR 2018, 84–88.

⁵⁴ KESZI 2017; KOMAR 2018

⁵⁵ FODOR 1992

8. kép: A honfoglalás kori hagyaték veret típusainak (1–23) analógiái az Urál-vidéki ujelgi temetőben (24–46).

14. kép). Népességének a velük nyugatról közvetlenül szomszédos 9. századi etelközi magyarokkal való kapcsolatait már megbízhatóan feltárta a régészet, és ez további támpontként szolgálhat az alán jövevényszavak esetében is.⁵⁶ Érdekes adat ugyanakkor, hogy a szaltovói területeken a 9. század derekán közel tucatnyi nagy sírszámú temető használata szakadt meg. Ez a jelenség a kabaroknak a magyarsághoz való csatlakozása szempontjából nyújthat érdemi kutatási irányt.

Szintén az utóbbi pár év régészeti eredménye, hogy a Kaukázus északnyugati előteréből — vagy feltehetően onnan — származó szórványleletek között jellegükben kifejezetten honfoglalás kori fémleletek kerültek elő⁵⁷ 9–10. századi környezetben. Az időközben megindult terepi kutatások remélhetőleg tisztázni fogják a korábbi kétes provenienciájú tárgyak tényleges eredetét is. E tárgyakat jelenleg elsősorban a szomszédos Szubbotci-leletkör, illetve poszt-Szubbotci régészeti horizontok hatásával magyarázhatjuk. Ezek a leletek azonban időrendjükől fakadóan nem bizonyítják a kazár időszak előtti magyar megtelepedést a Kaukázusban vagy az Azovi-tenger mentén.

A honfoglalás kori hagyatékek keleti kapcsolatrendszerét vizsgálva az elmúlt években számos tárgytipus kaukázusi analógiájára derült fény, melyek között első helyen a textilleleteket, selymeket említhetjük. Ez a megfigyelés arra utal, hogy a Selyemút észak-kaukázusi alán régiójának 8–10. századi leleteit mind megalapozottabban vehetjük számításba (viselet)történeti párhuzamként is a honfoglalás kori hagyatékek esetében.

A magyarok elődeinek észak-kaukázusi megtelepedését illetően (vö. Kubány-vidéki őshaza hipotézise: 15. kép 4) bizonyítékként merültek még fel korábban nyelvészeti oldalról a gyakran hivatkozott „természetföldrajzi rekonstrukciók.”⁵⁸ Közismert, hogy Dél-Oroszország régészeti lelőhelyeinek archeobotanikai publikációi ma már szép számmal állnak rendelkezésre, ami különösen igaz a Kaukázus északi előterére.⁵⁹ Ezek az eredmények, adatok azonban nem köszönnek vissza az említett „természetföldrajzi rekonstrukciókat” (15. kép 1–3) bemutató turkológiai nyelvészeti munkákban, pedig azok az ótörök jövevényszavak átvételének kérdése kapcsán a magyar őstörténet időrendi és földrajzi megrajzolására vállalkoznak (15. kép 4). A friss régészeti eredmények helyett (14. kép) még az 1950–60-as évek pollenvizsgálatainak elterjedési térképeire támaszkodnak (15. kép 1–3), ráadásul olyanokra, amelyek a regionális történeti kutatásokban értékelhetetlenül kis felbontásúak.⁶⁰ A *gyertyán, kőris, bükk és éger* fanevek kapcsán pedig érdemes pusztán csak az Urál-régió és Délnyugat-Szibéria pollen- és növényföldrajzi vizsgálataival kapcsolatos friss szakirodalmat⁶¹ áttekinteni, mielőtt kizárólagosan a Don-Kubány folyók vidékét jelölnénk meg középkori elterjedésükkel kapcsolatban.

A Kaukázus északi előterében a Don-Kubány régióban a 7–9. század időszakában aligha voltak bolgár-magyar etnikumközi kapcsolatok, mivel itt sem onogurokat, sem pedig a Volga–Urál térségéből oda beköltözött (magyar?) népesség nyomát nem mutatta ki a kelet-európai régészeti kutatás.⁶² A Kazár Kaganátusban a Zlivki régészeti horizont köthető a bolgárokhoz, a Don-Szeverszkij Donyec középső folyása mentén. Ha a fentebb tárgyalt „Don-kubáni őshaza” elterjedési térképén (15. kép 4) megvizsgáljuk az 5. század végétől a 7. század utolsó harmada előtti időszak lelőhelyeit, akkor egyrészt azt tapasztaljuk, hogy a jelölt terület nagyobb része lakatlan, régészeti hagyatékok onnan jelenleg egyáltalán nem ismerünk (vö. 10. kép; 14. kép).⁶³ Másrészt a megtelepült területekről ismert temetkezések száma még napjainkban sem haladja meg a 120-at, a kelet-európai mércével

⁵⁶ AKSZJONOV 2001; KOMAR 2018

⁵⁷ LEZSÁK 2019

⁵⁸ RÓNA-TAS 1996; 2004; 2005; ZIMONYI 2014, 85–86.

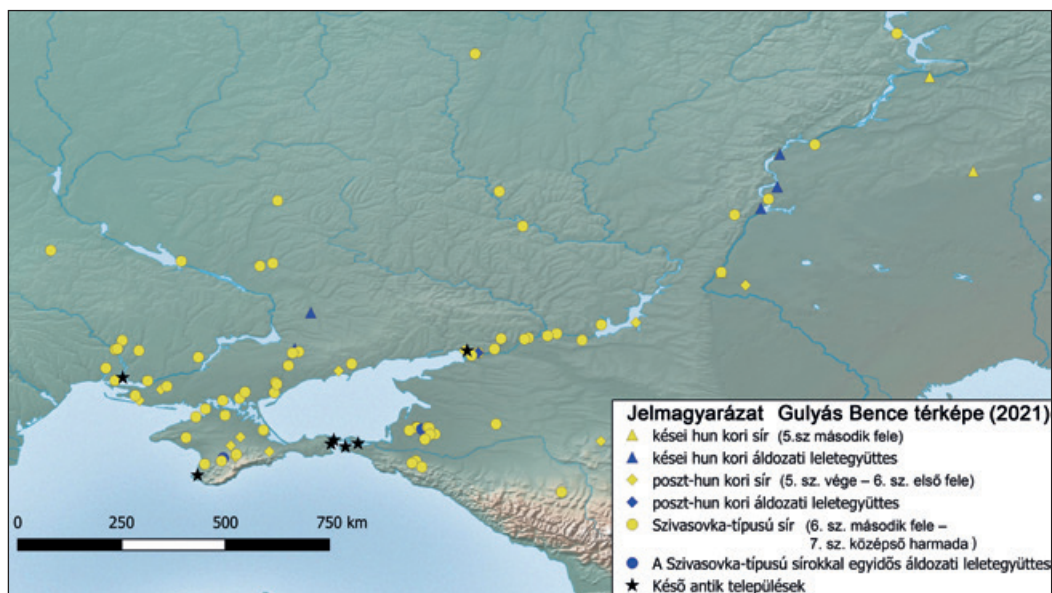
⁵⁹ KOROBOV 2019

⁶⁰ Vö. NEJSTADT 1957; CSAPODY-CSAPODY-ROTT 1966.

⁶¹ RYABOGINA et al. 2008; SZERGUSOVA 2013; ZHILICH et al. 2017

⁶² FODOR 2006; KOMAR 2018

⁶³ GULYÁS 2021. A települések Kelet-Európában eleve szinte mindenhol a folyóvölgyekhez, illetve a tengerparti részhez kapcsolódnak.

10. kép: A Don–Kubány-vidék és a Fekete-tenger északi előterének régészeti lelőhelyei (5. század második fele – 7. század második fele) (GULYÁS 2021, 3. kép nyomán).

igen intenzívnek mondható kutatás mellett. A régió 5–7. századi településtörténetében fel sem merült ezen síroknak a magyarok elődeivel való azonosítása. Vita arról folyik, hogy a bolgárok, vagy a kazárok emlékeiről van-e szó, például a Szivasovka-horizont esetében.⁶⁴ A Don–kubányi őshaza elterjedési térképének északi fele pedig a Don alsó folyásánál (Don–Szal–Manyics folyók) ismert Szokolovszkaja Balka-horizont egy részét fedi (13. kép). Ezt a belső-ázsiai eredetű temetkezési szokásokkal és gazdag bizánci importleletekkel jellemezhető leletkört már 1983 óta a kazárok hagyatékával azonosítja többnyire a kelet-európai régészeti kutatás.⁶⁵

Az őstörténeti szakirodalomban számos olyan nyelvészeti megállapítást találunk, amelyek elavult régészeti és történeti adatokon alapulnak. A Szubbotci régészeti leletkör időrendileg sem lehet a honfoglalókról Etelközben leszakadt és helyben maradt népesség⁶⁶ hagyatéka. Ezt az eddig elvégzett radiokarbon kormeghatározások is egyértelműen kizárják. A volgai bolgárokat (14. kép; 20. kép 1) létrehozó alapnépesség 160 évig tartó vándorlásának tézisé⁶⁷ a kérdésben szakértőnek számító régészek döntő többsége soha nem fogadta el.⁶⁸ A Káma menti első szaltovói eredetű leletek sem a Volga vidéki bolgár népesség feltűnésének legkorábbi időpontját jelölik ki. Azt ugyanis a Bolsije Tarhani 8. század közepétől keltezhető temetője, valamint a szamarai Volga-könyökben az 1980-as években kimutatott, szintén kazáriai eredetű Novinki-leletkör keltezi.⁶⁹ A török nyelvű népek volgai feltűnésének 9–10. század elejére javasolt időpontja tehát aligha tartható.⁷⁰ Ez akkor is megállja a

⁶⁴ A bolgárok 8. század előtti tamanyi megtelepedése ellen érvelt Viktor Ny. Cshaidze (CSHAIDZE 2012). A kérdésről legutóbb magyar nyelven összefoglalóan (10. kép), friss adatgyűjtés nyomán lásd: GULYÁS 2021.

⁶⁵ SZEMJONOV 1983

⁶⁶ AGYAGÁSI-DÉKÁNY 2019, 49.

⁶⁷ AGYAGÁSI-DÉKÁNY 2019, 48.

⁶⁸ KAZAKOV 1992, 323–324.

⁶⁹ KAZAKOV 2007

⁷⁰ Magyar szempontból irreleváns, hogy a korai volgai bolgárok mikor érték el a Kámát, mivel a magyarok a biztosan kazáriai eredetű, és igen nagy valószínűséggel török nyelvű népcsoportokkal előbb nem a Kámánál, hanem délebbre, már a szamarai Volga-könyök vidékén találkozhattak.

helyét, ha a Kazár Kaganátus keleti területéről, határáról — az igen jól kutatott nyugatival (14. kép) ellentétben — szinte semmit nem tudunk régészetileg. A Hopjor folyótól keletre nem folytatódnak a kazár kori lelőhelyek, a Volga alsó folyásának vidékén pedig nem pusztán Etíl nyomait nem találjuk, hanem a teljes régió kazár kori hagyatékát sem.

Az őtörök jövevényszavak történeti háttérének vizsgálata⁷¹ kapcsán összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a hagyományos koncepciót a modern kelet-európai történeti-régészeti eredményeket és kronológiai adatokat figyelembe véve alaposan át kellene gondolni. A több ütemben, lassan végbement korai magyar vándorlás feltételezése esetében (mely teljes egészében nélkülözi a régészeti és történeti támpontokat) nyelvészeti oldalról megfontolást érdemelnek az etimológiai mellett immár a szociolingvisztikai kutatások is.⁷² Ezek arra mutattak rá, hogy a jövevényszavak háttérében meghúzódó kétnyelvűség megfelelően intenzív kapcsolatok esetén sokkal rövidebb, akár egy-két generáció alatt is kialakulhat.⁷³

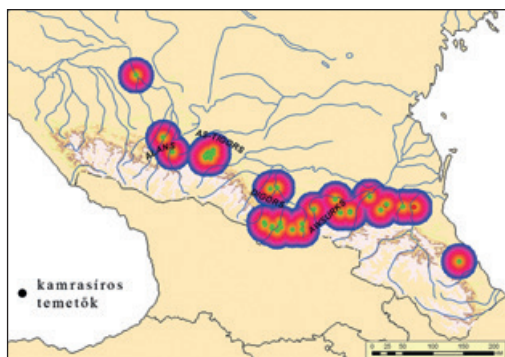
A Volga–Dél-Urál vidék

A Középső-Volga vidékén — elsősorban a mai Szamara város környékén — a Volga bal partjáról ismerünk néhány ígéretes lelőhelyet. A temetkezésekben feltárt jellegzetes fémanyag mellett a Dél-Urál keleti előterére jellemző telepkerámia gyakori előfordulását kell hangsúlyoznunk, amely ráadásul több hullámban, visszatérően tűnik fel a késő hun kortól kezdődően.⁷⁴ A szamarai mikrorégió egyébként a Volgán való átkelés helyének meghatározása szempontjából is jelentőséggel bír. A legújabb leletek alapján Szamarától keleti irányban, a Szamara folyó völgyét lesz érdemes még kutatni, Orenburg irányába.⁷⁵

Mint fentebb láttuk, a Novinki-típusú régészeti hagyaték közvetlen szomszédsága a magyar jellegű leletekkel megalapozottan veti fel Volga–Dél-Urál vidéki őtörök–magyar nyelvi kapcsolatok lehetőségét a 8–9. századtól. Amennyiben Levédiát történeti realitásként kezeljük, úgy annak a Volgától keletre való lokalizálása a régészet oldaláról alátámaszthatónak látszik (2. kép 2). A De

1

2

11. kép 1: Az alánok vándorlásai a 8. század közepén a Kaukázus északi előteréből (AFANASZJEV 2001, puc. 1); 2: Az 5. század második felétől a 8. század első feléig keltezhető kamrasíros temetők elterjedési területének összevetése az alán törzsek C. Zuckerman által rekonstruált elhelyezkedésével (KOROBov 2018, puc. 9.).

⁷¹ KLIMA 2014

⁷² Vö. SÁNDOR 2014; 2021.

⁷³ Az uralisztika területén számos példát és hasznos kutatást ismerünk erre, például a szamojédok esetében: SZEVERÉNYI-WAGNER-NAGY 2011.

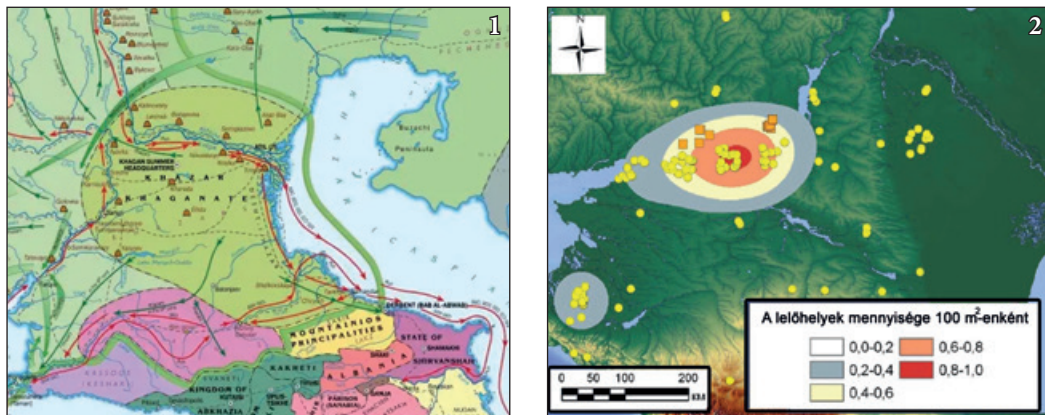
⁷⁴ SZTASENKOV 2009; 2020

⁷⁵ Hasonlóan lásd: BOTALOV 2013; 2017.

administrando imperio (DAI) néven ismert bizánci forrás besenyőkről szóló fejezeteit elemezve erre jutott legutóbb Keszi Tamás is.⁷⁶ A rejtélyes levédiai *Hidmasz* folyó Kámával való etimológiai összekapcsolása szintén a Volgától keletre elhelyezkedő Levédia koncepcióját látszik megerősíteni,⁷⁷ illetve Sudár Balázs elemzése a *Hudūd al-‘Ālam*-ról szintén elképzelhetőnek tart egy ilyen lehetőséget.⁷⁸ A Káma-völgyében ma már nagy mennyiségben ismerünk bizánci, illetve kazáriai importtárgyakat, sőt azok helyi utánzatait is,⁷⁹ melyek minden bizonnyal a (prém)kereskedelem eredményei.

A Volga–Káma-vidék „magyar jellegű” leletanyaga, valamint az Urál nyugati előterében a nyevolinói kultúra 9. századi eleji hirtelen eltűnésének a magyarokkal való összekapcsolása⁸⁰ még további kutatások tárgya kell, hogy legyen. A kusnarenkovói és karajakupovói emléktárgyak az utóbbi évtizedekben Tatár föld területén⁸¹ nem bővült, Baskíriában azonban számos új, ide sorolható emlék vált ismertté a Káma folyó Perm alatti erdős sztyeppi régiójában.⁸² Az elmúlt évek legkiemelkedőbb magyar vonatkozású leletei azonban egyértelműen az úgynevezett nagy uráli átjárónál, annak keleti oldalán az urálintúli mikrorégióból váltak ismertté (Szinyeglazovo, Ujelgi).⁸³ Meg kell említeni ugyanakkor, hogy a magyarok, illetve más ugor nyelvű népesség Uráltól nyugatra Baskíriában,⁸⁴ vagy a Káma-völgyében⁸⁵ való kora középkori megtelepedésének elméletét komoly helyi kritikák is érték.⁸⁶

Új kutatási iránynak tekinthetjük a régészeti szakirodalomban a kelet-európai besenyő, illetve gyakran összefoglalóan csak „késői nomádok” nevezett leletkör magyar szempontú revízióját is. Az első példákat ehhez volgográdi régészek hozták legutóbb a Dél-Urál térségéből,⁸⁷ míg Etelköz kapcsán moldáv régészek szintén hangsúlyozták ennek fontosságát.⁸⁸

12. kép: A Kazár Kaganátus a történeti rekonstrukciók (1) és a régészeti lelőhelyek (2) tükrében (RAHMANALIJEV 2009; AFANASZJEV 2016, puc. 8.).

⁷⁶ KESZI 2017. A szerző hivatkozik arra, hogy ez a gondolat már Vékony Gábornál is felmerült.

⁷⁷ KOMAR 2018, 20–21.

⁷⁸ SUDÁR 2018

⁷⁹ BELAVIN–KRISZOVA 2021

⁸⁰ IVANOV 1999; BELAVIN–IVANOV–KRILASZOVA 2009

⁸¹ HALIKOVA 1973; 1976; 1978

⁸² Ez utóbbi régióból újabban egy szórványként előkerült keleti jellegű, ám helyi készítésű tarsolylemez vált ismertté, lásd: BELAVIN–KRILASZOVA 2011.

⁸³ BOTALOV et al. 2011; GRUDOSKO et al. 2018

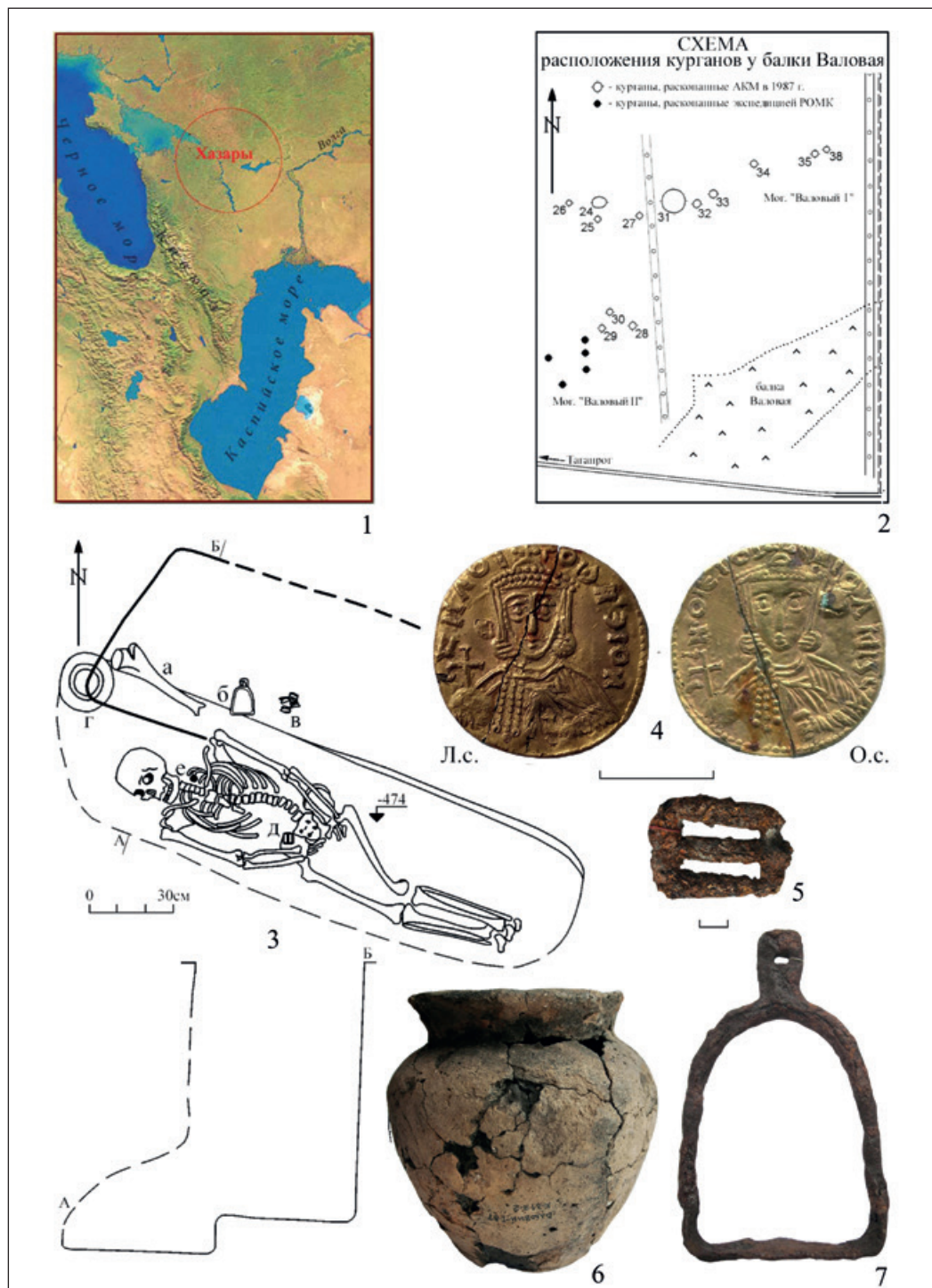
⁸⁴ MAZSITOV 1977; 2013

⁸⁵ BELAVIN–IVANOV–KRILASZOVA 2013

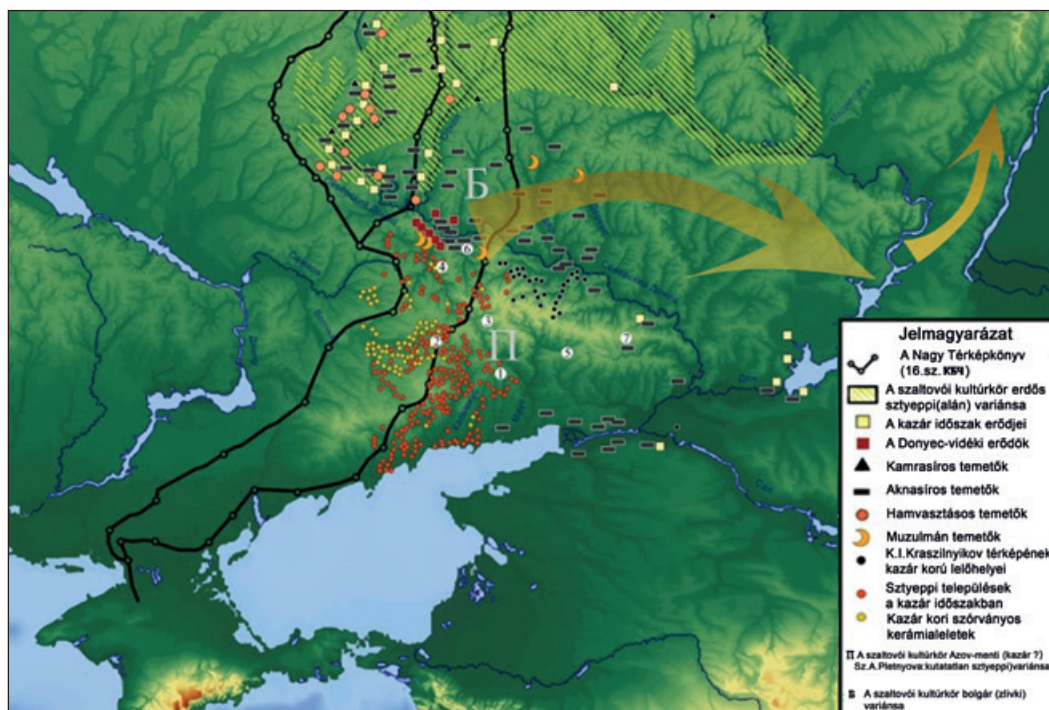
⁸⁶ GOLDINA 2013

⁸⁷ KRUGLOV 2019

⁸⁸ KVITNYICKIJ et al. 2020; 2020a

13. kép 1: A kazárok elhelyezkedése a Kazár Kaganátuson belül (AFANASZJEV 2009, 40.); 2–7: A Szokolovszkaja balka régészeti horizontot jellegzetes leletei (Valovij I. temető, 31. kurgán 2. sír, KRUGLOV-PARUSZIMOV 2020, puc. 1–2. nyomán).

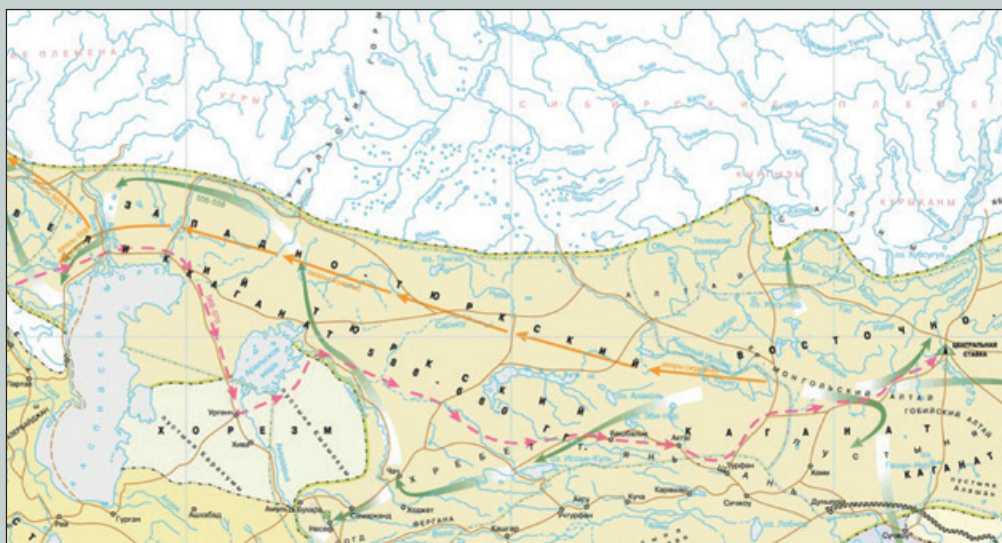

14. kép: Régészeti lelőhelyek (8. század vége – 10. század első fele) a Kazár Kaganátus területén (KRAVCSENKO 2020, puc. 218. nyomán).

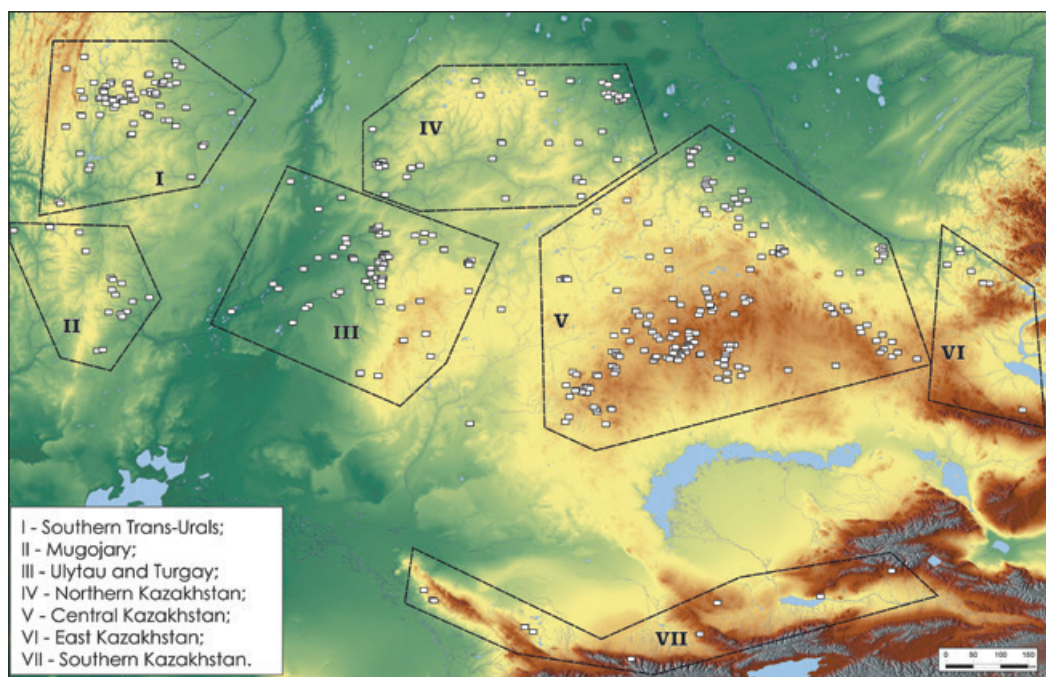
A Volga–Urál vidékéről kiinduló elvándorlás okát és pontos idejét ma még nem ismerjük. A magyarok elődeinek a Volgától nyugatra történő 5–8. századi feltűnése kapcsán azonban az eddig publikált elképzelések csupán a kelet-európai régészeti eredményeket teljes egészében figyelmen kívül hagyó „víziók” voltak.⁸⁹ A történeti szakirodalomban már korábban feltételezett, úgynevezett első besenyő háború akár logikus felvetés lehet. A régészeti hagyatékot vizsgálva azt látjuk, hogy az Urál keleti előterében a 9. század folyamán megjelenő keleti eredetű Szrosztki kultúra leletei egészen a Káma–Bjelaja folyókig kimutathatók. A Dél-Urál vidéki Szrosztki-jellegű leletek feltűnését legutóbb Olekszij V. Komar az írott források adataira is hivatkozva a betelepülő baskírokhoz kötötte.⁹⁰ Mindkét lehetőségben közös azonban, hogy az elmozdulás valamilyen politikai-katonai konfliktus hatására következhetett be. Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy a 9. század elejénél nem korábbi volgai átkeléssel számolhatunk (kazár szövetségben), amint ezt a szovjet-orosz, illetve ukrán kutatás korábban is feltételezte. Kelet-, illetve Délkelet-Európában a 6. századtól a 8. század végéig terjedő időszakban sehol nem tűnik fel uráli eredetű régészeti leletanyag (2. kép 1). Ugyanakkor az uráli eredetű leletanyag világosan megfigyelhető a Dnyeszter–Dnyeper térségben a szláv nyelvű népek hagyatékának kontrasztjaként a 9. század derekán megjelenő Szubbotci régészeti horizont hagyatékában. A korábbi elméletekhez képest későbbre datálendő volgai átkelés lehet a legkézenfekvőbb magyarázata annak, hogy Kelet-Európában a magyarok elődeiről nincs 836-nál korábbra keltezhető (biztos) írott forrás.

⁸⁹ Olekszij V. Komar mutatott rá, hogy habár bizonyos temetkezési szokások (északnyugat–délkeleti tájolás, lábhoz tett ló-bőrös temetkezés — már az 5. század végén megjelentek a régióban, de ezek sosem együtt, egy temetkezés kontextusában fordulnak elő (KOMAR 2018, 78–83.). Gulyás Bence friss elemzésével kiegészítve egyértelműen elmondható, hogy korai magyar csoportok Fekete-tenger-vidéki jelenléte az 5–7. században régészetileg továbbra is kizárható (GULYÁS 2021).

⁹⁰ KOMAR 2018, 254.

1

2

16. kép 1: Az Első Türk Kaganátus (6. század – 7. század első fele) (RAHMANALIJEV 2009); 2: Az úgynevezett „bajszos kurgánok” kultúrájának elterjedése és csoportjai (4–7. század) (GRUDOSKO 2020).

17. kép: 8. századi népmozgások és régészeti kultúrák, lelőhelyek az eurázsiai sztyepp keleti részén (RAHMANALIJEV 2009).

Itt kell utalnunk egyúttal arra is, hogy a vizsgált területeken (Volga–Káma-vidék, az Urál nyugati előtere, Urálontúl) ebben az időszakban jelen ismereteink szerint hiba lenne a később ismert politikai-társadalmi keretekben gondolkodni, mivel nem voltak fix határokkal rendelkező politikai formációk, amint arra Szergej G. Botalov és Dmitrij A. Sztaszenkov régészeti elemzéseinek eredményei is utaltak. Ez lehet a magyarázat a lazább megtelepedésre, a gyakoribb vándorlásra utaló jelekre, például a szamarai Volga-vidéken a késő hunkortól kezdődően több hullámban visszatérő uráli eredetű népesség megtelepedésére, majd eltűnésére.⁹³

Újabban több kutató is érvelt az Urált déli irányból megkerülő, az Urál-folyó völgye mentén végbement vándorlás mellett, melynek végpontja közvetlenül a Középső-Volga-vidék lehetett (2. kép 2). Időrendileg is új koncepció körvonalazódott az átkelés időpontjára: a 6. század közepe helyett a 9. század legeleje.⁹⁴ Ebben a kérdésben komoly előrelépést csak az Urál keleti és nyugati előterében ismert kora középkori régészeti kultúrák új, a korábbinál pontosabb időrendi szinkronja nyújthat (17. kép; 18. kép 1).⁹⁵

Nyelvészeti szempontból mindkét kronológiai elképzelés esetén felmerül egy érdekes lehetőség. Nevezetesen az, hogy bár az ugor nyelvi egység Kr. e. 1200–500 körül felbomlott, a magyarok elődei még további 1500–2000 évet éltek a proto-obiugorok (közvetlen?) szomszédságában (17–19. kép). Az areális kapcsolatok kulturális háttere régészetileg például az ujelgi temető tajgai eredetű kerámialeletei esetében adatolhatónak tűnik.⁹⁶

A Tobol–Irtis–Isim–Ob folyók térségében feltételezett és a legújabb régészeti eredmények fényében továbbra is ide lokalizált⁹⁷ délnyugat-szibériai magyar őshaza (1. kép 1; 2. kép 2) esetében a magyar nyelv őtörök jövevényszavait illetően is felmerülnek nyelvészetileg megfontolásra érdemes

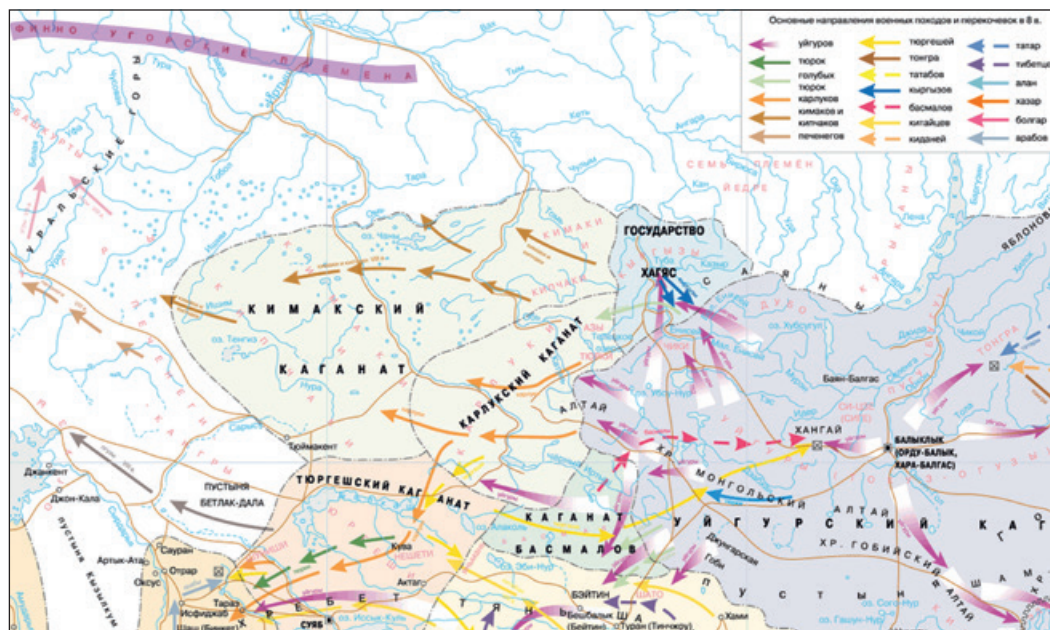
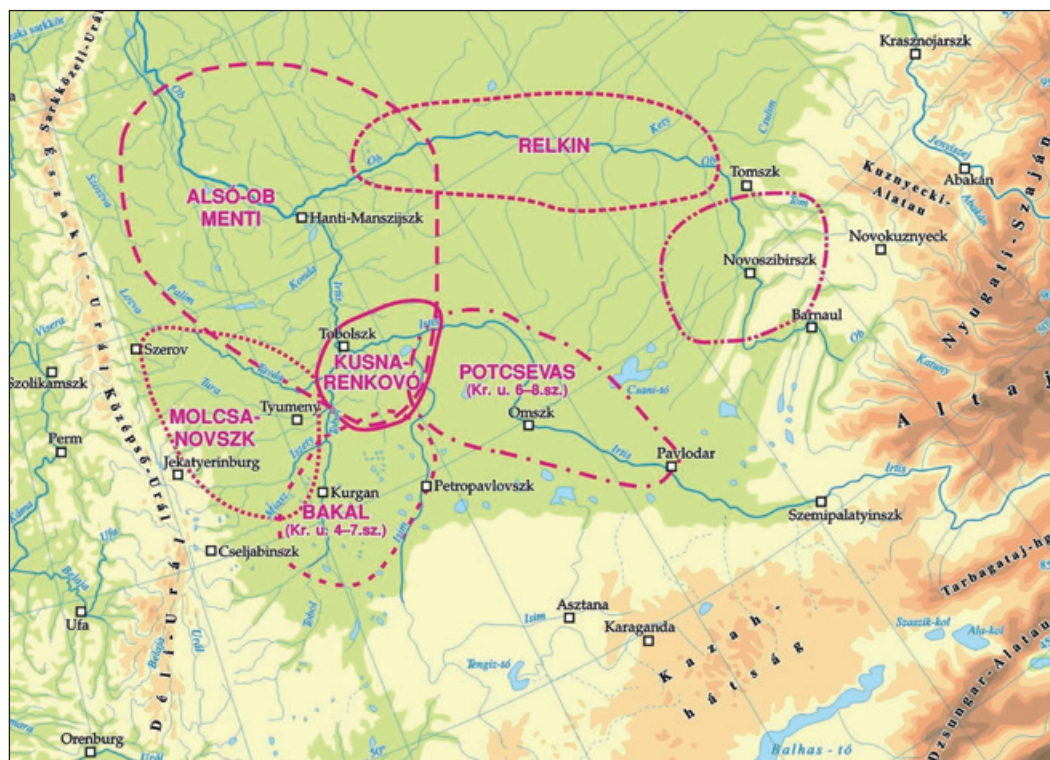
⁹³ SZTASENKOV 2020

⁹⁴ KOMAR 2018; MATVEJEVA 1993; 2000; 2019

⁹⁵ MATVEJEVA 2019

⁹⁶ BOTALOV 2017

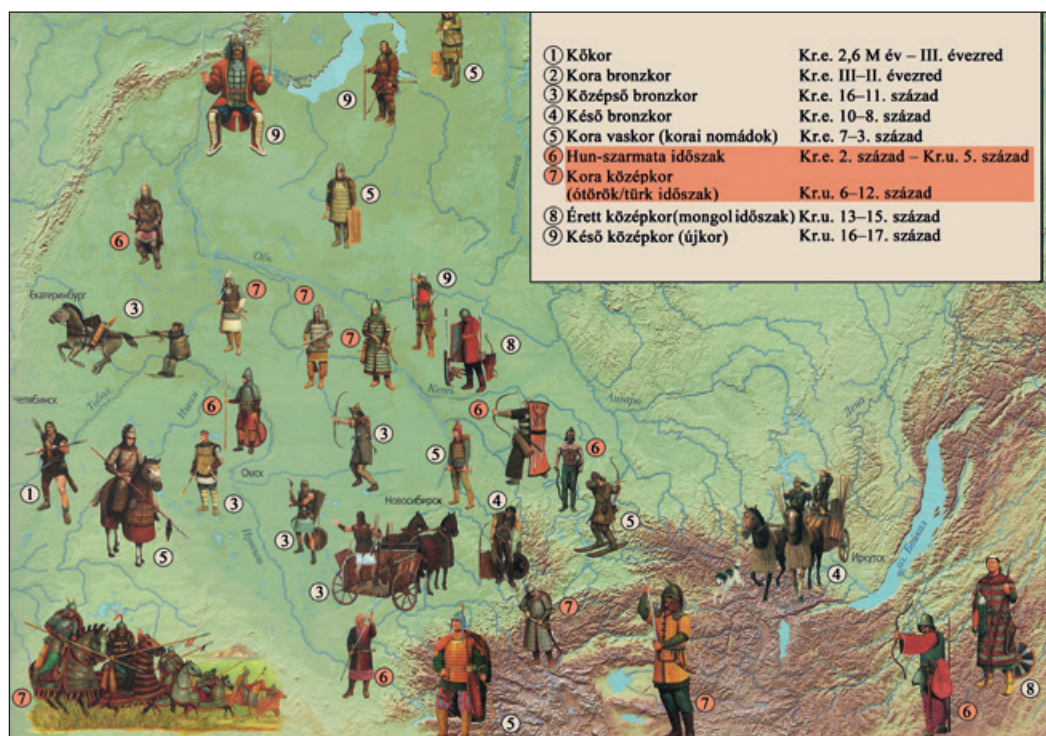
⁹⁷ MATEVEJEVA 2019; ZELENKOV 2019; MATVEJEVA et al. 2021

18. kép 1: Kora középkori régészeti kultúrák (4–8. század) Délnyugat-Szibériában (A. Sz. Zelenkov koncepciója nyomán készítette Nagy B.); 2: Az eurázsiai sztyepp keleti része a Második Türk Kaganátus (8. század) idején (RAHMANALIJEV 2009).

szempontok. Szibéria déli (erdős)sztyeppi régiójában már a késő hun kortól török nyelvű nomád népek beköltözésével számol a régészet (19. kép). Novoszibirszk körzetében ez az 5–6. századra datálható, nyugatabbra Tyumen térségében a 4–6. századi népvándorlaskort követi szintén ugyanez az ótörök/türk korszak a 7–8. században (17–19. kép). A Dél-Urálban is ismert Kr. u. 4–7. századi úgynevezett „bajszos kurgánok” régészeti horizontjának elterjedése azt mutatja (16. kép 2), hogy a mai Kazahsztán és Nyugat-Mongólia területe egy régészeti kultúrkörbe tartozott a Dél-Urál keleti előterével.⁹⁸ Egy ilyen régészeti egység elterjedéstörténeti hátterében egyértelműen az Első Türk Kaganátus hatása állhat (16. kép 1).

Összefoglalva azt látjuk, hogy török nyelvű népekre jellemző leletanyag mutatható ki nagy mennyiségben a magyar őshaza keleti és déli szomszédságában (16. kép 2; 18. kép 2). A honfoglaló régészeti hagyatékban (vö. Szrosztki kultúra hatása), valamint csontanyagból kimutatott néhány belső-ázsiai eredetű genetikai nyom⁹⁹ megalapozottan felveti, hogy a magyar nyelv őtörök jövevényszavainak átvétele már a nyugat-szibériai őshaza területén megkezdődhetett. A Dél-Uráltól keletre erre egyértelműen adott a történeti/régészeti kontextus, az ótörök-magyar nyelvi kapcsolatok itteni kezdetére orosz kutatók már korábban is felhívták a figyelmet.¹⁰⁰ Ismeretes, hogy a nyugati török nyelveket az 5–6. századot megelőzően egyértelműen a Volgától keletre fekvő térségből eredezteti a nyelvészet is. A kazárok nyugati türk eredetéhez pedig végképp nem fér kétség. Az időrendi kereteket illetően a magyarok őshazából való elköltözésének mind a korábbi, a 6. század második felére tett, mind pedig az újabban felmerült 9. század eleji kronológiája esetén reális lehetőségként számolhatunk az ótörök-magyar érintkezés nyugat-szibériai kezdetével (vö. 19. kép). Az

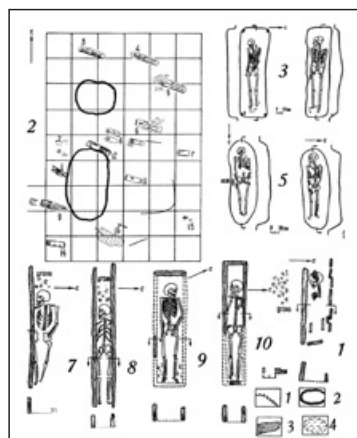

19. kép: A Baraba-sztyepp és Dél-Szibéria régészeti periodizációja (SZOLOVJEV 2003, 6–7.).

⁹⁸ GRUDOSKO 2020

⁹⁹ GERBER et al. 2019, 98.

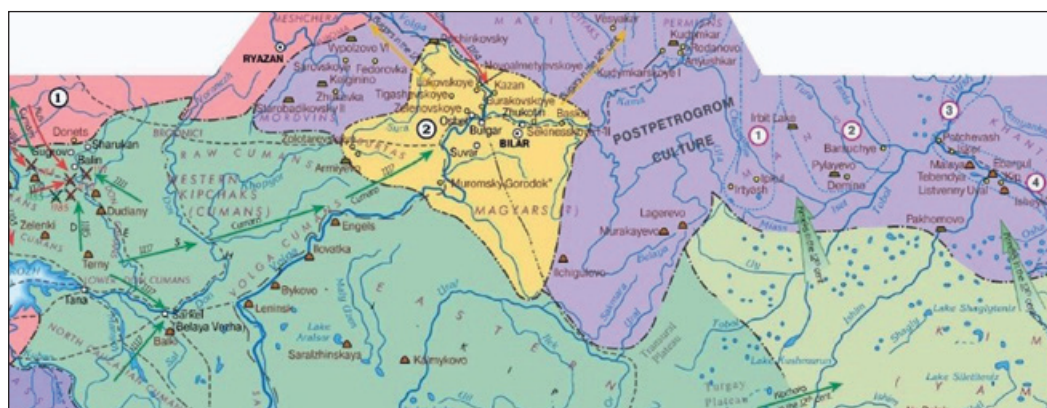
¹⁰⁰ BOTALOV 2013; 2017

20. kép 1: Volgai Bolgária (8-13. század) a történeti és régészeti források tükrében (ZIMONYI 2015, 68.); 2-3: A csijaleki régészeti műveltség (GARUSZTOVICS 1988 nyomán), mely részben a keleten maradt (Julianus-féle) magyarok hagyatéka.

1

2

3

21. kép: A keleten maradt (Julianus-féle) magyarok feltételezett elhelyezkedésének változása az írott források és a csijaliki régészeti műveltség nyomán az orosz szakirodalomban (RAHMANALIJEV 2009). 1: 11. század; 2: 12. század; 3: 13–14. század.

ötörök-magyar nyelvi kapcsolatoknak véleményem szerint így tehát több időrendi/földrajzi rétege lehetséges a dél-szibériai Baraba-sztyepptól a Középső–Volga vidéken át a Dnyeper–Dnyeszter menti kazár szomszédságig.

A honfoglalás kori hagyatékból kiinduló régészeti elemzéssel megközelítőleg a 4–6. századig tudunk visszanyúlni a korai magyar történelemben (2. kép 2; 7. kép; 18. kép 1), egészen az Urálon túl és Délnyugat-Szibéria kora középkoráig. A szargatkai kultúrkör (Kr. e. 4. – Kr. u. 4. század) végét (1. kép 2; 19. kép) ugyan nem keltezhetjük a 4. század második felénél későbbre, így a hagyományosan a magyarsághoz kötött kusnarenkovói kultúra 6. századi kezdete miatt jelentkező kronológiai űrt csak a késő szargatkai kerámiatradíciókat hordozó Bakalszkoje kultúra közbeiktatásával oldhatjuk fel (18. kép 1). Újabban több szibériai régész véleménye nyomán a Bakalszkoje kultúra helyett a Potcsevas és Molcsanovo kultúrák hagyatékának a magyarok elődeivel való összekapcsolása merült fel (17. kép; 18. kép 1).¹⁰¹

Összefoglalás

Az utóbbi másfél évtized fejleményei alapján megállapíthatjuk, hogy a korai magyar történelem régészeti kutatása jelentős előrelépést hozott mind mennyiségi, mind minőségi értelemben. A tárgyi hagyatékok komplex (természet)tudományos vizsgálata korábban remélni sem mert lehetőségeket tárt fel.¹⁰² Az etelközi régészeti leletek és lelőhelyek száma az elmúlt másfél évtizedben a korábban ismertek közel tízszeresére nőtt, a Volga–Dél–Urál vidékén pedig hozzávetőlegesen öt-hét százalékos növekedést mutat. Azonban még ezt is túlszárnyalóan növekedett a három magyarországi archeogenetikai labor és kutatócsoport által feldolgozott honfoglalás és kora Árpád-kori, illetve kelet-európai archaikus csontminták száma.

Az új őstörténeti eredményekről összefoglalóan elmondhatjuk, hogy a legtöbb tudományterület megállapítási szinkronba hozhatók. Talán soha nem volt még ekkora összhang a különböző forráscsoportok adatai között: így a honfoglalás kori hagyatékok keleti kapcsolatait ott találjuk, ahol más adatok alapján a nyelvészek és a történészek is valószínűsítik. Vitán felül áll, hogy a tárgyi hagyatékok elemzése jóval finomabb kronológiai felosztást tesz lehetővé, mint például a nyelvészeti, esetleg néprajzi adatok történeti megfeleltetése. A régészeti leleteknek (is) köszönhetően ma már tudjuk, hogy a kora középkori kelet-európai kereskedelem¹⁰³ és migráció sokkal intenzívebb volt, mint ahogy azt korábban a kutatás feltételezte.

A természettudományos vizsgálatok eredményei fokozottan hívják fel a korszak kutatóinak figyelmét arra, hogy csak helyesen megfogalmazott, világosan megválaszolható kérdéseket érdemes feltennünk munkánk során. A továbblépés kulcsa a magyar őstörténet modern régészeti kutatásánál — a szakadatlan forrásfeltárás mellett — manapság ebben rejlik.¹⁰⁴

¹⁰¹ ZELENKOV 2019

¹⁰² CSÖSZ et al. 2013; 2016; NEPARÁCZKI 2017; 2018; 2019; SZEIFER et al. 2018; 2019; POST et al. 2019; GERBER et al. 2019; CSÁKY et al. 2020; MAÁR et al. 2021

¹⁰³ POLGÁR 2020

¹⁰⁴ A tanulmány az Innovációs és Technológiai Minisztérium támogatásával megvalósuló Tématerületi Kiválósági Program: Magyarország és a Kelet kapcsolatának régészeti kutatása (Keleti Örökségünk PPKE Interdiszciplináris Történeti és Régészeti Kutatócsoport (TKP 2020-NKA-11), illetve az Árpád-ház Program (IV.2. Az Árpád-ház elődeinek keleti kapcsolatrendszere) projekt keretében készült.

Irodalom

- AFANASZJEV 1987 Афанасьев Г. Е.: *Население лесостепной зоны бассейна Среднего Дона (аланский вариант салтово-маяцкой культуры)*. Археологические открытия на новостройках 2. Москва, 1987.
- AFANASZJEV 2001 Афанасьев, Г. Е.: *Где же археологические свидетельства существования Хазарского государства?* Российская археология 2001:2 43–55.
- AFANASZJEV 2009 Афанасьев, Г. Е.: *К проблеме локализации Хазарии и Фурт-асии (о противоречии данных археологии и письменных источников)*. In: Международный конгресс средневековой археологии Евразийских степей. Конференция «Идель-Алтай: истоки евразийской цивилизации». Казань, 2009. 7–18.
- AFANASZJEV 2016 Афанасьев, Г. Е.: *О территории Хазарского каганата и хазарского „домена” в IX веке*. In: Дивногорский сборник 6. под ред.: А. З. Винникова. Воронеж, 2016. 41–72.
- AGYAGÁSI-DÉKÁNY 2019 Agyagási K. – Dékány É.: *Ótörök hatás a magyar osztályozószók kialakulásában*. In: Nyelv-mélet és kontaktológia 4. Szerk.: É. Kiss K. – Hegedűs A. – Pintér L. Budapest–Piliscsaba, 2019. 41–75.
- AKSZJONOV 2001 Аксёнов: В. С.: *Контакты венгров с аланами в IX веке — взаимороникновение культур*. In: Северный Кавказ и кочевой мир степей Евразии: V. Минаевские чтения по археологии, этнографии и краеведению Северного Кавказа. Ставрополь, 2001. 212–214.
- BÁLINT 1975 Bálint Cs.: *A szaltovó-majaki kultúra avar és magyar kapcsolatairól. — On the Avar and Hungarian relations of the Saltovo-Mayak culture*. Archaeologiai Értesítő 112 (1975) 52–63.
- BÁLINT 1989 Bálint, Cs.: *Die Archäologie der Steppe. Steppenvölker zwischen Volga und Donau vom 6. bis zum 10. Jahrhundert*. Wien–Köln, 1989.
- BÁLINT 1994 Bálint Cs.: *A 9. századi magyarság régészeti hagyatéka*. In: Honfoglalás és régészet. A Honfoglalásról sok szemmel 1. Szerk.: Kovács L. Budapest, 1994. 39–46.
- BELAVIN-IVANOV-KRILASZOVA 2009 Белавин, А. М. – Иванов, В. А. – Крыласова, Н. Б.: *Угры в Предуралья в древности и средние века*. Уфа, 2009.
- BELAVIN-IVANOV-KRILASZOVA 2013 Белавин, А. М. – Иванов, В. А. – Крыласова, Н. Б.: *Археологическое содержание и основные этапы формирования угорской ойкумены в Предуралье*. In: II-й Международный Мадыарский симпозиум: сборник научных трудов. Отв. ред.: Боталов, С. Г. – Иванова, Н. О. Челябинск, 2013. 167–173.
- BELAVIN-KRILASZOVA 2011 Belavin, A. M. – Krilaszoza, N. B.: *Tarsolylemez Perm környékéről. — A pouch plate from the Perm area*. Folia Archaeologica 54 (2011) 243–256.
- BELAVIN-KRISZOVA 2021 Белавин, А. М. – Крыласова, Н. Б.: *Взаимодействие населения Предуралья и носителей салтово-маяцкой археологической культуры. — Az Urál nyugati előterében élő kora középkori népek kapcsolatrendszere a szaltovó-majaki régészeti kultúra hordozóival*. In: „Hadak útján” A népvándorlaskor fiatal kutatóinak 29. konferenciája. Budapest, 2019. november 15–16. — 29th Conference of young scholars on the Migration Period. November 15–16th, 2019, Budapest. Főszerk.: Türk A. Szerk.: Jancsik B. – Sudár B. Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 24.1. – Magyar Őstörténeti Kutatócsoport Kiadványok 2.1. Budapest, 2021. 91–102.
- BERTA et al. 2018 Berta N. – Harangi F. – E. Nagy K. – Türk A.: *Újabb adatok a 10. századi textiletek kutatásához. Honfoglalás kori temető Derecske-Nagymező-dűlő lelőhelyről*. Magyar Régészet, Online Magazin, 2018 Ősz 10–17 / Hungarian Archaeology, E Journal, 2018 Autumn.
- BOKIJ-PLETNYOVA 1989 Bokij N. M. – Pletnyova Sz. A.: *Nomád harcos család 10. századi sírjai az Ingul folyó völgyében. — Gräber einer nomadischen Kriegerfamilie aus dem 10. Jh. im Ingul-Flußtal*. Archaeologiai Értesítő 116 (1989) 86–98.
- BOTALOV et al. 2011 Боталов, С. Г. – Лукиных, А. А. – Тидеман, Е. В.: *Погребальный комплекс могильника Уелги – новый средневековый памятник в Южном Зауралье*. Челябинский Гуманитарный Научный Журнал 2011:2 (15) 104–114.
- BOTALOV 2013 Боталов, С. Г.: *Некоторые аспекты уральской мадыарской проблемы*. In: II-й Международный Мадыарский симпозиум: сборник научных трудов. Отв. ред.: Боталов, С. Г. – Иванова, Н. О. Челябинск, 2013. 139–167.
- BOTALOV 2017 Боталов, С. Г.: *Погребальный комплекс Уелги и некоторые наблюдения на предмет угорского и мадыарского культурогенеза. — A Dél-Urál a 6–11. században. Észrevételek az ugor és a magyar népesség anyagi műveltségének kialakulásával kapcsolatban*. In: A népvándorlaskor fiatal kutatóinak XXIV. konferenciája Esztergom 2014. november 4–6. II. Főszerk.: Türk A. Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia No. 3.2. – Magyar Őstörténeti Témacsoport Kiadványok 3.2. Budapest–Esztergom, 2017. 267–334.

- BÓNA 1986 Bóna I.: *Daciától Erdőlvéig. A népvándorlás kora Erdélyben*, 271–896. In: Erdély története I. A kezdetektől 1606-ig. Főszerk.: Köpeczi B. Budapest, 1986. 203–234; 575–582.
- CSHAIDZE 2012 К вопросу о присутствии протоболгар на территории Таманского полуострова в конце VI — конце VII вв. и о «столице» Великой Булгарии — Фанагории. — To a question on presence of Protobulgarians in territory of Tamansky peninsula in the end of VI — the end of VII centuries and about “capital” of Great Bulgarias — Phanagorias. Дриновський збірник 5. Харків–Софія, 2012. 14–22.
- CSAPODY–CSAPODY–ROTT 1966 Csapody I. – Csapody V. – Rott F.: *Erdei fák és cserjék*. Budapest, 1966.
- CSÁKY et al. 2020 Csáky, V. – Gerber, D. – Szeifert, B. – Egyed, B. – Stégmár, B. – Botalov, S. G. – Grudochko, I. V. – Matveeva, N. P. – Zelenkov, A. S. – Slepstova, A. V. – Goldina, R. D. – Danich, A. V. – Mende, B. G. – Türk, A. – Szécsényi-Nagy, A.: *Early Medieval Genetic Data from Ural Region Evaluated in the Light of Archaeological Evidence of Ancient Hungarians*. Scientific Reports, 10. (2020) 19137. <https://doi.org/10.1038/s41598-020-75910-z>
- CSÓSZ et al. 2013 Csősz, A. – Langó, P. – Mende, B. G. – Türk, A.: *Археогенетические исследования на материалах Салтовской и древневенгерской культуры. Предварительный отчет и историография археологического вопроса*. In: II-й Международный Мадьярский симпозиум: сборник научных трудов. Отв. ред.: Боталов, С. Г. – Иванова, Н. О. Челябинск, 2013. 237–243.
- CSÓSZ et al. 2016 Csősz, A. – Szécsényi-Nagy, A. – Csákyová, V. – Langó, P. – Köhler, K. – Tömöry, Gy. – Nagy, M. – Mende B. G.: *Maternal Genetic Ancestry and Legacy of 10th Century AD Hungarians*. Scientific Reports 6, 33446 (2016). <https://doi.org/10.1038/srep33446>
- ERDÉLYI 1977 Erdélyi I.: *Az ősmagyarság régészeti emlékei Kelet-Európában*. In: Magyar Őstörténeti Tanulmányok. Szerk.: Bartha A. – Czeglédy K. – Róna-Tas A. Budapest, 1977. 65–77.
- ERDÉLYI 2008 Erdélyi I.: *Scythia Hungarica. A honfoglalás előtti magyarság régészeti emlékei*. Budapest, 2008.
- FETTICH 1933 Fettich N.: *A levéldiai magyarság a régészet megvilágításában*. Századok 67 (1933) 250–276, 369–399.
- FLJOROVA 2003 Флёрова, В. Е.: *A Róna-Tas. Hungarians and Europe in the Early Middle Ages: An Introduction to Early Hungarian History*. Budapest, 1999. 556 p., ill. (реп.). Российская археология 2003:1, 170–176.
- FLJOROVA–FLJOROV 2000 Флёрова, В. Е. – Флёров, В. С.: *Дажестанский вариант салтово-маяцкой культуры: правомерность выделения*. Крупновские чтения по археологии Северного Кавказа 21. Кисловодск, 2000. 137–141.
- FODOR 1975 Fodor I.: *Verecke híres útján. A magyar nép őstörténete és a honfoglalás*. Budapest, 1975.
- FODOR 1977 Fodor I.: *Bolgár-török jövevényszavaink és a régészet*. In: Magyar Őstörténeti Tanulmányok. Szerk.: Bartha A. – Czeglédy K. – Róna-Tas A. Budapest, 1977. 79–114.
- FODOR 1992 Fodor I.: *A magyarság születése*. Budapest, 1992.
- FODOR 1994 Fodor I.: *Leletek Magna Hungáriától Etelközig*. In: Honfoglalás és régészet. A honfoglalásról sok szemmel 1. Szerk.: Kovács L. Budapest, 1994. 47–65.
- FODOR 2006 Fodor I.: *A régészettudomány történetisége. A magyar őstörténet példáján*. — *Archäologie als historische Wissenschaft. Am Beispiel der ungarischen Urgeschichte*. Archaeológiai Értesítő 131 (2006) 89–114.
- FODOR 2009 Fodor I.: *Őstörténet és honfoglalás. Magyarország Története 1*. Budapest, 2009.
- FODOR 2010 Fodor I.: *Az őscseremisiz tarsolylemez*. In: Bereczki A. – Csepregi M. – Klima L. (szerk.): Ünnepi írások Bereczki Gábor tiszteletére. Úralisztikai Tanulmányok 19 (2010) 163–171.
- FODOR 2015 Фодор, И.: *Венгры: древняя история и обретение Родины*. Пермь, 2015.
- GARUSZTOVICS 1988 Гарустович, Г. Н.: *Об этнической принадлежности раннемусульманских памятников Западной и Центральной Башкирии*. In: Проблемы древних угров на Южном Урале. Уфа, 1988. 130–139.
- GÁLL 2013 Gáll E.: *Az Erdélyi-medence, a Partium és a Bánság 10–11. századi temetői. — 10th and 11th century burial sites, stray finds and treasures in the Transylvanian Basin, the Partium and the Banat*. Magyarország Honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 6. Szeged–Budapest, 2013.
- GERBER et al. 2019 Gerber D. – Csáky V. – Mende B. G. – Szeifert B. – Egyed B. – Türk A. – Szécsényi-Nagy A.: *Betekintés az Urál vidéki népségek első évezredbeli genetikai összetételére*. In: Hadak útján. A népvándorlaskor fiatal kutatóinak XXIX. konferenciája. Budapest, 2019. november 15–16. 29th Conference of young scholars on the Migration Period. November 15–16, 2019, Budapest. Absztraktkötet. Szerk.: Sudár B. – Türk A. Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 14. – Magyar Őstörténeti Témacsoport Kiadványok 7. Budapest, 2019. 97–99.
- GOLDINA 2013 Голдина, Р. Д.: *Некоторые замечания относительно формирования теории угорского присутствия в Предуралье в эпоху средневековья*. In: II-й Международный Мадьярский симпозиум: сборник научных трудов. Отв. ред.: Боталов, С. Г. – Иванова, Н. О. Челябинск, 2013. 89–109.

- GRUDOSKO et al. 2018 Грудочко, И. В. – Боталов, С. Г. – Газизова, С. Р. – Тюрк, А.: *Хронология могильника Уелги (сравнение радиоуглеродных и археологических датировок)*. In: «Древние и средневековые общества Евразии: перекресток культур», посвященный памяти видного ученого-археолога, профессора, академика Академии наук Республики Башкортостан, доктора исторических наук Нияза Абдулхаковича Мажитова. Отв. ред.: Уразова, А. И. Уфа, 2018. 78–84.
- GRUDOSKO 2020 Грудочко, И. В.: *Курганы с 'усами' Эпоха поздней древности и раннего средневековья урало-казахстанских степей (IV–VII вв. н. э.). — Kurgans with 'moustache'. The epoch of the late prehistory and Early Middle Ages of the Ural-Kazakhstan steppes (4th–7th AD)*. Ред.: Боталов, С. Г. – Türk, A. *Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia* 16. – Magyar Őstörténeti Tármacsopott Kiadványok 9. Budapest, 2020.
- GULYÁS 2021 Gulyás B.: *Kelet-Európa a hun kor utáni időszakban (5–7. század)*. — *Eastern Europe in the Post-Hunnic Period (5th–7th Centuries AD)*. *Magyar Tudomány* 182 (2021) S1, 64–74.
- HALIKOVA 1973 Halikova J. A.: *Volgai Bulgária és a X. századi Magyarország népessége etnikai rokonságának kérdéséhez*. *Hajdúsági Múzeum Évkönyve* 3 (1973) 21–33.
- HALIKOVA 1976 Halikova J. A.: *Ősmagyar temető a Káma mentén, Magna Hungaria kérdéséhez*. *Archaeologiai Értesítő* 103 (1976) 53–78.
- HALIKOVA 1978 Халикова, Е. А.: *Ещё раз о проблеме происхождения, венгров (в связи с дискуссией на IV Международном конгрессе финно-угроведов)*. *Советская археология* 1978:4, 294–304.
- IVANOV 1952 Иванов, П. И.: *Крюковско-Кузновский могильник*. Моршанск, 1952.
- IVANOV 1999 Иванов, В. А.: *Древние угры-мадьяры в Восточной Европе*. Уфа, 1999.
- IVANOV 2002 Иванов, А. А.: *К вопросу об этнокультурной характеристике захоронений в "курганах с ровиками" Нижнего Дона и Волжско-Донского междуречья*. In: Хазары Ред.: Петрухин, В. Я. – Федорчук, А. М. Москва, 2002. 36–38.
- KAZAKOV 1992 Казаков, Е. П.: *Культура ранней Волжской Болгарии*. Москва, 1992.
- KAZAKOV 2007 Казаков, Е. П.: *Волжские болгары, угры и финны в IX–XIV вв. проблемы взаимодействия*. Казань, 2007.
- KAZAKOV 2013 Казаков, Е. П.: *Мадьяры и волжские болгары: этапы взаимодействия*. In: II-й Международный Мадьярский симпозиум: сборник научных трудов. Отв. ред.: Боталов, С. Г. – Иванова, Н. О. Челябинск, 2013. 173–181.
- KESZI 2017 Keszi, T.: *Levedia, the egg of Columbus and what follows*. *Az Intercisa Múzeum Évkönyve* 2 (2017) 29–55.
- KHAMAYKO 2009 Khamayko, N.: *Nomad contribution to the Old Russian culture of 10th century A.D.* In: Third International Conference on the Medieval History of the Eurasian Steppe. Abstracts. Ed.: Dobrovits, M. Miskolc, 2009. 13–14.
- KIVISILD 2015 Kivisild, T.: *Maternal ancestry and population history from whole mitochondrial genomes*. *Investig Genet* 6, 3 (2015). <https://doi.org/10.1186/s13323-015-0022-2>
- KLIMA 2014 Klima L.: *Török magyar őstörténet*. <https://www.nyest.hu/renhirek/torok-magyar-ostortenet>
- KLIMA 2016 Klima L.: *Jürkák, tormák, merják: Szemelvények a finnugor nyelvű népek történetének korai forrásaiból*. MTA BTK magyar Őstörténeti Tármacsopott – Források és Tanulmányok 1. Budapest, 2016.
- KLIMA 2020 Klima L.: *Válogatott rénhíreim. Tudásmorzsa a finnugor kultúra és történelem világából*. Budapest, 2020.
- KOLODA 2011 Колода, В. В.: *Салтовская культура на Харьковщине: очередной юбилей (итоги и перспективы исследований)*. In: Салтово-маяцька археологічна культура: 110 років від початку вивчення на Харківщині: збірник наукових праць, присвячених проблемам та перспективам салтовознавства, за матеріалами Міжнародної наукової конференції «П'ятнадцять Слобожанські читання». Ред.: Свистун, Г. Е. Харків, 2011. 21–31.
- KOMAR 1999 Комар, А. В.: *Предсалтовские и раннесалтовский горизонты Восточной Европы*. *Vita Antiqua* 1999:2 Київ, 1999. 111–136.
- KOMAR 2004 Комар, А. В.: *Салтовская и "салтоидная" культуры в Поднепровье*. In: Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре 3–4. Київ–Судак, 2004. 87–91.
- KOMAR 2008 Комар, А. В.: *Древние венгры*. In: *Евразиядагы турк мұрасы – Тюркское наследие Евразии VI–VIII. вв.* Ред.: Досымбаева, А. Астана, 2008. 214–216.
- KOMAR 2011 Комар, А. В.: *Древние мадьяры Етелькеза: перспективы исследований*. In: Мадьяры в Середньому Подніпров'ї. Археологія і давня історія України 7. Київ, 2011. 21–78.

- KOMAR 2013 Komar, A. V.: *Древние мадьяры Этелькеза: перспективы исследований*. In: II-й Международный Мадьярский симпозиум: сборник научных трудов. Отв. ред.: Боталов, С. Г. – Иванова, Н. О. Челябинск, 2013. 182–231.
- KOMAR 2018 Komar, A.: *История и археология древних мадьяр в эпоху миграции. — A korai magyarság vándorlásának történeti és régészeti emlékei*. Ред.: Türk, A. – Budai, D. *Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia* 11. – Magyar Östörténeti Témacsoport Kiadványok 5. Budapest, 2018.
- KOROBОВ 2018 Коробов, Д. С.: *Аш-тигоры на пути к государственности – эволюция системы расселения северокавказских алан Кисловодской котловины в I тыс. н.э. — Az as-tigorok az államiság felé vezető úton. A Kaukázus északi előterében, a Kiszlovodszk-medencében élő alánok településhálózatának fejlődése a Kr. u. I. évezredben*. In: III-й Международный мадьярский симпозиум по археологии. Будапешт, 6–10 июня 2016 г. – 3. Nemzetközi Korai Magyar Történeti és Régészeti Konferencia. Budapest, 2016. június 6–10. Ред.: Türk, A. – Зеленков, А. С. *Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia* 12. – Magyar Östörténeti Témacsoport Kiadványok 6. Budapest, 2018. 347–366.
- KOROBОВ 2019 Коробов, Д. С.: *Аланы Северного Кавказа: этнос, археология, палеогенетика*. Москва–Санкт-Петербург, 2019.
- KOVÁCS 2003 Kovács, L.: Beregszász – Birka: *Beiträge zu den Münten mit Blechspitze des 10. Jahrhunderts*. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 54 (2003) 205–241.
- KOVÁCS 2005 Kovács L.: *Muszlim pénzek a X. századi Kárpát-medencében*. In: Csodaszarvas. Östörténet, vallás és néphagyomány. Szerk.: Molnár Á. Budapest, 2005. 35–96.
- KRAVCSENKO 2020 Кравченко, Э. Е.: *Сидоровский археологический комплекс на р. Северский Донец*. Археология Евразийских степей 2020:4, Казань, 2020.
- KRUGLOV 2019 Круглов, Е. В.: *Выбор в пользу угро-мадьяр: Тамар-Уткуль (курган № 3) и Яман*. In: Северный Кавказ и кочевой мир степей Евразии. Научный альманах в честь археолога, историка, культуролога Юрия Анатольевича Прокопенко в связи с его пятидесятилетием. Ред.: Малахов, С. Н. и др. Армавир–Ставрополь, 2019. 203–218.
- KRUGLOV–PARUSZIMOV 2020 Круглов, Е. В. – Парусимов, И. Н.: *Угро-мадьяры на Нижнем Дону: курганный Могильник Валовый I*. In: Волго-Уральский регион от древности до средневековья. Материалы VI Нижневолжской Междунар. археологической научной конференции. Отв. ред.: Скрипкин, А. С. Волгоград, 2020. 152–158.
- KVITNYICKIJ et al. 2020 Квитницкий, М. В. – Тюрк, А. – Тельнов, Н. П. – Лысенко, С. Д. – Синика, В. С.: *Два венгерских погребения IX века в Дунай-Днестровских степях. — Hungarian Graves of the 9th Century in the Danube-Dnister Steppes*. *Stratum plus* 2020:5, 329–340.
- KVITNYICKIJ et al. 2020a Квитницкий, М. – Тельнов, Н. – Синика, В. – Лысенко, А. – Тюрк, А.: *Погребение из Владычень с украшением венгерского облика. — Grave from Vladycheni with Adornment of the Hungarian Type*. In: «На одно крыло — серебряная, На другое — золотая...» Сборник статей памяти Светланы Рябцевой. Под редакцией Р. А. Рабиновича и Н. П. Тельнова. *Stratum Plus*. Кишинев, 2020. 415–426.
- KVITNYICKIJ et al. 2021 Квитницкий, М. В. – Тельнов, Н. П. – Лысенко, С. Д. – Синика, В. С. – Разумов, С. Н. – Синика, В. С. – Тюрк, А.: *Ранневенгерское погребение у с. Фрумушика в Среднем Поднестровье. — Early Hungarian Grave near Frumușica Village in the Middle Dniester Region*. *Stratum plus* 2021:5, 345–370.
- LANGÓ 2007 Langó P.: *Amit elrejt a föld... A 10. századi magyarság anyagi kultúrájának régészeti kutatása a Kárpát-medencében*. Budapest, 2007.
- LANGÓ 2017 Langó P.: *Turulok és Árpádok. Nemzeti emlékezet és a koratörténeti emlékek*. Budapest, 2017.
- LEZSÁK 2019 Lezsák G.: *Beszámoló az Anapa (Oroszország) melletti magyar-orosz régészeti feltárásról*. https://mki.gov.hu/hu/hirek/beszamolo-az-anapa-oroszorszag-melletti-magyar-oroszregeszeti-feltarasrol?fbclid=IwAR2xRQxKzu5m8MPFTI ZHmM1n8ULY2ZNkzmbOuPeO_vuxbahKLmJf2g_wucQ
- LIFANOV 2005 Лифанов, Н. А.: *К вопросам периодизации и хронологии памятников новинковского типа*. In: Степи Европы в эпоху средневековья 4. Хазарское время. Донецк, 2005. 25–40.
- LOPAN 2007 Лопан, О. В.: *Средневековые глиняные подвесные котлы с внутренними ручками-ушками*. In: Средневековые древности Дона. Материалы и исследования по археологии Дона. 2. Ред.: Игуев, Ю. К. Москва–Иерусалим, 2007. 240–311.
- MAÁR et al. 2021 Maár, K. – Varga, G. – Kovács, B. – Schütz, O. – Maróti, Z. – Kalmár, T. – Nyerki, E. – Nagy, I. – Latinovics, D. – Tihanyi, B. – Marcsik, A. – Pálfi, Gy. – Bernert, Zs. – Gallina, J. – Varga, S. – Költő, L. – Raskó, I. – Török, T. – Neparáczki, E.: *Maternal Lineages from 10–11th Century Commoner Cemeteries of Carpathian Basin*. *Genes* 2021, (12):3, 460. <https://doi.org/10.3390/genes12030460>

- MATVEJEVA 1993 Матвеева, Н. П.: *Саргатская культура на среднем Тоболе*. Новосибирск, 1993.
- MATVEJEVA 2000 Матвеева, Н. П.: *Социально-экономические структуры населения Западной Сибири в раннем железном веке (лесостепная и подтаёжная зоны)*. Новосибирск, 2000.
- MATVEJEVA 2019 Матвеева, Н. П.: *Некоторые проблемы изучения средневековой археологии лесостепной зоны Приуралья и Зауралья в свете формирования мадьяр*. Ab Origine. Археолого-этнографический сборник 10 (2019) 24–43.
- MATVEJEVA et al. 2021 Матвеева, Н. П. – Дьёни, Г. – Зеленков, А. С.: *Проблемы изучения происхождения мадьяр (по урало-сибирским материалам раннего средневековья)*. Российская археология 2021:2, 147–166.
- MAZSITOV 1977 Мажитов, Н. А.: *Южный Урал в VII–XIV вв.* Москва, 1977.
- MAZSITOV 2013 Мажитов, Н. А.: *Еще раз о мадьярской проблеме в средневековой истории Южного Урала*. In: Боталов, С. Г. – Иванова, Н. О. (отв. ред.): *II-й Международный Мадьярский симпозиум: сборник научных трудов*. Челябинск, 2013. 84–88.
- NEJSTADT 1957 Нейштадт, М. И.: *История лесов и палеогеография СССР в голоцене*. Москва, 1957.
- NEPARÁCZKI et al. 2017 Neparáczki, E. – Kocsy, K. – Tóth, G. E. – Maróti, Z. – Kalmár, T. – Bihari, P. – Nagy, I. – Pálfi, Gy. – Molnár, E. – Raskó, I. – Török, T.: *Revising mtDNA haplotypes of the ancient Hungarian conquerors with next generation sequencing*. Plos One 12 (2017) 4. e0174886
- NEPARÁCZKI et al. 2018 Neparáczki, E. – Maróti, Z. – Kalmár, T. – Kocsy, K. – Maár, K. – Bihari, P. – Nagy, I. – Fóthi, E. – Pap, I. – Kustár, Á. – Pálfi, Gy. – Raskó, I. – Zink, A. – Török, T.: *Mitogenomic data indicate admixture components of Central-Inner Asian and Srubnaya origin in the conquering Hungarians*. PLoS One 13 (2018) e0205920. doi:10.1371/journal.pone.0205920
- NEPARÁCZKI et al. 2019 Neparáczki, E. – Maróti, Z. – Kalmár, T. – Maár, K. – Nagy, I. – Latinovics, D. – Kustár, Á. – Pálfi, Gy. – Molnár, E. – Marcsik, A. – Balogh, Cs. – Lőrinczy, G. – Gál, Sz. S. – Tomka, P. – Kovácsóczy, B. – Kovács, L. – Raskó, I. – Török, T.: *Y-chromosome haplogroups from Hun, Avar and conquering Hungarian period nomadic people of the Carpathian Basin*. Scientific Reports, 9 (2019) 16569. doi:https://doi.org/10.1038/s41598-019-53105-5
- ORMOS 2015 Ormos I.: *A korai magyar történelem arab forrásai*. Avicenna. Közép-Kelet Kutatások Intézete Évkönyve 2013/2014 (2015) 95–100.
- PLETNYOVA 1967 Плетнёва, С. А.: *От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура*. Материалы и исследования по археологии СССР 142. Москва, 1967.
- PLETNYOVA 1981 Плетнёва, С. А.: *Салтово-маяцкая культура*. In: Степи Евразии в эпоху средневековья. Археология СССР. Москва, 1981. 62–75.
- PLETNYOVA 1999 Плетнёва, С. А.: *Очерки хазарской археологии*. Москва–Иерусалим, 1999.
- POLGÁR 2001 Polgár Sz.: *Sarkel*. In: A Kárpát-medence és a steppe. Szerk.: Márton A. Magyar Őstörténeti Könyvtár 14. Budapest, 2001. 106–126.
- POLGÁR 2020 Polgár Sz.: *Kelet-Európa kereskedelmi kapcsolatai az írott források alapján (kb. 750-1000)*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 32. Budapest, 2019.
- POST et al. 2019 Post, H. – Németh, E. – Klima, L. – Flores, F. – Fehér, T. – Türk, A. – Székely G. – Sahakyan, H. – Mondal, M. – Montinaro F. – Karmin M. – Saag L. – Yunusbayev, B. – K. Khusnutdinova, E. – Metspalu, E. – Villems, R. – Tambets, K. – Rootsi, S.: *Y-chromosomal connection between Hungarians and geographically distant populations of the Ural Mountain region and West Siberia*. Scientific Reports (2019) 9:7786 https://doi.org/10.1038/s41598-019-44272-6
- RAHMANALIJEV 2009 Рахманалиев, Р.: *Империя тюрков. Великая цивилизация*. Москва 2009. https://historylib.org/historybooks/Rustan-Rakhmanaliev_Imperiya-tyurkov--Velikaya-tsivilizatsiya/
- RJABCEVA–RABINOVICS 2007 Рябцева, С. – Рабинович, Р.: *К вопросу о роли венгерского фактора в Карпато-Днестровских землях в IX–X. вв.* Revista Arheologică. serie nouă vol III. nr. 1–2. Chişinău, 2007. 195–230.
- RJABCEVA–RABINOVICS 2018 Рябцева, С. – Рабинович, Р.: *Древности венгерского круга IX–X вв. Прото-Днестровского региона (Предметы торевтики и ювелирные украшения)*. — *A Prut–Dnyeszter régió 9–10. századi magyar jellegű hagyatéka (A fémtűvészség és az ötvösművészet tárgyai)*. In: III-й Международный мадьярский симпозиум по археологии. Будапешт, 6–10 июня 2016 г. – 3. Nemzetközi Korai Magyar Történeti és Régészeti Konferencia. Budapest, 2016. június 6–10. Ред.: Türk, A. – Зеленков, А. С. Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 12. – Magyar Őstörténeti Társaság Kiadványok 6. Budapest, 2018. 429–464.
- RÉVÉSZ 1998 Révész L.: *Szempontok a honfoglalás kori leletanyag időrendjének meghatározásához a keleti párhuzamok alapján*. — *Geschitpunkte zur Bestimmung der Chronologie der landnahmezeitlichen Funde Aufgrund der östlichen Analogien*. Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica 4 (1998) 523–532.

- RÉVÉSZ 2013 Révész L.: Erdély a magyar honfoglalás korában. Szempontok a székelyek betelepülésének kérdéséhez. In: Révész L. – Wolf M. (szerk.): A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára. Szeged, 2013. 605–628.
- RÉVÉSZ 2020 Révész L.: A 10–11. századi temetők regionális jellemzői a Keleti-Kárpátoktól a Dunáig by Révész László. — *Regional characteristics of 10th & 11th century graveyards From East-Carpathians to the Danube*. Budapest, 2020.
- RÉVÉSZ 2021 Révész L.: A dinamikus 10. század a régészeti leletek tükrében a Kárpát-medencében. — *The Dynamism of the 10th Century in the Carpathian Basin as Reflected by the Archaeological Finds*. Magyar Tudomány 182 (2021) S1, 155–165. DOI: 10.1556/2065.182.2021.S1.15
- RÓNA-TAS 1996 Róna-Tas A.: *A honfoglaló magyar nép*. Budapest, 1996.
- RÓNA-TAS 2004 Róna-Tas A.: Néhány megjegyzés faneveinkről I. (bűkk, dió, gyertyán, gyümölcsény, éger, kőris, mogyoró, tölgy). Magyar Nyelv 100., 260–273., 419–438.
- RÓNA-TAS 2005 Róna-Tas, A.: *Turkic-Alanian-Hungarian contacts*. Acta Orientalia 58:2 (2005) 205–213.
- RÓNA-TAS 2011 Róna-Tas A.: Az Uráltól a Kárpát-medencéig. Új kutatási eredmények a korai magyar történelemről. História (2011) 33: 8, 2–6.
- RYABOGINA et al. 2008 Ryabogina, N. E. – Larin, S. I. – Ivanov, S. N.: *Landscape and climatic changes on southern border of taiga in Western Siberia on the middle-late holocen*. In: Man and environment in boreal forest zone: Past, present and future. International Conference, Central Forest State Natural Biosphere Reserve, Russia. Moscow, 2008. 79–82.
- SÁNDOR 2014 Sándor K.: *Vámbéry Ármin és a török-magyar nyelvcsere*. Iskolakultúra 2014:2, 76–86.
- SÁNDOR 2021 Sándor K.: A török-magyar nyelvi kapcsolatok újraértelmezésének lehetőségei. — *The possibilities of reinterpreting the Turkic-Hungarian language contacts*. In: Párhuzamos történetek. Interdiszciplináris őstörténeti konferencia a PPKE Régészettudományi Intézetének szervezésében. Budapest, 2020. november 11–13. / Parallel stories. Interdisciplinary Conference on Hungarian Prehistory, organized by the Institute for Archaeology, PPCU, Budapest, 11–13 November 2020. Eds.: Klima, L. – Türk, A. Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 23. – Magyar Őstörténeti Kutatócsoport Kiadványok 2. Budapest, 2021. 77–102.
- SCSERBAKOVA et al. 2008 Щербакова, Т. А. – Тащи, Е. Ф. – Тельнов, Н. П.: *Кочевнические древности Нижнего Поднепровья (По материалам раскопок кургана у г. Слободзея)*. Археологическая библиотека 4. Кишинёв, 2008.
- SINICA et al. 2019 Sinica, V. – Telnov, N. – Kvitnytskyi, M.: *Венгерские памятники IX – первой половины X в. в Северо-Западном Причерноморье*. — *Archaeological sites of the Subbotsy horizon (legacy of the 'Etelkoz') in the Northwest Black Sea Region (9–10th cc.)*. In: Hadak útján. A népvándorlaskor fiatal kutatóinak XXIX. konferenciája. Budapest, 2019. november 15–16. 29th Conference of young scholars on the Migration Period. November 15–16, 2019, Budapest. Absztraktkötet. Szerk.: Sudár B. – Türk A. Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 14. – Magyar Őstörténeti Témacsoport Kiadványok 7., Budapest, 2019. 7–10.
- SJÖGREN-PRICE-KRISTIANSEN 2016 Sjögren, K.-G. – Price, T. D. – Kristiansen, K.: *Diet and Mobility in the Corded Ware of Central Europe*. Plos One 2016 <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0155083>
- SUDÁR 2018 Шудар, Б.: *Мадьяры в персидском географическом сочинении «Худуд ал-Алам» (982 г.)*. Reference to the Place of Residence of Ancient Hungarians in a Persian Geographical source (10th c.). In: Материалы IV Международного Мадьярского симпозиума. Казань–Болгар, 15–19 октября 2018 г. Глав. ред.: Ситдииков, А. Г. Археология евразийских степей 6. Казань, 2018. 257–265.
- SUDÁR 2018a Sudár B.: *A Keleti-Kárpátok hágói*. In: „Hadak útján” – A népvándorlaskor fiatal kutatóinak XXVII. konferenciája – tanulmánykötet. Szerk.: Foris Péter – Szabó Á. – Szakács J. Debrecen, 2018. 195–209.
- SZEIFERT et al. 2018 Szeifert, B. – Csákyová, V. – Stégmár, B. – Gerber, D. – Egyed, B. – Botalov, S. G. – Goldina, R. D. – Danich, A. V. – Mende, B. G. – Türk, A. – Szécsényi-Nagy, A.: *Maternal Genetic Composition of Early Medieval Populations Lived in the Cis- and Trans-Ural and Volga-Kama Regions*. — *Результаты палеогенетических исследований материнской линии ДНК раннесредневековых популяций Зауралья, Приуралья и Волго-Камья в связи с проблемой венгерского этногенеза*. In: Материалы IV Международного Мадьярского симпозиума. Казань–Болгар, 15–19 октября 2018 г. Глав. ред.: Ситдииков, А. Г. Археология евразийских степей 6. Казань, 2018. 202–221.
- SZEIFERT et al. 2019 Szeifert B. – Csáky V. – Gerber D. – Egyed B. – Stégmár B. – Mende B. G. – Türk A. – Szécsényi-Nagy A.: *Korai magyarsággal kapcsolatba hozható oroszországi lelőhelyek csontanyagának archeogenetikai vizsgálata*. In: Hadak útján. A népvándorlaskor fiatal kutatóinak XXIX. konferenciája. Budapest, 2019. november 15–16. 29th Conference of young scholars on the Migration Period. November 15–16, 2019, Budapest. Absztraktkötet. Szerk.: Sudár B. – Türk A. Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 14. – Magyar Őstörténeti Témacsoport Kiadványok 7. Budapest, 2019. 100–103.
- SZEMJONOV 1983 Семёнов, А. И.: *Романовское погребение и донские памятники предсалтовской культуры хазарского времени*. In: Проблемы хронологии археологических памятников степной зоны Северного Кавказа. Ред.: Кляшкко В. Я. Ростов-на-Дону, 1983. 98–102.

- SZERGUSOVA 2013 Сергушева, Е. А.: *Археоботаника: Теория и практика*. Владивосток, 2013.
- SZEVEŘÉNYI-WAGNER-NAGY 2011 Szeveřényi, S. – Wagner-Nagy, B.: *Visiting the Nganasans in Ust-Avam*. In: *Ethnic and Linguistic Context of Identity: Finno-Ugric Minorities*. Uralica Helsingiensia. Eds.: Grünthal, R. – Kovács, M. 2011:5, 385–404.
- SZOLOVJEV 2003 Соловьев, А. И.: *Оружие и доспехи. Сибирское вооружение от каменного века до средневековья*. Новосибирск, 2003.
- SZTASENKOV 2009 Сташенков, Д. А.: *Памятники мадьярского круга в Самарском Поволжье*. In: *Международный конгресс средневековой археологии Евразийских степей Конференция «Идель-Алтай: истоки евразийской цивилизации»*. Отв. ред.: Хузин, Ф. III. Казань, 2009. 228–229.
- SZTASENKOV 2020 Сташенков, Д. А.: *Древние венгры и их окружение в Самарском Поволжье. Каталог археологических коллекций*. Самара, 2020.
- SZUPRUNYENKO-MAJEVSZKA 2007 Супруненко, О. Б. – Маєвська, С. В.: *Давньоугорське поховання у кургані в пониззі Псла*. Археологічний літопис Лівобережної України. Полтава 2007:1–2, 32–45.
- TAKÁCS 2005 Takács M.: *Kézművesség az Árpád-korban. — Das Handwerk in der Árpádenzeit*. In: *A magyar kézműves-ípar története*. Szerk.: Szulovszky J. Budapest, 2005. 72–85.
- TÓTH 1998 Tóth S. L.: *Leveдіától a Kárpát-medencéig*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 14. Szeged, 1998.
- TÜRK 2010 Türk A.: *A szaltovói kultúrkör és a magyar őstörténet régészeti kutatása*. In: *Középkortörténeti tanulmányok 6. A VI. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2009. június 4–5)*. Szerk.: G. Tóth P. – Szabó P. Szegedi Középkorász Műhely Szeged, 2010. 261–306.
- TÜRK 2012 Türk, A.: *Zu den osteuropäischen und byzantinischen Beziehungen der Funde des 10.–11. Jahrhunderts im Karpatenbecken*. In: *Die Archäologie der frühen Ungarn. Chronologie, Technologie, und Methodik*. Hrsg.: Tobias, B. Mainz, 2012. 3–28.
- TÜRK 2012a Тюрк, А.: *Новые результаты и перспективы археологических исследований ранней истории древних венгров (Угры-мадьяры)*. In: *«Л.Н. Гумилев мұрасы және қазіргі еуразиялық интеграция» IX – Еуразиялық ғылыми форумға қатысуға шақырады*. Ред.: Сыдыков, Б. Е. Астана, 2012. 22–26.
- TÜRK 2013 Türk, A.: *Archäologische Daten zu einigen Details der Taschen- und Feuergerätefunde des 10. Jahrhunderts im Karpatenbecken im Spiegel ihren osteuropäischen Analogien. — Archeologické pramene k niektorým konštrukčným prvkom taštičiek a k predmetom na zakladanie ohňa z 10. storočia z územia Karpatskej kotliny vo svetle východoeurópskych analógií*. Slovenská Archeológia 61 (2013) 177–198.
- TÜRK 2013a Тюрк, А.: *От Урала до Карпатов. Новые результаты и перспективы в археологии Восточной Европы по поводу древних венгров*. In: *II-й Международный Мадьярский симпозиум: сборник научных трудов*. Отв. ред.: Боталов, С. Г. – Иванова, Н. О. Челябинск, 2013. 231–237.
- TÜRK 2014 Türk A.: *A honfoglalás kori régészeti hagyatékkal kapcsolatot mutató keleti lelőhelyek*. In: *A honfoglalók viselete*. Szerk.: Sudár B. – Petkes Zs. Magyar Őstörténet 1. Budapest, 2014. 27–66.
- TÜRK et al. 2014 Türk A. – Krylaszova, N. B. – Belavin, A. M.: *Újabb adatok a honfoglalás kori tarsolyok és tűzkésziségek klasszifikációjához Volga-Káma-vidéki analógiáik fényében. — The classification of Conquest period purses and tinder sets in the light of analogies from the Volga-Kama region*. In: *Avarok pusztái. Régészeti tanulmányok Lőrinczy Gábor 60. születésnapjára*. Opitz Archaeologica 6. – MTA BTK MÓT Kiadványok 2. Szerk.: Anders A. – Balogh Cs. – Türk. A. Budapest, 2014. 457–496.
- TÜRK-FÜREDI 2019 Türk, A. – Füredi, Á.: *Latest archaeological results on the origin of the Hungarian people in the Eurasian context*. In: *Кочевые империи Евразии в свете археологических и междисциплинарных исследований. IV международный конгресс средневековой археологии евразийских степей, посвященный 100-летию российской академической археологии*. Отв. ред.: Базаров, Б. В. – Крадин, Н. Н. Улан-Удэ, 2019. 93–96.
- TÜRK-LANGÓ 2020 Türk A. – Langó P.: *A magyarság korai történetének régészeti emlékei a legfrissebb leletek fényében*. In: *Magyar őstörténeti műhelybeszélgetés Tanulmánykötet a Magyarságkutató Intézet Archeogenetikai Kutatóközpontja által 2019. december 7–8-án rendezett konferencián elhangzott előadásokból*. Szerk.: Neparáczi E. A Magyarságkutató Intézet Kiadványai 20. Budapest, 2020. 245–270.
- TÜRK et al. 2015 Türk A. – Lőrinczy G. – Marcsik A.: *Régészeti és természettudományi adatok a Maros-torkolat nyugati oldalának 10. századi történetéhez. — Archäologische Daten und naturwissenschaftliche Ergebnisse zur Geschichte des 10. Jahrhunderts des westlichen Ufers der Muresch-Mündung*. Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 4. – MTA BTK Magyar Őstörténeti Témacsoport Kiadványok 4. Budapest, 2015.
- TYELNOV 2018 Тельнов, Н. П.: *К вопросу о присутствии венгров в IX веке в Нижнем Поднестровье*. In: *III-й Международный мадьярский симпозиум по археологии*. Будапешт, 6–10 июня 2016 г. – 3. Nemzetközi Korai Magyar

Történeti és Régészeti Konferencia. Budapest, 2016. június 6–10. Ред.: Türk, A. – Зеленков, А. С. *Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia* 12. – Magyar Őstörténeti Témacsoport Kiadványok 6. Budapest, 2018. 403–428.

VORONYINA 2007 Воронина, Р. Ф.: *Лядинские древности. Из истории мордвы-мошки конец IX – начало XI века. По материалам Цнинской археологической экспедиции 1983–1985 годов*. Москва, 2007.

ZÁGORHIDI CZIGÁNY 2019 Zágorhidi Czigány B.: *10–11. századi „magyar jellegű” leletek Lengyelország területén*. MA szakdolgozat. Kézirat. Budapest 2019. https://www.academia.edu/49050218/10_11_sz%C3%A1zadi_magyar_jelleg%C5%B1_leletek_Lengyelorsz%C3%A1g_ter%C3%BClet%C3%A9n

ZELENCOVA et al. 2018 Zelencova, Olga V. – Saprykina, Irina A. – Türk A.: *A karancslapujtői honfoglalás kori öv és mordvinföldi „hasonmása”. A karancslapujtői típusú övveretek kelet-európai elterjedése. — Пояс эпохи завоевания Родины и его мордовская «аналогия». Поясные накладки типа Каранчлапуйте (Венгрия) и их распространение в Восточной Европе в X в..* In: *Relationes rerum. Régészeti tanulmányok Nagy Margit tiszteletére*. Eds.: Korom, A. et al. *Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia* 10. Budapest, 2018. 689–720.

ZELENKOV 2019 Зеленков, А. С.: *О статусе псевдокушнаренковской керамики в археологическом контексте Западной Сибири в раннего средневековья*. *Ab Origine*. Археолого-этнографический сборник 10 (2019) 24–43.

ZHILICH et al. 2017 Zhilich, S. – Rudaya, N. – Krivonogov, S. – Nazarova, L. – Pozdnyakov, D.: *Environmental dynamics of the Baraba forest-steppe (Siberia) over the last 8000 years and their impact on the types of economic life of the population*. *Quaternary Science Reviews* 163 (2017) 152–161.

ZIMONYI 1996 Zimonyi I.: *A 9. századi magyarokra vonatkozó arab források. A Dzsajháni-hagyomány*. In: Kovács L. – Veszprémy L. (szerk.): *A honfoglalás kor írott forrásai*. Budapest, 1996. 49–59.

ZIMONYI 2014 Zimonyi I.: *A magyarság korai történetének sarokpontjai*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 28. Budapest, 2014.

ZIMONYI 2015 Zimonyi I.: *Volgai Bulgária*. In: *Magyarok a honfoglalás korában*. Magyar őstörténet 2. Szerk.: Sudár B. Budapest, 2015. 65–73.

KOROK, KULTÚRÁK, LELŐHELYEK

RÉGÉSZETI SOROZAT ELŐADÁSAI

2014. évi előadások

2014. február 19.

Kürti Béla

*nyugalmazott régész, Móra Ferenc Múzeum, Szeged
V. századi fejedelmi lelet Szeged-Nagyszéksősről*

2014. március 19.

Dr. Wolf Mária

*régész, egyetemi docens, Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Régészeti Tanszék
Régészeti kutatások Hódmezővásárhely-Gorzsa lelőhelyen*

2014. április 23.

Paluch Tibor

*régész, Móra Ferenc Múzeum, Szeged
Ókori kincsek nyomában Afganisztánban*

2014. május 14.

Dr. Biróné Sey Katalin

*nyugalmazott régész, numizmata, Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest
V. századi aranypénz lelet Hódmezővásárhely Szikáncs-tanyáról*

2015. évi előadások

2015. február 25.

Dr. Istvánovits Eszter

*régész, muzeológus, Jósza András Múzeum, Nyíregyháza
A szkiták utódai a Volgától a Dunáig*

2015. március 25.

Dr. Révész László

*régész, szakmuzeológus, tanszékvezető egyetemi docens, Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Régészeti Tanszék
Honfoglalás kori temetők Hódmezővásárhely határában*

2015. április 22.

Csányi Viktor

régész, muzeológus, Tornyai János Múzeum, Hódmezővásárhely

Bacskai István

*kulturális örökségvédő
A kingéci tallérlelet — a Hódmezővásárhely-Kingécen végzett műszeres leletfelderítés eredményei*

2015. május 20.

Dr. V. Szabó Gábor

*régész, egyetemi docens, Eötvös Lóránd Tudományegyetem Régészettudományi Intézet, Budapest
Aktuális bronzkor — A Kárpát-medencei bronzkori ember világa*

2016. évi előadások

2016. február 24.

Dr. Kulcsár Valéria

*régész, egyetemi docens, Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Régészeti Tanszék
Szarmaták békében — A sztyeppei nomádtól az alföldi földművesig*

2016. március 23.

Dr. Pusztai Tamás

*régész, múzeumigazgató, Herman Ottó Múzeum, Miskolc
Megtalálni — feltárni — darabokra szedni — újra összerakni
A miskolci Hermann Ottó Múzeum új régészeti kiállítása*

2016. április 27.

Dr. Lajkó Orsolya

*régész, muzeológus, osztályvezető, Móra Ferenc Múzeum, Szeged
Cserepén ismerem, minemű fazék volt...*

2016/2017. évi előadások

2016. december 7.

Dr. Lajkó Orsolya

*régész, muzeológus, osztályvezető, Móra Ferenc Múzeum, Szeged
„Veres fazék, tokános tál, paraszt csupor” — A történeti források szerepe a régészeti kerámia kutatásában*

2017. január 11.

Dr. Béres Mária

*régész, muzeológus, múzeumigazgató, Koszta József Múzeum, Szentes
A csomorkányi régészeti kutatások újabb eredményei*

2017. február 8.

Dr. Felföldi Szabolcs

*régész, tudományos munkatárs, Szegedi Tudományegyetem Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Régészeti Tanszék
Régészeti kutatás egy 1600 éves szőlőskertben — Kultúrák találkozása a 4-5. századi selyemúton*

2018/2019. évi előadások

2018. november 30.

Dr. Vörös Gabriella

régész, muzeológus, címzetes egyetemi docens, Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Régészeti Tanszék
Mit kaptunk a szarmatáktól? Hódmezővásárhely környékének római kori emlékei

2019. január 30.

Prof. Dr. Sümei Pál

tanszékvezető egyetemi tanár, Szegedi Tudományegyetem Természettudományi és Informatikai Kar, Földtani és Őslénytani Tanszék

Az éghajlat változása és a környezet átalakulása a Kárpát-medencében a régészeti kultúrák időszakában

2019. február 27.

Kovács Enikő

régész, numizmata, Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest
„Amit már nem rejt a föld...” Egy 11. századi hódmezővásárhelyi éremlelet

2019. március 27.

Rózsa Zoltán

régész, muzeológus, múzeumigazgató, Nagy Gyula Területi Múzeum, Orosháza
Egy 12–13. századi muszlim közösség és hagyatéka Orosházán

2019/2020. évi előadások

2019. november 27.

Dr. Horváth Ferenc

nyugalmazott régész, muzeológus, Móra Ferenc Múzeum, Szeged
Amit a régészet adott Hódmezővásárhelynek: hétezer éves település feltárása Gorzsán

2019. december 11.

Haraszi László

régész, Móra Ferenc Múzeum, Szeged
A szarmaták dél-alföldi aranykora a hódmezővásárhelyi aranyági temetőjük tükrében

2020. január 29.

Varga Sándor

régész, Móra Ferenc Múzeum, Szeged
Ásatások a Kenyere-ér partján — Egy 3. századi germán harcos sírja a szarmaták között

2020. február 12.

Sóskuti Kornél

régész, Várkapitányság Integrált Területfejlesztési Központ Nonprofit Zrt.

Építés alatt — Nagyberuházásokhoz kapcsolódó régészeti munkálatok Hódmezővásárhelyen és környékén (2014–2019)

2020/2021. évi előadások

2020. október 28.

Dr. Raczky Pál

régész, egyetemi tanár, Eötvös Lóránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Budapest

Dr. Füzesi András

régész, tudományos munkatárs, Eötvös Lóránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Budapest
Újkőkori települési halmok Hódmezővásárhely környékén és európai jelentőségük

2020. november 25.

Dr. Szabó Géza

régész, főmuzeológus, Wosinsky Mór Megyei Múzeum, Szekszárd
Európa átalakulása a gorzsai kora vaskori leletek tükrében

2021. január 27.

Dr. Béres Mária

régész, Tornyai János Múzeum — Hajdú Bihar Megyei Kormányhivatal Építésügyi és Örökségvédelmi Főosztály
Csomorkány mezőváros újabb régészeti kutatása és egy készülő monográfia

2021. február 24.

Csányi Viktor

régész, muzeológus, Tornyai János Múzeum, Hódmezővásárhely
Mozaikok Hódmezővásárhely történetéhez — régészeti leletek a tram–train nyomvonaláról

2021/2022. évi előadások

2021. október 27.

Berta Adrián

régész, tudományos segédmunkatárs, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézet, Ókori, népvándorlás kori és középkori régészeti osztály, Budapest
Régészeti topográfiai kutatások Hódmezővásárhely északi határterésén

2021. november 24.

Dr. Szabó Gábor

régész, tanszékvezető egyetemi docens, Eötvös Lóránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Régészettudományi Intézet, Budapest
A krízisek évszázada. Járványok, természeti katasztrófák és az első lovasnomádok érkezése a Kárpát-medencébe a Kr.e. 8–7. században

2022. január 26.

Dr. Masek Zsófia

régész, tudományos titkár, tudományos munkatárs, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézet, Ókori, népvándorlás kori és középkori régészeti osztály, Budapest
Gepidák a Tisza-vidéken és Hódmezővásárhelyen

2022. február 23.

Dr. Türk Attila

régész, egyetemi adjunktus, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, Régészettudományi Intézet, Budapest; Bölcsészettudományi Kar, Budapest
A korai magyar történelem régészeti és bioarcheológiai kutatásának új eredményei napjainkban

Tornyai János Múzeum